

Smokkelen om te overleven
De smokkel tussen Zeeland en het Belgisch grensgebied
1914-1945

Smokkelaar in aanraking gekomen met 'de Dodendraad' (archieff Rieks Soepenber)

Masterthesis Maatschappijgeschiedenis
Bart Begijn
Begeleider: H.A.M. Klemann

Inhoudsopgave

Woord vooraf 3

1. Inleiding 4

1.1 Een definitie van smokkel 4

1.2 Korte geschiedenis van de smokkel tussen Nederland en België 4

1.3 Literatuur over de smokkel tussen Nederland en België 6

1.4 Vraagstelling en onderzoeksopzet 7

2. De motieven om te smokkelen 8

2.1 Inleiding 8

2.2 Economische motieven 11

2.3 Criminologische motieven 14

2.4 Sociologische motieven 17

2.5 Conclusie 21

3. De sociaal-economische omstandigheden en de verschillen tussen Nederland en België in de periode 1914-1945 22

3.1 Inleiding 22

3.2 De Eerste Wereldoorlog 22

3.3 Het Interbellum 27

3.4. De Tweede Wereldoorlog 30

3.5. Conclusie 34

4. De smokkelaars 36

4.1 Inleiding 36

4.2 De werkomstandigheden waaronder de smokkel plaatsvond 36

4.3 De manieren om te smokkelen 42

4.4 De organisatie van de smokkel 49

4.5 Het profiel van de smokkelaar 60

4.6 Conclusie 67

5. Controle en bestrijding van de smokkel 71

5.1 Inleiding 71

5.2 De organisatie van de grenscontrole 71

5.3 De houding van de douane tegenover de verschillende soorten smokkelaars 76

5.4 De methoden van bestrijding van de douane tegen de smokkelaars 78

5.5 De organisatie van de rechtspraak tegen de smokkelaars 81

5.6 Conclusie 84

6. Conclusie 87

Literatuurlijst 91

Bibliografie 95

Woord vooraf

Mijn thesis handelt over de smokkel tussen Zeeland en het Belgisch grensgebied tussen 1914 en 1945. Waarom dit onderwerp en waarom deze periode? Voor aanvang van de Master Maatschappijgeschiedenis was mij al duidelijk dat ik een thesis wou gaan schrijven waarin sowieso Zeeland en een van de twee Wereldoorlogen aan bod zouden komen. Over Zeeland en de Tweede Wereldoorlog waren echter al enkele boekenkasten gevuld, waardoor een thesis over dit onderwerp weinig nieuws zou opleveren. De verwachting was dat ik me zou moeten gaan richten op de Eerste Wereldoorlog en Zeeland. Na een gesprek met mijn begeleider prof. dr. H.A.M. Klemann, kwam ik tot een zeer interessant onderwerp waarin niet alleen Zeeland aan bod kwam, maar ook de Eerste Wereldoorlog, het Interbellum én de Tweede Wereldoorlog: de smokkel. Ik realiseerde me dat ik dit onderwerp totaal over het hoofd had gezien.

Wat volgde was een maandenlang durende zoektocht naar het smokkelverleden van Zeeuws-Vlaanderen en het Belgische grensgebied in deze voor mij uiterst boeiende periode van oorlog en economische crisis. Ik ben in contact gekomen met talloze oud-smokkelaars, douaniers, ooggetuigen en diverse amateur-historici. Zij wisten me door middel van hun soms urenlang durende monologen te besmetten met het ‘smokkelvirus’. Hoe meer ik erover hoorde en las, hoe meer het me bezig hield. Het werd me duidelijk dat de smokkel meer was dan slechts een bijverdienste, het was een manier van leven voor heel veel mensen in de periode 1914-1945. Smokkel was vooral een manier om te overleven, vandaar ook dat ik de titel van de thesis hiernaar heb vernoemd: smokkelen om te overleven.

Ik wil een speciaal dankwoord richten aan twee mensen in het bijzonder. Allereerst mijn begeleider Hein Klemann. Dankzij hem kwam ik op dit zeer boeiende onderwerp terecht, en hij heeft heel wat uren gestoken in mijn begeleiding. Hij stond mij vrijwel altijd direct te woord, zowel per mail als per telefoon, en ik kon altijd bij hem terecht op de universiteit als ik vragen of opmerkingen had over het onderwerp. Mijn dank gaat eveneens uit naar Gerda Vlegels. Deze vitale vijftiger uit Beveren (B), in haar vrije tijd gids in het Waasland (B), besloot mij al haar verzamelde bronnen over dit onderwerp ter beschikking te stellen. Door haar werk als gids had ze de beschikking over talloze gesprekken met grensbewoners, die ze allemaal had opgeschreven en verzameld. Mede dankzij haar bronnen kon ik in de huid kruipen van de smokkelaar, en heb ik geprobeerd een zo levendig mogelijke thesis te schrijven. Het verzamelde werk van Gerda Vlegels toont eens te meer de functie van orale bronnen aan, en dat deze van groot belang zijn voor de geschiedschrijving. Rest mij verder nog vanaf deze plaats alle anderen te bedanken die hebben meegewerkt aan de totstandkoming van deze thesis.

Hoofdstuk 1: Inleiding

Zeeland is, en dan met name Zeeuws-Vlaanderen, zeer bekend vanwege zijn smokkelverleden. Talloze wildwesttaferelen tussen smokkelaars en douaniers hebben zich hier in het verleden afgespeeld, een onderwerp waar de bejaarden vandaag de dag nog steeds over praten. Onlangs is er zelfs nog een heuse smokkelauto geïnstalleerd op het dorpsplein van de grensgemeente Eede (NL). De auto, een grote witte Cadillac, dient om het verleden van het dorp te promoten. Het is een duidelijk teken dat de smokkel dus nog steeds leeft.¹ Het feit dat smokkel vandaag de dag nog steeds veel stof doet opwaaien in deze streek is voor mij aanleiding om onderzoek te doen naar de smokkel in het Belgisch-Nederlandse grensgebied in de periode 1914-1945. Wat voor invloed heeft de smokkel gehad op de inwoners van deze grensgebieden?

1.1. Een definitie van smokkel

Wat wordt verstaan onder smokkelen? De Van Dale geeft de volgende verklaring: ‘1. Goederen met ontduiking van in- of uitvoerrechten over de grens vervoeren; 2. oneerlijk zijn; bedriegen’.² Het begrip smokkelen bestaat dus uit twee elementen: het materieel element en het intentioneel element. Met het materieel element wordt bedoeld dat er verboden goederen of goederen waarvoor rechten moeten worden betaald heimelijk over de grens worden vervoerd. Met het intentioneel element wordt het oogmerk om wetten of reglementen die van kracht zijn te ontduiken. Dat kan zijn in zowel het land van uitvoer als het land van invoer, of beiden, met als intentie er financieel voordeel uit te halen.

Etymologisch gezien heeft het woord smokkelen dezelfde oorsprong als het Engelse werkwoord ‘to smuggle’, waarin de stam ‘smog’ of ‘smoke’ te herkennen valt. In bepaalde delen van West-Vlaanderen (B) werd vroeger het woord ‘smook’ gebruikt om mist aan te duiden, terwijl in Meetjesland (B) en het Waasland (B) het woord ‘smoor’ hiervoor werd gebruikt. Het is mogelijk dat de smokkelaars personen waren die een voorkeur gaven aan mistig weer om hun activiteiten uit te voeren. De term is naar alle waarschijnlijkheid overgewaaid uit Engeland en hier in de grensgebieden ingeburgerd tijdens het Continentale Stelsel van Napoleon. Napoleon had door middel van een continentale blokkade ervoor gezorgd dat zowel Nederland als België afgesloten waren voor de handel met Engeland. De Engelsen lieten het hier niet bij zitten en probeerden via smokkelroutes bij het Zwin en Cadzand (NL) hun goederen af te zetten. In Frankrijk tot slot bestaat het woord ‘smoggleur’.³ Het is een kleine stap om dat woord te herleiden naar het Nederlandse woord ‘smokkelaar’.³

1.2. Korte geschiedenis van de smokkel tussen Nederland en België

Vanaf 1830, het moment dat Nederland en België aparte koninkrijken werden, zou er als gevolg van onderlinge prijsverschillen voortdurend gesmokkeld worden. Aan deze smokkel ging al een jarenlange traditie vooraf. Er waren altijd wel producten die in de Noordelijke Nederlanden goedkoper waren dan in de Zuidelijke Nederlanden, en andersom, maar vanaf het moment dat de beide Nederlanden onafhankelijke koninkrijken werden, was de teerling geworpen. Voor de onafhankelijkheid varieerde de smokkelwaar van brandhout tot

¹ *BN De Stem*, 12 december 2007.

² C.A. den Boon, Dirk Geeraerts en Nicoline van der Sijs (red.), *Van Dale. Groot woordenboek van de Nederlandse taal. Deel 3* (Amsterdam 2005) 2631.

³ Privé-archief Gerda Vlegels, Brochure tentoonstelling smokkel 8 juli – 31 augustus 1988, Archief & Museum Douane en Accijnzen, Antwerpen 1988, 1-2.

lompen, papier, sigaren, dure stukken kant en kerkboeken, maar na de onafhankelijkheid werd overgegaan tot andere producten die financieel behoorlijk winstgevend waren.⁴

Vanaf 1870 is een grootschalige zoutsmokkel waar te nemen vanuit België naar Nederland. In België werden vanaf 1870 geen accijnzen meer geheven op zout, omdat de Belgische overheid zout beschouwde als een noodzakelijk goed voor het huishouden. Een kilo zout kostte in België drie tot drieëneenhalve cent. In Nederland daarentegen werd boven de zoutprijs nog eens negen cent taks gevorderd en bij invoer uit het buitenland nog eens drie cent extra per kilo. Een grootschalige zoutsmokkel was het gevolg. Deze zoutsmokkel zou, ondanks dat de Nederlandse overheid halverwege de jaren zeventig van de negentiende eeuw de taksen op het zout zou herzien, tot na de Tweede Wereldoorlog blijven bestaan.⁵

In het begin van de twintigste eeuw ontstond een suikersmokkel vanuit België naar Nederland, als gevolg van de hoge accijnzen die hiervoor in België golden. Ook in de Eerste Wereldoorlog was suiker een lucratief smokkelproduct. In de Eerste Wereldoorlog was er vanuit Nederland een grootschalige smokkeluitvoer waar te nemen. België was immers bezet door de Duitsers en door de elektrische draad én de vele uitvoerverboden hermetisch afgesloten van Nederland. De smokkel tussen beide landen vierde in deze periode hoogtij. Vooral in Nederland wisten de mensen te profiteren van de smokkelhandel. Vee, petroleum, vlas en andere voedingsmiddelen waren gedurende de oorlog de belangrijkste smokkelproducten.

Na de Eerste Wereldoorlog kreeg de smokkel een romantisch karakter. Het werd een kat en muisspel tussen de douaniers en de smokkelaars waarbij de sportiviteit en wederzijds respect hoog in het vaandel stonden. In de jaren twintig waren het gedistilleerd, vanuit Nederland naar België, en vee, tussen beide landen, die het meest werden gesmokkeld. In de crisisjaren dertig nam de smokkelomvang in grote getale toe. De auto begon zijn intrede te doen in de smokkelwereld en ook nam het aantal georganiseerde, gewapende bendes toe. Vanuit België werd veel tabak, suiker en margarine naar Nederland gesmokkeld en vanuit Nederland naar België was met name sacharine in trek bij de smokkelaars.

In de Tweede Wereldoorlog was de voedseltoestand in België veel penibeler dan in Nederland. Vanwege het grote land- en akkerbouwgehalte in de Nederlandse grensgebieden hoefde de bevolking geen honger te leiden. De Duitse voorkeursbehandeling, Nederland werd als de gelijke van Duitsland beschouwd en daarom naar het Duitse economische model ingericht, deed de rest. In België was er daarentegen wel een schaarste. De smokkeluitvoer van granen, aardappelen, kaas, suiker en vee naar België kende in de oorlog een grote omvang. Vanuit België kwamen tabak, sigaretten en sigarettenspapier de Nederlandse grens over.⁶

Na afloop van de Tweede Wereldoorlog brak een nieuw tijdperk in de smokkelgeschiedenis aan. In de eerste jaren na de oorlog was er in het Belgische-Nederlandse grensgebied vooral sprake van sluikhandel. De door allerlei rantsoeneringsmaatregelen ontstane koopziekte aan de ene kant en de grote winstmogelijkheden anderzijds, leidden er toe dat er een stroom van handelswaar over de verschillende landsgrenzen werd gesmokkeld. Vanuit België kwamen vooral textiel en tabak Nederland binnen, vanuit Nederland werden vooral vee en deviezen naar België gesmokkeld.⁷

In de jaren vijftig deed de grootschalige botersmokkel zijn intrede. De smokkelaars vormden gewapende, grootschalig georganiseerde bendes die met behulp van gepantserde wagens de strijd met de douaniers aangingen. Niet zelden vielen hierbij dodelijke slachtoffers. De botersmokkel zou tot halverwege de jaren zestig aanhouden, toen de laatste smokkelaar

⁴ Privé-archief Gerda Vlegels, 25-6-2008.

⁵ Privé-archief Gerda Vlegels, 25-6-2008.

⁶ J.E. Vrouwenfelder, *Smokkelen langs de Nederlandse grens* (Rotterdam 1992) 7.

⁷ Vrouwenfelder, *Smokkelen*, 8.

voor botersmokkel in België voor de rechtbank moest verschijnen.⁸ Vanaf de jaren zeventig kwamen de drugs in opkomst wat tot andere vormen van smokkel leidde.

1.3. Literatuur over de smokkel tussen Nederland en België

Over de smokkel tussen Nederland en België is in het verleden al het een en ander geschreven. Een belangrijk boek in de smokkelliteratuur is het boek van Paul Spapens en Anton van Oirschot, *Smokkelen in Brabant. Een grensgeschiedenis 1830-1970*. Zij trachtten op een populaire manier een stukje geschiedenis van het smokkelen in het Brabants-Belgisch grensgebied op papier te zetten, iets waar ze op een fraaie manier in zijn geslaagd. Aan de hand van vele ooggetuigenverslagen, van zowel smokkelaars als douaniers, is een interessant boek ontstaan wat een prima inzicht geeft in de smokkel zoals die plaatsvond in de negentiende en twintigste eeuw.

De Rotterdamse student Tjeerd Neumann beschrijft in zijn doctoraalscriptie, met de titel *De armoede is het meest opgeheven. Smokkel tijdens de Eerste Wereldoorlog in het Westbrabantse dorp Sint-Willebrord 1914-1918*, de smokkelgeschiedenis van een illustere smokkeldorp, Sint-Willebrord. Dit dorp, in de volksmond ‘het Heike’ genoemd, staat sinds jaar en dag bekend als het smokkelwalhalla van Nederland. De scriptie van Neumann toont aan dat het gehele dorp deelnam aan de smokkel en dat de inwoners er zich tijdens de Eerste Wereldoorlog bijzonder aan verrijkten. Sociaal-economisch gezien stonden de inwoners aan de onderkant van de maatschappelijke ladder, maar door de enorme smokkeldrift kende het dorp een bovenmodaal bestaan.

Ook aan Belgische zijde is er het een en ander gepubliceerd over de smokkel tussen Nederland en België. De Antwerpse professor Alex Vanneste, hoogleraar aan het departement van taalkunde aan de Universiteit van Antwerpen, publiceerde een aantal artikelen over de elektrische draad in de Eerste Wereldoorlog en schreef er zelfs een tweedelig boek over, *Kroniek van een dorp in oorlog: Neerpelt 1914-1918: het dagelijks leven, de spionage en de elektrische draadversperring aan de Belgisch-Nederlandse grens tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Vanneste is een autoriteit op het gebied van de elektrische draadversperring tussen Nederland en België, die ervoor zorgde dat België in de oorlog hermetisch werd afgesloten van Nederland maar tegelijkertijd een grootschalige smokkel in de hand werkte. De elektrische draad wordt ook uitvoerig beschreven in de doctoraalscriptie van Steven van Waesberghe, *Smokkel in het Land van Waas tijdens de Eerste Wereldoorlog*. In zijn thesis komt een duidelijk beeld naar voren van de smokkelaar tijdens de Eerste Wereldoorlog. De gaat hierbij met name om de motieven, de sociale achtergrond en zijn afkomst.

Armand Cabus, Eregewestelijk Directeur der Douane en Accijnzen, schreef twee levendige boeken over de smokkel in België. Zelf bracht hij een aanzienlijk deel van zijn loopbaan door als opsporingsbeambtenaar in zowel Brussel als Antwerpen. Na zijn actieve loopbaan gebruikte hij zijn kennis als speurder om tientallen ‘geschildossiers’ van het Nationaal Museum en Archief van douane en accijnzen te bestuderen om zo de smokkel in de eerste helft van de twintigste eeuw en de smokkel voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog te beschrijven. Hij becommentarieert daarbij vooral dossiers en voorziet ze van relevante informatie. Zijn boeken vormen geen droge opsommingen maar geven zoals gezegd een levendig beeld van de strijd tussen smokkelaar en bevolking in de betreffende periodes. De boeken, die luisteren naar de titels *Smokkelhistories en historische dossiers. Eerste helft twintigste eeuw* en *Smokkel. Voor tijdens en na Wereldoorlog II*, zijn alleen nog verkrijgbaar in het Nationaal Museum en Archief van douane en accijnzen in Antwerpen.

⁸ *BN De Stem*, 17 augustus 1998.

Over de smokkel tussen 1945 en 1970 in de Belgische provincie Meetjesland, is een scriptie geschreven door Jeroen Cauwels met de titel *De naoorlogse smokkel aan de Belgisch-Nederlandse grens, in de regio van het Meetjesland, 1945-1970*. Cauwels legt de nadruk hierin op de professionele smokkelbende die zich gespecialiseerd hadden in de botersmokkel.

1.4. Vraagstelling en onderzoeksopzet

In mijn thesis is de centrale onderzoeksvraag, in welke mate het profiel van de smokkelaar veranderde gedurende de periode 1914-1945 en zijn er daarbij verschillen tussen de Nederlandse en de Vlaamse smokkelaar? Onder profiel verstaan we hier het beroep, achtergrond, familiecontacten en omstandigheden. Er wordt met deze thesis een poging gedaan om de persoon achter de smokkelaar te ontdekken.

In hoofdstuk 2 wordt daar een eerste begin mee gemaakt. Het gaat in dit hoofdstuk om de motieven van de smokkelaar. Er zijn drie soorten motieven om te smokkelen, te weten de economische, de criminologische en de sociologische motieven. Smokkel staat vooral bekend als een economisch delict waardoor mensen geneigd zijn te denken dat economische motieven ten grondslag liggen aan de smokkel. In tijden van oorlog is dit een juiste veronderstelling, maar toch is het niet alleen armoede en nood die ervoor zorgen dat er gesmokkeld worden. De criminologische en sociologische motieven spelen een niet te onderschatten rol.

In het derde hoofdstuk worden de sociaal-economische omstandigheden geschetst waarin de smokkel plaatsvond, namelijk de periode 1914-1945. Het gaat om een periode waarin veel gebeurde; twee wereldoorlogen en een wereldwijde economische crisis. Deze gebeurtenissen hadden allen invloed op de smokkelhandel, en de centrale vraag in dit hoofdstuk is hoe de smokkel zich onder deze omstandigheden ontwikkelde.

Het vierde en vijfde hoofdstuk vormen de kern van de scriptie. In hoofdstuk 4 staat de smokkelaar centraal. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen de georganiseerde smokkel en de lokale armoedesmokkel. Deze twee soorten smokkelaars ontwikkelen zich in de onderzochte periode op totaal verschillende manieren. De vraag is op welke manieren dit is gebeurd. Ik stel me bovendien de vraag wat nu de persoonlijke motieven waren om te smokkelen en wat de sociale achtergrond van de smokkelaar was. Verder moet duidelijk worden op welke schaal de soldaten zich schuldig maakten aan smokkel gedurende de Wereldoorlogen.

Het vijfde hoofdstuk is gericht op de bestrijding van de smokkel. Welke methoden gebruikten de smokkelaars om te smokkelen en welke instanties hielden zich bezig met het oppakken en opsporen van de smokkelaars? De houding van de douaniers, de methoden van bestrijding en de rechtspraak tegen de smokkelaars worden ook aan de kaak gesteld in dit hoofdstuk. De thesis zal uiteindelijk eindigen met een conclusie waarin naar voren zal komen hoe de smokkel in zijn geheel, en de smokkelaar als persoon zich hebben ontwikkeld in de periode 1914-1945.

Hoofdstuk 2: De motieven om te smokkelen

2.1. Inleiding

In mei 2001 kwam in het nieuws dat 's werelds grootste veerboot, 'Pride of Rotterdam', op haar eerste officiële vaart van Rotterdam naar Hull was gebruikt voor een omvangrijke sigarettensmokkel. Tijdens een routinecontrole in Hull ontdekten Engelse douaniers twee miljoen illegale sigaretten in de laadruimte van een Hongaarse vrachtwagen. De rederij van het schip, P & O North Sea Ferries, werd door de smokkel in ernstige verlegenheid gebracht. Toch is dit geen gebeurtenis die op zichzelf staat. Smokkel is immers een fenomeen van alle tijden en is misschien wel zo oud als de beschaving. Een bekend voorbeeld van smokkel uit het verleden in Nederland is de smokkel zoals die heerste tijdens de Franse bezetting van ons land en dan met name gedurende de invoering van het continentaal stelsel. In de 17^e en 18^e eeuw vond er een grootscheepse smokkel van wol vanuit Engeland naar het Europese vasteland plaats, waaronder Nederland. Engeland had zich als gevolg van de Industriële Revolutie een monopoliepositie verworven op de productie van katoen, waardoor de rest van Europa afhankelijk was geworden van de katoenproductie van Engeland. In het begin van de 19^e eeuw waren de rollen echter omgedraaid als gevolg van de invoering van het Continentaal Stelsel van Napoleon (1806-1814). Het continentaal stelsel hield in dat landen onder Franse heerschappij voortaan geen producten met Engeland of zijn koloniën mochten verhandelen.⁹ Engeland bevond zich hierdoor in een economisch isolement en was voor zijn bevoorrading afhankelijk van smokkelaars vanuit Europa. Vanuit Zeeland en de vissersdorpen werden de Engelsen in deze periode voor goed geld bevoorraad waardoor er sprake was van een economische bloei in de Nederlandse havens. Naar Nederland was koffie een eersteklas smokkelartikel.¹⁰

Een ander voorbeeld uit de smokkelgeschiedenis vormen de Bokkerijders. Vanuit Zuid-Limburg (België en Nederland) evenals de regio's Luik en de Kempen opereerden eind achttiende eeuw achtereenvolgens drie roversbendes die de naam Bokkerijders droegen. De leden zouden een verbond met de duivel hebben gesloten en zich op bokken door de lucht verplaatsen. Ze werden beschuldigd van dit laatste omdat er op eenzelfde nacht vaak meerdere overvallen gebeurden in ver uiteenlopende steden en dorpen, en men daardoor dacht dat iemand die zich zo snel van de een naar de andere plaats verplaatste bovennatuurlijke krachten moest hebben gebruikt. Hun strategie was met een volledige bende een afgelegen gebouw te bestormen, de mensen te martelen om te weten te komen waar het geld verstopt is, en terug te vertrekken, de slachtoffers vaak dood of zwaar gewond achterlatend. De Bokkerijders werden uiteindelijk terechtgesteld door Drossaard Jan Clerx, wat het einde betekende van hun heerschappij.¹¹

Dit is echter vooral het verhaal van de overlevering. Recent historisch onderzoek wijst uit dat de Bokkerijders aanvankelijk bestonden uit mensen van allerlei allooi die uit armoede hun krachten bundelden en zo groepen formeerden om de gevestigde orde onder druk te zetten. Een groot deel van de Kempense bevolking leefde namelijk op het bestaansminimum. De Bokkerijderbende zou zijn bedacht door justitie in een gruwelijke en tomeloze zoektocht naar de daders van enkele diefstallen. Door verdachten te folteren werden bekentenissen en nieuwe verdachten gevonden en door deze weer te folteren ... enzovoort. Uiteindelijk zouden maar liefst vierhonderd mensen de dood vinden waarvan velen onschuldig. De Bokkerijders waren in feite niets anders dan smokkelaars en gauwdieven die alles uitsluitend deden, vaak

⁹ B. Altena en D. van Lente, *Vrijheid & Rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2003) 79.

¹⁰ J.E. Vrouwenfelder, *Smokkelen langs de Nederlandse grens* (Rotterdam 1992) 3.

¹¹ Ben Lindekens, *Ze reden bij nacht. De mysterieuze gruwelhistorie van de bokkerijders* (Amsterdam 1975) 47.

gedreven door honger, om het persoonlijk gewin zonder enige bijbedoeling.¹² Deze stelling is welhaast onhoudbaar indien men bedenkt welke onmenselijke straffen men riskeerde voor een buit die, na verdeling, meestal bestond uit enkele kledingstukken, een pot boter of een gering geldbedrag. De voornaamste manier om aan deze goederen te komen was niet stelen of beroven, maar smokkelen, en dan vooral brood en meel.¹³

Smokkelhandel is te verdelen in twee categorieën. De eerste categorie kan ‘*petty smuggling*’ of kleine smokkel genoemd worden.¹⁴ De kleine smokkel wordt gekenmerkt door een korte transportlijn tussen koop en verkoop van de smokkelaar. De koper, smokkelaar en verkoper van de smokkelwaar is een en dezelfde persoon. In het Ancien Régime maakte bijvoorbeeld een gezin aan de ene kant van de provinciale grens afspraken met een gezin aan de andere kant over de smokkel van kleine hoeveelheden zout. De hoeveelheden die gesmokkeld worden zijn klein, de winsten ook. De kleine smokkel kan plaatsvinden voor eigen gebruik of voor particuliere verkoop van de kleine hoeveelheden. Zowel in achttiende eeuws Frankrijk als Engeland werd kleine smokkel beheerst door arme personen of gezinnen die in de grensstreek of aan de kust leefden.¹⁵

De tweede categorie wordt *georganiseerde smokkel* genoemd. Hiermee lijkt de eerste categorie tekort gedaan want ook daar is natuurlijk sprake van een bepaalde mate van organisatie. Niettemin is de grote organisatie in deze categorie een significant verschil met de kleine smokkel. Bij deze vorm van smokkel zijn er vele schakels tussen de koop en de verkoop van de goederen. De smokkel beperkt zich niet tot de grensstreek. Vaak bevinden de financiers van zulke grote ondernemingen buiten de regio waar gesmokkeld wordt, meestal in de grote steden. De smokkel verloopt via verschillende personen met verschillende taken.¹⁶ De organisatie van een smokkeltocht tijdens het Ancien Régime in Frankrijk kon als volgt opgebouwd zijn. Allereerst speelde de eigenaar van een zoutmijn onder een hoedje met de smokkelaars. Naast de legale verkoop behaalde hij extra winst uit de illegale verkoop van zout. Het zout werd opgekocht door een chef. Vaak was dit een handelaar die contacten had met smokkelaars. De chef zorgde voor de paarden om het zout te vervoeren en voor de wapens om het zout bij een aanval te verdedigen. Hij stond in contact met een valet: een beroepssmokkelaar die de groep dragers samenstelde. Deze dragers, journaliers – dagloners – genaamd, werden per tocht aangesteld. Zij kregen een vooraf afgesproken loon. Het merendeel van de winst verdween in de zakken van de valet en de chef.¹⁷ Per tocht konden de handelaar, de chef, de valet of de journaliers variëren. Vaak was de chef al in de plaats bestemming om voorbereidingen te treffen voor de verkoop van het zout. Het zout werd, vermengd met legaal zout, verkocht aan kooplieden en particulieren. De organisaties van de huidige criminele hasj-smokkelaars doet denken aan deze los-vast samenstelling die per tocht kan veranderen.

Het begrip smokkelen is ons het meest bekend in de betekenis van een economisch delict. Als zodanig is het eeuwen oud en gaat terug naar de tijden waarin steden en staten vorm kregen. Deze ontwikkeling ging gepaard met het ontstaan van allerlei belastingen (accijnzen, tollens), opgelegd door de diverse overheden op alcoholische dranken en producten die de mens nodig heeft zoals levensmiddelen, vlees, zout en textiel. Later, in tijden van meer welvaart, komen daar luxe goederen en verboden goederen als wapens en drugs bij.¹⁸

¹² Anton Blok, *De Bokkerijders, roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas (1730-1774)* (Amsterdam 1993) 77.

¹³ Lindekens, *De bokkerijders*, 97.

¹⁴ Tjeerd Neumann, *De armoede is het meest opgeheven. Smokkel tijdens de Eerste Wereldoorlog in het Westbrabantse dorp Sint-Willebrord 1914-1918* (Rotterdam 1996) 4.

¹⁵ Hufton, *The poor in eighteenth century France* (Oxford 1974) 180.

¹⁶ Neumann, *Sint-Willebrord*, 5.

¹⁷ O. Hufton, *France*, 184-185.

¹⁸ Vrouwenfelder, *Smokkelen*, 3.

Smokkel dient niet alleen als een economisch delict te worden beschouwd. Naast de economische motieven zijn er immers nog twee motieven om te smokkelen die extra aandacht verdienen te krijgen, te weten de criminologische en de sociologische motieven. Zo beweren Kempe en Vermaat in hun boek, dat handelt over de criminaliteit in Drenthe, dat smokkel als 'een lichte vorm van criminaliteit moet worden beschouwd die slechts tot een uiterlijke verstoring van de rechtsorde leidt zonder dat de veel dieper liggende fundamenteën van de bevolkingsmoraal daarbij worden aangetast',¹⁹ terwijl Nijdam in zijn sociografische boek over Goirle zegt dat smokkel als 'een vorm van onmaatschappelijk of afwijkend gedrag moet worden beschouwd'.²⁰ Hoewel alle auteurs die smokkel behandelen verschillende oorzaken aandragen voor het ontstaan van smokkel is de gemeenschappelijke deler bij alle auteurs dat smokkel als een slachtofferloos delict wordt beschouwd. Smokkel is immers wettelijk gezien een strafbaar feit, maar slachtoffers zoals er bij andere criminele delicten als diefstallen en overvallen vallen, zijn er bij smokkel niet. Dit gegeven maakt smokkel tot een uniek delict.

De nadruk in dit hoofdstuk zal liggen, naast de economische motieven, op de criminologische en sociologische motieven van de smokkelaars. Wat bewoog een smokkelaar naast de armoede en de prijsverschillen in een samenleving nog meer om over te gaan tot smokkelen? In hoofdstuk 2.2 komen de economische motieven van de smokkelaar aan bod. Daarin zal vooral de nadruk liggen op de Eerste Wereldoorlog. In hoofdstuk 2.3. zullen de criminologische motieven aan de hand van de traditionele misdaadtheorieën worden besproken. In hoofdstuk 2.4. komen tot slot de sociologische motieven aan bod. In dit hoofdstuk zal blijken dat sociologische auteurs sociologische motieven voor het smokkelen veel aannemelijker achten dan economische of criminologische motieven. Tot slot zal nog een conclusie naar aanleiding van de drie hoofdstukken worden geformuleerd.

¹⁹ G.Th. Kempe en J. Vermaat, *Criminaliteit in Drenthe* (Utrecht 1939) 7.

²⁰ A.B.J.A. Nijdam, *Goirle. Een sociografische studie over de criminaliteit en moraliteit van een grensgemeente rond de Tweede Wereldoorlog* (Wageningen 1950) 125.

2.2. De economische motieven van de smokkelaar

J.E. Vrouwenfelder beschrijft in zijn boek *Smokkelen langs de Nederlandse grens* de hoofdvoorwaarden die noodzakelijk zijn voor het ontstaan van smokkelen:

- Er moet een belastinggrens zijn. De belastinggrenzen zijn ontstaan in de 18^e en 19^e eeuw toen ook de landen en landsgrenzen hun huidige vorm kregen. Voorheen was het zo dat elk afzonderlijk gebied een eigen belastingheffing op producten toepaste. Wilde je een gebied passeren dan diende je bovendien tol te betalen. Gedurende de 18^e en 19^e eeuw kregen staten soevereiniteit over de belastingheffing. De heffing werd gekoppeld aan een land, en de grenzen van een land bepalen de reikwijdte van die belastingheffing.
- Er moeten in twee staten voor bepaalde producten aanzienlijke prijsverschillen bestaan, die meer dan normale winst garanderen. Die prijsverschillen kunnen veroorzaakt zijn door het verschil in kostprijs, fiscale druk of het verstrekken van overheidssubsidies (economische voorwaarden);
- Er moet sprake zijn van een grote vraag of behoefte naar bepaalde goederen, van schaarste b.v. als gevolg van oorlogsomstandigheden (economische voorwaarden);
- Er moet een in- of uitvoerverbod bestaan of er moeten beperkingen zijn gesteld aan bepaalde goederen en producten;
- Er moet armoede heersen als gevolg van een zwakke economische en sociale structuur. Tot de komst van onze sociale voorzieningen was dat een belangrijke drijfveer tot smokkelen. Dit is echter het geval als er sprake is van ongeorganiseerde smokkel, de zogenaamde armoedesmokkel. Bij de grote georganiseerde smokkel vormt armoede niet de voorwaarde om te gaan smokkelen, maar spelen motieven als begeerte, gretigheid en werkschuwheid (zie hoofdstuk 4) een grote rol.²¹

Bij het bekijken van deze vijf voorwaarden valt op dat vier van de vijf voorwaarden voor het ontstaan van smokkel economische motieven zijn. Het is dus niet zo vreemd dat smokkel vooral als een economisch delict wordt gezien. Smokkel vond echter vooral plaats tijdens oorlogen. Meestal was er dan een schaarste aan goederen, heerste er armoede en werkloosheid en was er sprake van enorme prijsverschillen tussen aangrenzende landen. In deze paragraaf wordt getracht een beeld te schetsen van de (economische) omstandigheden tijdens de Eerste Wereldoorlog die ertoe leidden dat er grootschalige smokkel ontstond. Gekozen is voor deze Wereldoorlog omdat hier alle economische motieven om te smokkelen aan bod komen.

De Eerste Wereldoorlog

Nederland kwam in een bijzondere positie terecht bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Het was een vredesbaken temidden van oorlogvoerende volkeren. De neutraliteit hield de strijd buiten de grenzen, maar dat is dan ook de enige oorlogberoering waaraan het land ontkwam. Inwoners van Nederland leden onder soortgelijke tekorten als de bewoners van de oorlogvoerende staten: de rantsoenering was omvangrijk, elementaire levensmiddelen en brandstoffen waren schaars en de oorlog bracht aanzienlijke economische crisisverschijnselen met zich mee.²² Hieronder zullen een aantal gevolgen van Nederlandse neutraliteit in de oorlog naar voren die ervoor zorgden dat de smokkel toenam.

Nederland als neutraal toevluchtsoord bood verschillende aantrekkelijke mogelijkheden zowel aan oorlogvoerenden als aan niet-oorlogvoerenden. Dit was het best

²¹ Vrouwenfelder, *Smokkelen*, 5.

²² Maartje Abbenhuis, 'Als de oorlog aan de deur klopt: de aantrekkelijkheden, gevaren en mogelijkheden van neutraliteit aan de grenzen van Nederland, 1914-1918', in Hans Binneveld, *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 32-61, 56.

zichtbaar aan de grenzen van het land – de plaats waar oorlog en vrede elkaar raakten. Vluchtelingen van allerlei aard kwamen uit het door de oorlog verscheurde België en Duitsland, en werden aanvankelijk welkom geheten door de Nederlanders die dankbaar waren dat zij buiten het militair conflict waren gebleven. Vandaar dat ze klaarstonden hun menselijke plicht te vervullen als burgers van een neutraal land. Vluchtelingen kregen voedsel en onderdak aangeboden en er werden speciale hulporganisaties opgericht.²³ Zij aan zij met de burgervluchtelingen gebruikten ook duizenden buitenlandse soldaten de Nederlandse grens om aan de oorlog te ontkomen. Daaronder bevonden zich tienduizenden Belgische soldaten, een paar honderd Britten, enkele Duitsers en een handvol piloten die een noodlanding in Nederland hadden moeten maken. Al deze militairen werden in kampen geïnterneerd.

In een situatie waarin humanitaire overwegingen natuurlijk de boventoon voerden, hadden de activiteiten van buitenlandse soldaten een veel grotere kans de neutraliteit van het land te bedreigen dan die van de gewone vluchtelingen. De Duitse deserteurs zijn daar een mooi voorbeeld van. De Nederlanders konden de deserteurs niet terugsturen, want dat kon resulteren in voorgeleiding voor een krijgsraad en mogelijk in doodvonnissen. Toch nam de regering ook geen verantwoordelijkheid voor hen omdat zij niet langer werden gezien als militair personeel, en dus niet als een officieel risico voor de neutraliteit. Evenmin werden zij beschouwd als echte vluchtelingen. Dus ontvingen de deserteurs vrijwel geen hulp van de door de regering opgezette steunorganisaties. De meeste deserteurs waren daardoor dakloos en wanhopig. Sommige van deze deserteurs werden door de Geallieerden gerekruteerd als spion, maar de meeste deserteurs in Nederland beschikten niet over werk en hadden geen andere middelen van bestaan. Hierdoor gingen velen het pad van de misdaad op en dan met name het pad van de smokkel. Dit was met name het geval in de provincie Limburg.²⁴

Twee andere economische motieven om te gaan smokkelen in de Eerste Wereldoorlog waren de schaarste van goederen en de verschillen in prijs voor goederen aan weerszijden van de grens. Tussen 1914 en 1918 was de vraag naar allerlei goederen, van voedsel tot brandstof, vee en paarden zowel in België als in Duitsland heel groot. Duitsers en Belgen waren bereid op de zwarte markt enorme sommen geld te betalen voor goederen die in hun eigen land op de bon of schaars waren. In 1916 behoorden de meeste dagelijkse behoeften daartoe. De Duitse bezetters in België weigerden verantwoordelijkheid voor het voeden van de burgerbevolking. Geen wonder dat smokkel over de Nederlandse grens naar België en Duitsland veel voorkwam, vooral in de eerste twee jaar van de oorlog, toen Nederland nog een grote import van overzeese goederen kende. De winsten die met smokkel gemaakt konden worden waren enorm.²⁵ In België vond er bovendien een ontwaarding van de Belgische munt plaats. In 1914 stond de Belgische Frank nog gelijk aan de Duitse Mark, maar vanaf 1916 werd de Duitse Mark geapprecieerd: 1 Mark was gelijk aan 1,25 Belgische Frank. Dit zorgde ervoor dat alle goederen veel duurder werden en vrijwel niet meer betaalbaar waren. Dit leidde automatisch tot een grootscheepse smokkel vanuit Nederland naar België.

Rond 1916 vond er een kentering in de economie plaats. De voedselvoorraad in Nederland begon af te nemen en er dreigde schaarste. Dit was onder meer te wijten aan de nog steeds binnenstromende hoeveelheid vluchtelingen die ervoor zorgden dat de voedselvoorraad afnam. Bovendien had de Geallieerde blokkade van Duitsland, om zo de Duitse bevoorrading te doen stoppen, en de daaropvolgende duikbotenoorlog zijn weerslag op de Europese economie. Schaarste begon het Europese vasteland te domineren. De houding van de bevolking tegen de burgervluchtelingen veranderde mede daardoor. De Nederlanders werden steeds minder hartelijk tegen deze vreemdelingen die hun schaarse levensmiddelen opaten. Bovendien begonnen deze vreemdelingen op steeds grotere schaal te smokkelen. Als

²³ Abbenhuis, 'Als de oorlog aan de deur klopt', 35.

²⁴ Ibidem, 38.

²⁵ Ibidem, 42.

reactie op de afnemende inheemse voedselvoorraad begonnen de Nederlanders nu op grote schaal voor eigen gebruik te smokkelen. Daar waar aanvankelijk in de eerste twee jaar van de oorlog door Nederlanders gesmokkeld werd uit materialistisch gewin, werd naderende armoede en honger nu de economische drijfveer om zelf te gaan smokkelen.

Werkloosheid vormde ook tijdens de Eerste Wereldoorlog een motief om te gaan smokkelen. Voor de oorlog was Nederland nog een van de meest open economieën van de wereld geweest, met een in- en uitvoerhandel van resp. 81 en 59 % van het bruto binnenlands product (BBP).²⁶ Deze positie werd door de oorlog ondermijnd, zeker toen in 1917 door de duikbotenoorlog en de systematisering van de blokkade overzeese aanvoer schier onmogelijk werd. Steeds groter werden de gevaren op zee; steeds strenger controleerden de geallieerden dat de aanvoer in geen enkele vorm Duitsland ten goede kwam. De bevoorrading van zeezijde droogde daardoor grotendeels op, waardoor Nederland voor industriële basisproducten als steenkool of staal, meer nog dan voorheen, van Duitsland afhankelijk werd. Bovenal werd het echter noodzakelijk steeds meer zelf voort te brengen. Nederland kwam in een isolement terecht, en een van de gevolgen daarvan was dat de werkloosheid toenam. De werkloosheid was het hoogst in 1914 en 1915, met respectievelijk gemiddeld 82500 en 100800 werklozen.²⁷ Grootste oorzaak daarvan was de stagnerende overzeese aanvoer. Via de 'Noodregeling Treub', een regeling die ervoor moest zorgen dat de werkloosheidskassen niet uitgeput raakten, lokale steuncomités en particuliere initiatieven, probeerde men de werkloosheid een halt toe te roepen. Men kon echter niet voorkomen dat de werkloosheid een groot economisch probleem bleef in de oorlog. Mede daarom ging men over tot de smokkel.

²⁶ Hein A.M. Klemann, 'Ontwikkeling door isolement. De Nederlandse economie 1914-1918' in Martin Kraaijestein en Paul Schulten (red.), *Wankel Evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007), 272.

²⁷ <http://www.wereldoorlog1418.nl/lokale-noden/index.html#07> (17-03-2008).

2.3. De criminologische motieven van de smokkelaar

Criminologen beschouwen de meeste vormen van smokkel als een vorm van crimineel gedrag. Om tot een goede definitie van het begrip criminaliteit te komen hanteer ik de juridisch/sociologische benadering van het begrip zoals ook vooraanstaande criminologen als Bonger en van Bemmelen hem hanteren: ‘Misdadig is een ernstige antisociale handeling, waarop de Staat door toevoeging van een leed (straf of maatregel) bewust reageert’.²⁸ Nu is het echter niet zo dat alle vormen van smokkel beschouwd worden als crimineel gedrag. In tegenstelling tot de zogenaamde georganiseerde smokkel wordt de *petty smuggling* (kleinschalige smokkel) niet tot de criminaliteit gerekend, maar als immoreel gedrag beschouwd. Dit houdt in dat een gemeenschap smokkel als een handeling ziet die niet past in hun normensysteem en daardoor als slecht wordt beschouwd, maar niet als misdadig. Smokkel is niet crimineel omdat de dieper liggende fundamentele van de bevolkingsmoraal er niet door worden aangetast.²⁹

In deze paragraaf zal de nadruk echter liggen op het verklaren van crimineel gedrag, waaronder de georganiseerde, grootschalige smokkel valt. Aan de hand van de traditionele misdadigtheorieën probeer ik de criminologische motieven van de smokkelaars te verklaren. Gekozen is voor de traditionele misdadigtheorieën omdat deze criminologisch van aard zijn, terwijl de moderne misdadigtheorieën meer sociologisch van aard zijn. Deze komen in paragraaf vier aan bod.

Aan de willekeur in het strafrecht en onoverzichtelijkheid van de nog veelal lokaal georganiseerde rechtspraak kwam in de negentiende eeuw een einde. Voortaan werden straffen nauwkeurig omschreven en ze golden voor iedereen, al hoewel ze vooralsnog bleven dienen als vergelding en ter afschrikking. De vraag was of straffen konden voorkomen dat mensen crimineel werden. Dit was afhankelijk van hoe men zulk gedrag verklaarde. In het laatste kwart van de negentiende eeuw ontstond zodoende een meer wetenschappelijke belangstelling voor de oorzaken van criminaliteit.³⁰

Sommige onderzoekers meenden crimineel gedrag te kunnen verklaren aan de hand van biologische factoren. Tussen criminelen en ‘normale’ mensen zouden namelijk fysieke verschillen bestaan. In deze visie werd criminaliteit opgevat als een ziekte, als een afwijking. De Italiaanse arts en psychiater C. Lombrose was de belangrijkste vertegenwoordiger van deze antropologische richting. Hij concludeerde in zijn boek *L’Uomo Delinquente* uit 1876 aan de hand van schedelmetingen van gevangenen, dat criminelen te herkennen waren aan diverse lichamelijke en psychologische kenmerken. Misdadigers zouden in de evolutie stil zijn blijven staan en konden zodoende worden herkend aan bijvoorbeeld een asymmetrische schedel, een laag voorhoofd, grote wijduitstaande oren, het ontbreken van baardgroei, een vooruitstekende onderkaak, vooruitstekende jukbeenderen en voorhoofdsbeenderen en onevenredig lange armen. Dergelijke degeneratieverschijnselen zouden volgens Lombrose gepaard gaan met gedragsafwijkingen als luiheid, ijdelheid, gokzucht, vluchtigheid van emoties en ongevoeligheid voor pijn.³¹

De antropologische misdadigtheorie kreeg overal navolging. Het boek *L’Uomo Delinquente* werd beschouwd als het begin van de criminologie. Ook de Nederlandse geneeskundige C. Winkler nam begin twintigste eeuw schedelmaten op van moordenaars uit

²⁸ Jac, van Weringh, *Onrust is van alle tijden. Opstellen over criminaliteit gepleegd in Nederland* (Meppel 1978) 16.

²⁹ Kempe en Vermaat, *Drenthe*, 8.

³⁰ G. Th. Kempe, *Inleiding tot de criminologie* (Haarlem 1967) 15.

³¹ E. Lissenberg, S. van Ruller en S. van Swaaningen (eds.), *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 85-86.

de gevangenis van Leeuwarden en vergeleek die met de schedels van epileptici, imbecielen, soldaten en artsen. Evenals Lombrose concludeerde hij dat moordenaars te herkennen waren aan karakteristieke uiterlijke kenmerken.³²

Op het moment dat Winkler zijn onderzoek begon, kregen Lombrose en zijn medestanders al veel kritiek. Begin 1900 bleek de antropologische richting niet langer dominant. De Franse medicus A. Lacassagne begaf zich op een nieuwe weg in het criminaliteitsonderzoek. Volgens Lacassagne zouden samenlevingen steeds de criminaliteit krijgen die ze verdienen, omdat niet het individu, maar de sociale omgeving bepalend is voor het ontstaan van crimineel gedrag.³³

De antropologische richting speelde direct na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks nog een rol als gevolg van de link die werd gelegd met racistische ideologieën. In de afgelopen decennia nam de belangstelling weer toe. Het criminologisch-antropologische gedachtegoed kan tegenwoordig worden teruggevonden in de biosociale richting. De nadruk is daarbij verschoven van het bestuderen van uiterlijke kenmerken naar onderzoek van processen binnen het lichaam. Bovendien staan biologische en psychologische inzichten niet langer op zichzelf. Deze inzichten dienen vooral als bijdrage in breder opgezette studies naar de oorzaken van criminaliteit. De aanval op de antropologische benadering van criminaliteit was ingezet door de 'milieurichting'. Deze richting had als uitgangspunt dat er omstandigheden bestaan die van mensen misdadigers kunnen maken. Het ging daarbij om zeer uiteenlopende sociaal-economische factoren, zoals de prijzen van voedsel en huisvesting, levensomstandigheden, de rechtspositie van mensen en de gelegenheid tot het plegen van misdrijven, maar ook om klimaatverschillen, seizoenswerking en temperaturen.³⁴ Deze sociaal-wetenschappelijke verklaring van criminaliteit was verbonden met de opkomende sociologie.

De socioloog Emile Durkheim vatte de moderne samenleving op als een bewuste eenheid van individuen die van elkaar afhankelijk zijn.³⁵ Durkheim stelde zich daarbij de vraag welke factoren een samenleving bijeenhouden en welke omstandigheden een bedreiging vormen voor de groepssolidariteit. Arbeidsdeling en het heterogener worden van de bevolking verzwakken samenbindende krachten in de maatschappij, concludeerde hij. Traditionele regels en normen vervagen en functioneren tenslotte niet meer. Durkheim noemde deze situatie van wanorde en sociale chaos 'anomie'. Een dergelijke situatie beschouwde hij als onlosmakelijk verbonden met de betrekkingen tussen mensen, omdat individuen vaak behoeften willen bevredigen die afwijkend en zelfs tegenstrijdig zijn aan de belangen van anderen. Dat kan leiden tot spanningen en uiteindelijk tot crimineel gedrag.³⁶

Volgens W.A. Bongers, de eerste hoogleraar criminologie in Nederland, was de industriële samenleving met haar kapitalistische productiewijze hoofdeverantwoordelijk voor de armoede en de daaruit voortvloeiende criminaliteit. Het kapitalisme zou allerlei begeerten oproepen en in stand houden, waardoor het egoïsme zou worden versterkt. Aan bijna elke vorm van ontoelaatbaar gedrag lagen dus steeds sociaal-economische motieven ten grondslag. Behalve bedelarij, diefstal en prostitutie uit bittere armoede, is bijvoorbeeld alcoholisme, baldadigheid en agressie, maar ook smokkel, te verklaren als uiting van frustratie over slechte en uitzichtloze levensomstandigheden.³⁷ De milieurichting richtte zich met hun onderzoek vooral op gebieden die in korte tijd dichtbevolkt waren geraakt, met de nadruk op de

³² Van Wieringh, *De afstand tot de horizon: verwachting en werkelijkheid in de Nederlandse criminologie* (Amsterdam 1986) 46.

³³ Van Wieringh, *De afstand*, 25.

³⁴ Franke, *Twee eeuwen gevangen: misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990) 458.

³⁵ E. Lissenberg, S. van Ruller en S. van Swaaningen (eds.), *Tegen de regels*, 30.

³⁶ Jac van Wieringh, *Onrust is van alle tijden*, 126.

³⁷ W.A. Bongers, *Criminality and economic conditions* (Boston 1916) 77.

Verenigde Staten. Daar waren in de tweede helft van de negentiende eeuw in snel tempo enorme steden verrezen. De situatie van migranten in achterstandswijken kreeg hierbij speciale aandacht, omdat migratie kan worden opgevat als een vlucht uit armoedige omstandigheden met als doel een beter toekomstperspectief te verkrijgen. Doordat in de nieuwe woonplaats van de migranten vooral ongeschoolde en laagbetaalde arbeid werd aangeboden, gingen ze er niet altijd op vooruit. Bovendien veroorzaakte de concentratie van migranten dikwijls huisvestingsproblemen. Hierdoor kregen de nieuwkomers opnieuw te maken met sociale ellende en armoede.³⁸

De benadering van de milieurichting werd door C. Shaw en H.D. McKay gebruikt om de relatie te onderzoeken tussen criminaliteit en de vestigingspatronen van verschillende bevolkingsgroepen. Hun onderzoek spitste zich enkel en alleen op de mannelijke jongerendelinquentie. De criminologen vroegen zich af of jongeren uit wijken in Chicago, waar veel mensen woonden uit lage sociale klassen, waar veel werd verhuisd en waar de sociale controle en integratie nihil was, vaker in aanraking kwamen met de politie dan leeftijdsgenoten die in betere stadswijken woonden.³⁹ Uit het onderzoek bleek dat de meeste delinquenten inderdaad afkomstig waren uit buurten rondom het centrum, die gekenmerkt werden door een variëteit aan culturen van de veelal arme nieuwkomers. Het aantal delinquenten nam af naarmate de wijken verder van het stadscentrum verwijderd lagen.

De bevolkingssamenstelling was niet de oorzaak voor de hoge criminaliteit, want deze veranderde immers voortdurend. Wel leverde het grote verloop van de bevolking een verklaring. Het gebied direct rond het centrum werd bevolkt door migranten die van daaruit zo snel mogelijk wilden doorstromen naar de beter gesitueerde delen van de stad. Het gevolg was dat er daardoor een klimaat van sociale desintegratie heerste. Door een groot gebrek aan allerlei voorzieningen was er een eigen systeem van normen en waarden ontstaan. Dat systeem van normen en waarden werd overgedragen op straat. Jongeren leerden zodoende van leeftijdsgenoten en oudere generaties hoe ze het beste het hoofd boven water konden houden. Het aanleren van criminele activiteiten was hier ook een onderdeel van. Shaw en McKay concludeerden daaruit dat criminaliteit moet worden beschouwd als een onderdeel van de armoedecultuur van achterbuurten.

De visie op crimineel gedrag werd in de loop van de twintigste eeuw steeds breder. Het onderzoek naar biologische en psychologische kenmerken van delinquenten werd door sociologisch ingestelde criminologen niet langer volledig van de hand gewezen. Maatschappelijke oorzaken voor crimineel gedrag bleven ondanks de aandacht voor verschillende invalshoeken de boventoon voeren. Bestaande sociaal-economische verklaringsmodellen werden verder uitgediept en aangepast aan nieuwe inzichten. In het volgende hoofdstuk, dat handelt over de sociologische motieven van de smokkelaars, zal ik nog ingaan op twee moderne misdaadtheorieën die sociologisch van aard zijn.

³⁸ Oscar Lewis, *La vida: a Puerto Rican family in the culture of poverty – San Juan & New York* (Londen 1967) 58.

³⁹ S. van Ruller en R. van Swaaningen (eds.), *Tegen de regels*, 177-180.

2.4. De sociologische motieven van de smokkelaars

Er zijn twee factoren bepalend voor het menselijk gedrag: aanleg en het in het vorige hoofdstuk al genoemde milieu. Onder aanleg verstaan we de persoonlijke gesteltheit der individuen (onderverdeeld in endogene factoren) en onder milieu verstaan we de uiterlijke levensomstandigheden (onderverdeeld in exogene factoren). Aanleg wordt als een constante factor beschouwd en het milieu wordt gezien als een variabele factor. Tussen beide factoren vindt een wisselwerking plaats. Onder invloed van het milieu kan zich immers nooit een karaktereigenschap ontwikkelen die niet reeds in de aangeboren aanleg aanwezig was.⁴⁰

Smokkel wordt over het algemeen beschouwd als een vorm van onmaatschappelijk gedrag waarbij endogene en exogene factoren een belangrijke rol spelen. Tot de endogene aard van de smokkel kan de begeerte, gretigheid en werkschuwheid gerekend worden.⁴¹ De grootste endogene factor vormt de begeerte. Smokkelaars kunnen er van genieten om in ongekende luxe te leven; als het verdiende geld pas binnen is, wordt het snel opgemaakt aan het kroegleven, feestvieren en het aanschaffen van luxe goederen als drank, eau de cologne of bijzondere kledingstukken. Ook gaven ze het graag uit aan eten; op de zaterdagen en zondagen aten bijvoorbeeld de smokkelaars uit Oss in de jaren dertig vaak extra luxe.⁴² Een van de oorzaken van dit uitgavenpatroon is dat zij niet in staat zijn om met bezit om te gaan. Smokkelaars bezitten niet de beheersing om het geld te beheren en gelijkmatig te spenderen over langere perioden. Hiermee toont de smokkelaar aan niet goed te weten wat hij nu met zijn verdiende geld moet doen. De smokkelaar lijkt stomverbaasd door het plotseling aanzienlijk gewin, ook al was hij hier op uit, en hij reageert hier met een zekere bluf op.⁴³

De belangrijkste exogene factor om te smokkelen is nood. Betrekkingen tussen armoede of welstand enerzijds en misdadigheid anderzijds zijn altijd aanwezig geacht. Maar volgens de Leidse hoogleraar Willem Nagel hoeft dit niet het geval te zijn, sterker nog: in de meeste gevallen liggen er geen economische motieven ten grondslag aan de drang om te smokkelen. Hij neemt als voorbeeld de crisisjaren dertig. Nagel beweert dat onzekerheid ten aanzien van de toekomst niet opgeheven wordt door goede financiële steun. De smokkelaar kan ook tot misdrijf komen door slechte gewoonten, uit jarenlange gedwongen lediggang overgebleven, al heeft hij op het moment van de smokkel een goed betaalde betrekking. Een behoorlijk ondersteund gezin kan gedemoraliseerd worden, omdat het meent, dat de gemeenschap hem een levensmogelijkheid *met arbeid* verschuldigd is. De kleine middenstander kan zich minderwaardig gaan voelen als hij, ook op de lange duur, niet in iets meer slaagt. En indien een laag inkomen wel voor gebrek behoedt, maar betekent dat men moet wonen in armoedige wijken met veel criminoplastische aanrakingspunten, is de economische factor voor criminaliteit of over te gaan tot smokkel evenzeer voorhanden als in de nog ongunstigere situatie van gebrek.⁴⁴

Nagel haalt in zijn boek nog twee sociologische (exogene) factoren aan om aan te tonen dat sociologische factoren belangrijker zijn dan economische factoren: de 'ingebeelde nood' en jaloezie. Zoals we hierboven al zagen hadden smokkelaars het vaak economisch niet eens zo armoedig; ze smokkelden vaak uit wat in hun ogen armoede was. Anders verbraste de smokkelaar het geld niet aan luxe goederen bijvoorbeeld, maar besteedde het aan eerste levensbehoeften. Een andere factor die van belang is, is de jaloezie. Men ziet het als

⁴⁰ Nijdam, *Goirle*, 185.

⁴¹ W.H. Nagel, *De criminaliteit van Oss* (Zwolle 1949) 300.

⁴² Nagel, *Oss*, 318.

⁴³ *Ibidem*, 322.

⁴⁴ *Ibidem*, 369.

onrechtvaardig als een welgestelde familie zich alles kan veroorloven; nu is het zijn beurt om grof geld te verdienen en uit te geven waardoor men gaat smokkelen.⁴⁵

De maatschappij kan dus schuldig zijn aan het bestaan van smokkel, zonder dat zij betrappt kan worden op correlaties met gebrek. Vaak is zij verantwoordelijk voor het ontstaan van een sociale ontmoediging, een melancholie, die het individu voor zichzelf verklaart met een introjectie van deze maatschappij, een beeld, dat hij er zich van vormt, om het verwijten te kunnen doen. Hieruit blijkt dus volgens Nagel dat de sociale oorzakelijkheid van groter belang is dan de economische.⁴⁶

De journalisten Paul Spapens en Anton van Oirschot beschrijven in hun boek, dat handelt over de smokkel in Brabant tussen 1830 en 1970, een drietal sociologische endogene motieven om te smokkelen. De 1ste factor die ze beschrijven is de factor verzet. Het betreft hier het verzet van de Brabanders tegen de 'Hollanders'; het volk van boven de grote rivieren.⁴⁷ Sinds de Vrede van Münster (1648) werden zij in Brabant immers als een soort bezetter ervaren. Zij hadden er namelijk voor gezorgd dat de katholieken uit hun kerken waren gejaagd, dat de Brabanders geen overheidsfuncties meer mochten hebben en dergelijke. Bovendien waren de douanemensen lange tijd mensen van boven de rivieren. Een geslaagde smokkeltocht door katholieke Brabanders werd dan ook ervaren als een hak zetten tegen deze vertegenwoordigers van het Hollandse (protestantse) gezag.

Een 2de motief was bravoure. Het was in de regel zo dat niet iedereen ging smokkelen. Om dat te durven, moest je bravoure hebben. Het was een bravoure dat bij een bepaald slag mensen hoorde, en dan vooral mensen uit de arbeidersklasse waarbij er vaak sprake was sterke verhalen in het café, kermisbezoeken en dergelijke. Je zag dit heel sterk terug in de periode van het illegaal alcoholstoken (jaren twintig). Het ging er deze mensen dikwijls niet om om een structureel illegaal inkomen te verwerven. Als ze een flinke partij hadden gestookt en het benodigde geld hadden verworven, gingen ze naar Antwerpen om het er binnen een paar dagen door te jagen en vervolgens weer opnieuw te beginnen.⁴⁸

Het 3de motief wordt door de auteurs omschreven als 'de kick'.⁴⁹ Smokkelen werd door de lokale grensbevolking aanvaard en niet als schadelijk beschouwd, al druiste het wel in tegen de wet. En juist dat sprak smokkelaars aan; de spanning en de kick om iets te bereiken wat illegaal is. Het sportieve aspect hierin speelde ook een belangrijke rol. Tot aan de Eerste Wereldoorlog was het namelijk vaak een spel dat zich afspeelde tussen de douaniers/veldwachters en de smokkelaars. De douaniers en smokkelaars respecteerden van beide kanten elkanders tactieken en methoden.

Bij de moderne misdaadtheorieën zoeken criminologen, in tegenstelling tot de traditionele misdaadtheorieën, voor het verklaren van crimineel gedrag hun toevlucht in de sociologische theorieën. Hieronder worden een tweetal belangrijke sociologische theorieën uit de criminologie uiteengezet.

Allereerst de spanningsbenadering van de socioloog R. Merton. Merton analyseerde voor zijn onderzoek de druk van sociale structuren op verschillende bevolkingsgroepen. De dominante cultuur zou binnen een samenleving voorschrijven welke doeleinden nagestreefd dienen te worden. In de westerse samenleving worden status, financieel succes en het daarmee verwante materieel bezit tot doel van alle leden gesteld. Die doelstellingen kunnen bereikt worden door iedereen die hard werkt en getalenteerd is. Hierdoor ontstaat een algemene prestatiedrang die onontkoombaar is. De druk om succes te behalen kan echter dusdanige

⁴⁵Nagel, *Oss*, 317.

⁴⁶Ibidem, 322.

⁴⁷ Paul Spapens en Anton van Oirschot, *Smokkelen in Brabant. Een grensgeschiedenis 1830-1970* (Hapert 1988) 5.

⁴⁸Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 142.

⁴⁹Ibidem, 151.

vormen aannemen, dat alleen nog maar het eindresultaat telt en niet meer de manier waarop het einddoel wordt bereikt.

Mensen kunnen als gevolg van de dreiging om te falen gemotiveerd worden om oneerlijke en zelfs strafbare middelen te gebruiken in hun poging succesvol te zijn. Criminaliteit wordt door Merton daarom beschouwd als een gevolg van 'het niet op elkaar afgestemd zijn van aan de ene kant aspiraties, wensen of behoeften van individuen en aan de andere kant de mogelijkheden, verwachtingen en ideeën om deze op een legitieme manier te kunnen realiseren'.⁵⁰ De socioloog noemde deze onevenwichtige situatie in navolging van Durkheim 'anomie'. Achterstandsgebieden lopen een verhoogd risico het decor te zijn van deze normloosheid, maar anomie kan ook ontstaan tijdens economische crises en als de wettige middelen om doelen te bereiken worden ingeperkt. De spanningen hebben een ontwrichtende uitwerking op de samenleving, omdat bestaande sociale systemen ineenstorten en mensen allerlei misdragingen gaan rechtvaardigen.

Op de 'spanningsbenadering' verschenen in latere jaren varianten. De veronderstelling van Shaw en McKay dat crimineel gedrag wordt aangeleerd van anderen werd door E. Sutherland verbeterd.⁵¹ Criminaliteit zou ontstaan via een sociaal leerproces dat plaatsvindt binnen groepen. Het betreft daarbij zowel het aanleren van de technieken om criminaliteit te plegen als de achterliggende motieven, zoals die zijn verwoord in de spanningsbenadering van Merton.⁵² Als een persoon veel omgaat met mensen die positief staan tegenover wetsovertredingen, is de kans dat iemand crimineel wordt veel groter. Zo vormt ook in de visie van Sutherland de bevolking van achterstandsgebieden een criminele risicogroep. Afwijkende normen en waarden, die respect toebedelen aan wetsovertreders, kunnen zich als gevolg van de onvrede over sociaal-economische omstandigheden ontwikkelen. Hierdoor ontstaat de gedachte dat misdaad lonend is, met als gevolg dat crimineel gedrag positief wordt beoordeeld.

Een belangrijke factor bij het voorkomen van misdadigheid is gedragsbeheersing. En hiermee komt de tweede sociologische benadering om criminaliteit te verklaren aan de orde: de 'controlebenadering'. De controlebenadering verklaart criminaliteit vanuit 'mechanismen' die het menselijke gedrag bepalen.⁵³ Het draait hierbij niet om de vraag waarom mensen de wet overtreden, maar waarom zoveel mensen crimineel gedrag nalaten. Iedereen wordt dus in staat geacht om een misdrijf te plegen.⁵⁴ Mensen streven van nature uit naar de bevrediging van hun eigen behoeften, en ze vertonen pas aangepast gedrag als de sociale omgeving dat weet af te dwingen. De taak van controlebenaderingen is om de regulerende mechanismen in dit proces aan te wijzen. Na de publicatie van het boek *Causes of delinquency* van T. Hirschi in 1969, nam dit soort verklaringen een grote vlucht. Elementen van diverse controlebenaderingen werden door hem gecombineerd tot zijn overkoepelende bindingstheorie. Crimineel gedrag wordt volgens deze theorie mogelijk wanneer de binding tussen een individu en de samenleving verzwakt of verdwijnt. De sociale omgeving reguleert normaliter menselijke gedragingen, maar als die band lossier wordt, krijgen mensen meer vrijheid om af te wijken van de maatschappelijke regels.

Hirschi beschrijft vier manieren waarop mensen zijn verbonden met de samenleving. Allereerst zorgen hechte persoonlijke banden tussen mensen ervoor dat mensen zich weerhouden van gedrag dat door anderen wordt afgekeurd. Wanneer mensen een vaste relatie krijgen neemt de criminaliteit meestal drastisch af. Als tweede vormt de maatschappelijke positie een belangrijke binding met de samenleving. Mensen die door jarenlange studie of

⁵⁰ E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen (eds.), *Tegen de regel*, 191-192.

⁵¹ Ibidem, 44-45.

⁵² Ibidem, 122-124.

⁵³ Ibidem, 135.

⁵⁴ J.J.M. van Dijk, L.G. Toornvliet en H.I. Sagel-Grande, *Actuele criminologie* (Lelystad 1995) 104.

door hard werken veel hebben 'geïnvesteed' in de samenleving zullen minder snel delicten plegen, omdat zowel de moeizaam verworven sociale status als de ambities bij vervolging in het gedrang komen. Voor deze mensen is misdaad alleen aantrekkelijk als er weinig gevaar bestaat voor ontdekking en als de buit een hoge opbrengst garandeert. Ten derde stelt Hirschi dat mensen zo'n intens maatschappelijk leven kunnen hebben – in de vorm van een gezin, een intensieve baan of een actief verenigingsleven – dat ze geen tijd en energie hebben om zich schuldig te maken aan criminaliteit. Als vierde noemt hij het geloof in een gemeenschappelijk systeem van waarden en normen. Alle mensen, inclusief wetsovertreders, zouden dezelfde opvattingen hebben over goed en fout, maar criminelen proberen hun gedragingen vaak af te zwakken, zodat ze minder ernstig lijken. Een smokkelaar kan bijvoorbeeld stellen dat zijn handel niemand persoonlijk schade berokkent en een dader van een geweldsdelict kan vinden dat zijn slachtoffer het pak slaag verdiend had. Door gebrek aan respect voor regels zullen mensen dus sneller de neiging hebben zich crimineel te gedragen.⁵⁵

⁵⁵ Travis Hirschi, *Causes of delinquency* (Berkeley 1969) 83-135.

2.5. Conclusie

Wanneer het begrip smokkel ter sprake komt is het verleidelijk om dit toe te schrijven aan een slechte economische situatie. Smokkel wordt geassocieerd met armoede, werkloosheid, prijsverschillen en een schaarste aan goederen. Vooral in oorlogen kwamen deze omstandigheden veel voor waardoor de smokkelhandel grootse vormen aannam. Maar het is onjuist om smokkel als een zuiver economisch delict te beschouwen. Uiteraard is het zo dat wanneer er smokkel plaatsvindt er inkomsten mee gemoeid zijn, maar de motieven om te smokkelen zijn niet alleen economisch van aard. Criminologische motieven maar vooral sociologische motieven spelen een veel grotere rol bij smokkel dan menigeneen denkt.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw ontstond in de criminologie een richting die criminaliteit, waaronder georganiseerde smokkel valt, vanuit een antropologische misdaadbenadering probeerde te verklaren. Aan de hand van uiterlijke kenmerken zouden wetenschappers crimineel gedrag kunnen afleiden was de veronderstelling. Degeneratieverschijnselen zoals een laag voorhoofd en grote wijduitstaande oren zouden gepaard gaan met gedragsafwijkingen wat hun crimineel gedrag zou verklaren. Na de Tweede Wereldoorlog kwam de zogenaamde 'milieurichting' in opkomst onder de criminologen. Deze richting had als uitgangspunt dat er omstandigheden bestaan die van mensen misdadigers maken. Niet het individu maar de sociale omgeving was bepalend voor crimineel gedrag. Deze sociaal-wetenschappelijke verklaring van criminaliteit was verbonden met de opkomende sociologie. In de loop van de twintigste eeuw werd de visie op crimineel gedrag steeds breder. Het waren niet louter criminologen die zich bezighielden met hoe crimineel gedrag kon worden verklaard. De sociologen namen vanaf dat moment een dominante positie in.

Zoals gezegd kregen sociologische theorieën de overhand in de loop van de twintigste eeuw om criminaliteit te verklaren. De twee meest dominante theorieën vormden de 'spanningsbenadering' en de 'controlebenadering'. De spanningsbenadering analyseert de druk van sociale structuren op verschillende bevolkingsgroepen. In de moderne samenleving vormen roem en succes belangrijke normen. Iedereen wil het bereiken, maar lang niet iedereen bereikt het: de kans op falen is in veel gevallen aanwezig. De dreiging om te falen motiveert sommige mensen om oneerlijke en zelfs strafbare middelen te gebruiken in hun poging succesvol te zijn. Smokkel is er een van. De controlebenadering verklaart criminaliteit vanuit mechanismen die het menselijk gedrag bepalen. Volgens deze theorie is iedereen in staat een misdrijf te plegen. De theorie richt zich vooral op het feit dat wanneer de binding tussen een persoon en zijn omgeving de oorzaak is van het ontstaan van criminaliteit.

Volgens de sociologische richting kan menselijk gedrag verklaard worden door aanleg (onderverdeeld in endogene factoren) en milieu (onderverdeeld in exogene factoren). De belangrijkste endogene factoren om te smokkelen zijn genotzucht, hebzucht, arbeidsschuweheid, bravoure, de 'kick' en verzet. De belangrijkste exogene factor vormt nood. De sociologische richting laat verder zien dat economische motieven voor smokkel het meest voorkomen in tijden van oorlog en echte nood (armoede). In perioden waarin de levensstandaard normaal is vormen echter sociologische motieven de norm om te gaan smokkelen. De oorzaken hiervoor liggen in de maatschappij zelf; deze schiet te kort. Vaak is zij verantwoordelijk voor het ontstaan van een sociale ontmoediging, een melancholie, die het individu voor zichzelf verklaart met een introjectie van deze maatschappij, een beeld, dat hij er zich van vormt, om het verwijten te kunnen doen. Hieruit blijkt dat de sociale oorzakelijkheid van groter belang is dan de economische.

Hoofdstuk 3: De sociaal-economische omstandigheden en de verschillen tussen Nederland en België in de periode 1914-1945

3.1. Inleiding

De periode 1914-1945 kan op sociaal-economisch gebied voor zowel België als Nederland een enerverende periode worden genoemd. Twee Wereldoorlogen en een wereldwijde economische crisis in het Interbellum markeren een op economisch vlak bijzonder bewogen periode. Alhoewel Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog zijn neutraliteit wist te handhaven, zou het op economisch gebied wel degelijk de gevolgen van de oorlog ondervinden. België vormde een ongewild slachtoffer van het strijdtoneel en werd zowel op economisch als materialistisch gebied diep getroffen door de oorlog. In de jaren dertig ontkwamen zowel België als Nederland niet aan de wereldwijde economische crisis. Werkloosheid en gedwongen ontslagen waren de voornaamste crisisverschijnselen onder de bevolking. De Tweede Wereldoorlog bracht de Nederlandse en Belgische economie onder Duitse invloedssfeer. Nederland kwam er daarbij relatief beter vanaf dan België. Honger, armoede en werkloosheid kwamen in beide landen voor in deze periode van bezetting, maar de Nederlandse economie was beter voorbereid op de oorlog dan de Belgische. In deze woelige periode van 1914 tot 1945 waren de sociaal-economische omstandigheden dus niet bepaald rooskleurig te noemen voor de bevolking. Centrale vraag in dit hoofdstuk is of de economische ontwikkelingen in België en Nederland ook dusdanig van aard waren, dat ze van belang konden zijn voor de smokkel.

3.2. De Eerste Wereldoorlog

In het begin van de negentiende eeuw liepen de internationale spanningen in Europa hoog op. Na een conflict op de Balkan ontstond er een tweekamp in Europa: de Centralen (Oostenrijk-Hongarije en Duitsland) en de Entente (Rusland, Frankrijk en Engeland). Duitsland kwam in oorlog met zowel Frankrijk als Rusland, waardoor een tweefrontenoorlog dreigde. Duitsland zag zich daarom genoodzaakt het zogenaamde *Schlieffenplan* (vernoemd naar de voormalige stafchef Alfred von Schlieffen) uit te voeren.⁵⁶ Dit plan voorzag een doortocht door België om zo met volle kracht Frankrijk binnen te vallen en vervolgens, na een overwinning in het westen, alle troepen tegen Rusland in te zetten. Deze strategie hield echter wel in dat het neutrale buurland diende te worden binnengevallen. Door middel van een ultimatum werd verzocht om de Duitse troepen een vrije doortocht te verlenen door België. Dit werd verworpen. Als gevolg daarvan staken op 4 augustus 1914 de eerste legereenheden bij Gemmenich de Belgische grens over. De oorlog was begonnen.

Nadat het Belgische leger aanvankelijk goed stand kon houden, onder meer vanwege de versterkte forten in Luik en de verschansing van het terugtrekkende leger in Antwerpen, stabiliseerde in november 1914 het front nadat het merendeel van België was bezet. Het kabinet had ondertussen zijn onderkomen gevonden in het Franse Le Havre en het gevechtsfront had zich verplaatst naar de IJzer, waar de Belgische en Franse troepen zich hadden verschanst. Bezet België werd onderverdeeld in drie verschillende zones. De eerste zone was het *Operationsgebiet*; dit was het gebied waar de militaire operaties plaatsvonden. De tweede zone was het gebied achter de gevechtszone, ook wel *Etappengebied* genoemd. De derde zone vormde het gebied van het gouvernement-generaal.⁵⁷ Het etappegebied bestond uit

⁵⁶ Sophie de Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 43.

⁵⁷ Vincent Dujardin, Michel Dumoulin, Emmanuel Gerard en Mark van den Wijngaert (red.), *Nieuwe geschiedenis van België. Deel 2: 1905-1950* (Leuven 2006) 802.

de provincies West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen, West-Henegouwen en het uiterste zuiden van Luxemburg. In het etappegebied heerste een militair gezag dat een streng regime oplegde. Zo moesten gemeentes hoge sommen belastinggeld ophoesten, werd alles opgevorderd wat het leger nodig had (paarden, voedsel en uitrusting), waren de gemeentes verantwoordelijk voor de inkwartiering van Duitse soldaten en mochten burgers niet van plaats tot plaats reizen. De rest van België werd bestuurd door de gouvernement-generaal.

Vrijwel meteen na de Duitse inval kreeg België te maken met een overweldigend voedselprobleem. De Belgische regering was op het allerlaatste moment nog in staat geweest om een uitvoerverbod van voedingswaren uit te vaardigen, maar voor de voorziening van levensmiddelen aan de bevolking in oorlogstijd had men niet meer kunnen voldoen. Daarnaast was België een land dat voor zijn eigen voedselbehoeften afhankelijk was van het buitenland; zo was het voor 80 procent van zijn tarwe afhankelijk van invoer.⁵⁸ Doordat de geallieerden Duitsland de economische oorlog hadden verklaard, lag deze invoer stil. Het antwoord van de Duitsers op de door de Engelsen geïnitieerde geallieerde blokkade was dat Duitsland niet in kon staan voor de voedselvoorziening van de bezette landen. De situatie verslechterde vervolgens, omdat de voedselvoorraden in België systematisch opgevorderd werden door de Duitsers en afgevoerd werden naar Duitsland. Als er al geen sprake was van opvoeding, waren er nog altijd de plunderingen van de Duitse soldaten; wat nog voorradig was kon of mocht niet vervoerd worden. In de steden was de nood het hoogst. Op 26 oktober was de situatie zo nijpend dat er in het land nog maar voor vier dagen meel in voorraad was.⁵⁹

Om de kritieke voedselsituatie te verhelpen, werden overal in het land liefdadigheidsorganisaties opgericht en maakten gemeentes zich sterk om hun inwoners te helpen. Daar waar mogelijk kochten gemeentes en steden graan in Nederland op om zo gemeentelijke bakkerijen op te richten. Voor de families van soldaten werden collectes gehouden. De staat was als gevolg van de bezetting hulpeloos geworden, waardoor er overal in het land plaatselijk voor oplossingen moest worden gezorgd. Maar de bevolking beseftte dat indien de oorlog veel langer zou gaan duren al deze improvisatie niet afdoende bescherming zou bieden. De Belgen beseftten voor voedsel afhankelijk te zijn van de internationale solidariteit. Met deze gedachte trokken een aantal vooraanstaande Belgen naar de Amerikaanse president Wilson om bemiddeling te bepleitten. De koppige Britse weigering om de blokkade te doorbreken voor een voedselhulp was namelijk het eerste grote struikelblok. De Britten vreesden namelijk dat alle voedselhulp door het Duitse leger zou worden ingepikt. Moeizame onderhandelingen met het Duitse generaal-gouvernement leidden er uiteindelijk toe dat de Belgen de toezegging kregen dat hulpgoederen niet in beslag zouden worden genomen. Dat nam niet weg dat de Britten vier jaar lang wantrouwen zouden koesteren tegen deze samenwerking. Er werd een neutrale organisatie opgericht onder leiding van de latere president van de Verenigde Staten, Herbert Hoover, *the Commission for relief in Belgium*. Deze organisatie zou de hulp uit het buitenland coördineren. Op 1 november 1914 kwam de eerste lading voedsel het bezette land binnen: een schip volgeladen met meel, rijst en bonen, bijna 2500 ton alles bij elkaar.⁶⁰

De voedselhulp zorgde ervoor dat de honger vooralsnog beperkt bleef. De voedselpakketten waren gratis voor diegene die geen geld hadden; wie nog wel over financiële middelen beschikte kon zijn voedingswaren kopen bij de zogenaamde ‘Amerikaanse winkels’. Aan de grens stapelden de problemen zich ondertussen op voor de Duitse bezetter. Er ontwikkelden zich tal van activiteiten die de bezetter een doorn in het oog waren. Zo probeerden duizenden jonge Belgen over de Nederlandse grens te komen om zich bij het geallieerde leger in Groot-Brittannië aan te sluiten, om vandaar uit achter het front

⁵⁸ Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog*, 107.

⁵⁹ *Ibidem*, 108.

⁶⁰ *Ibidem*, 109.

afgezet te worden in Noord-Frankrijk. In december 1914 lukte het ruim 5000 oorlogsvrijwilligers de Nederlandse grens te passeren om zo via Vlissingen en Folkestone naar Dieppe te worden gebracht.⁶¹ Aan de grens bevonden zich ook talrijke spionageactiviteiten. Dit kwam omdat de centrale spionagediensten van de geallieerden zich in Nederland bevonden. Honderden waarnemers verzamelden informatie aan het front en in bezet gebied, codeerden die en lieten deze door koeriers naar de grensstreek brengen. Gespecialiseerde agenten zorgden er daar vervolgens voor dat de informatie in Nederland terecht kwam.

Uiteraard was er ook nog de smokkel; van brieven, mensen en van goederen. Er werden veel brieven geschreven door familieleden van frontsoldaten die gestationeerd waren aan de IJzer. Het was moeilijk om deze post uit het bezet gebied aan het front te krijgen. De brieven werden daarom over de grens gesmokkeld, en werden met oorlogsvrijwilligers meegevoerd naar Groot-Brittannië en vandaar naar het front. De oorlogsterreur en de armoede zorgden er verder voor dat er een grote vlucht van Belgische burgers ontstond. Gedurende de eerste oorlogsmoanden maakten ongeveer een miljoen Belgen de overstap naar Nederland waar ze in kampen en gemeentes werden geïnterneerd.⁶² Onder de vluchtelingen bevonden zich een hoop militaire deserteurs. Zij werden in aparte kampen geplaatst. De bevolking in Nederland nam als gevolg van deze enorme stroom vluchtelingen in de periode tussen 9 en 15 oktober, met ongeveer een zevende toe. In november 1914 nam het aantal vluchtelingen af als gevolg van de bezetting van het gehele noorden van het land. De voedselhulp kon niet voorkomen dat er nog steeds een grote schaarste was waardoor de smokkel in levensmiddelen direct na het uitbreken van de oorlog een grote vlucht nam. De smokkelaars dienden daarvoor de grens over te steken, die werd bewaakt door zowel Duitsers als Nederlanders aan de andere kant van de grens.

De vijf zojuist opgesomde problemen aan de grens zorgden ervoor dat de Duitsers met een probleem zaten. Het overbrengen van oorlogsvrijwilligers zorgde voor een belemmering op het militair-strategisch vlak, terwijl de spionage storend was voor de Duitse contraspionage. De brievensmokkel van en naar het front werd als hinderlijk ervaren omdat dit het zowel het moreel van de geallieerde fronttroepen als dat van de lokale bevolking ondersteunde. Met de briefwisseling kon bovendien belangrijke informatie worden uitgewisseld. Omdat de Duitse overheid het economische leven in bezet gebied in de hand wilde houden, was de grenssmokkel van levensmiddelen hen een doorn in het oog. Tenslotte kon het vluchten van talrijke burgers en militairen makkelijk geïnterpreteerd worden als een regelrechte aanslag op het imago van de *sterke* bezetter die daardoor niet langer in staat werd geacht om alles in de hand te houden. De Duitse overheid ging daarom midden 1915 over tot het technisch afsluiten van de grenzen: het plaatsen van een schrikdraad aan de grens met Nederland, in de volksmond 'de dodendraad' genoemd, een draadversperring waarop hoogspanningsstroom stond. Door van België een getraliede kooi te maken dacht de bezetter het clandestien grensverkeer tegen te kunnen houden.⁶³

De Duitse bezetter handhaafde tot de herfst van 1916 een gematigd beleid. Vanaf oktober 1916 veranderde het beleid echter drastisch. België werd vanaf dat moment zowel op economisch als materiaal gebied helemaal kaalgeplukt. Allereerst vond er een ontwaarding van de Belgische Frank plaats. Stond in 1914 de Belgische Frank nog gelijk aan de Duitse Mark, vanaf 1916 werd een Mark gelijkgesteld aan 1,25 Belgische Frank. Dit had tot gevolg

⁶¹ Alex Vanneste, 'De dodendraad in het land van Beveren tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Het Land van Beveren* 3 (2002) 119-142, 119.

⁶² Maartje Abbenhuis, 'Als de oorlog aan de deur klopt: de aantrekkelijkheden, gevaren en mogelijkheden van neutraliteit aan de grenzen van Nederland, 1914-1918' in Martin Kraaijenstein en Paul Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 32-61, 36.

⁶³ Vanneste, 'De dodendraad', 122.

dat alle goederen duurder werden en vrijwel niet meer betaalbaar waren voor de bevolking. Dit leidde automatisch tot een grootscheepse smokkel vanuit Nederland naar België. Duitsland begon tekenen van uitputting te vertonen. Het land was vrijwel op alle gebieden militair georiënteerd, en het kon de uitputtende loopgravenoorlog en de immense kanonnenproductie met de grootst mogelijke moeite onderhouden en in stand houden. De schaarste in eigen land werd bovendien steeds nijpender als gevolg van de Britse blokkade. Ook de logge economische centralisering speelde hierin een rol. Door de grote inzet van militairen aan het front kwam Duitsland arbeidskrachten tekort in eigen land. De Duitsers besloten als compensatie hiervoor Belgische arbeiders op te eisen middels verplichte tewerkstelling. De deportaties van arbeiders begonnen oktober 1916 en eindigden in oktober 1917. Bij razzia's werden ruim 62.000 arbeiders opgepakt en naar Duitsland vervoerd waar ze samen met Poolse gevangenen onder erbarmelijke omstandigheden komen te werken.⁶⁴ Ook in het etappegebied vindt vanaf begin oktober tot en met het einde van de oorlog dwangarbeid plaats. Een extreem uitbuitingssysteem heeft zich vanaf oktober 1916 meester gemaakt van België. De Belgische industrie heeft op dat moment nauwelijks nog werk te bieden. De kolennijnen vormen een kleine uitzondering hierop. In de periode 1915-1918 geraken gemiddeld 650.000 werkloos. De stroom vluchtelingen naar Nederland nam als gevolg van de werkloosheid, maar ook de schaarste en dwangarbeid, met ruim 20.000 vluchtelingen toe.⁶⁵

Begin 1917 was het moreel van de Duitse soldaten, onder meer vanwege de zware verliezen bij Verdun, flink gedaald. De discipline in het leger begon te verslappen en steeds meer soldaten vluchtten en deserterden. Mede daardoor was de bezetting in 1918 al flink uitgedund. De nog aanwezige bezettingstroepen werden veelal naar het front gestuurd in de hoop een ommekeer in de oorlog te kunnen verwezenlijken. Maar de Duitse generale staf had zijn hand overspeeld. Het lente-offensief was stilgevallen en ook verdere offensieven in mei en juli liepen stuk. Oostenrijk-Hongarije en Turkije, bondgenoten van Duitsland, capituleerden en de Duitsers konden niet anders concluderen dat ze de oorlog hadden verloren. Wat restte was de terugtocht van de Duitsers, die niet onopgemerkt voorbij zou gaan. Plunderend en stelend trok het Duitse leger zich terug, waarbij het ook nog de Waalse mijnen zou vernielen. Fabrieken werden door terugtrekkende troepen volledig ontmanteld en alles wat meegesleept kon worden werd meegenomen. Meubels, serviezen, tapijten en schilderijen werden geroofd. België bleef achter als een geruïneerd land.⁶⁶

In tegenstelling tot België besloot Berlijn de Nederlandse neutraliteit te respecteren. De reden daarvoor moet in de economische sfeer worden gezocht. Rond 1900 vormde Nederland de vierde Duitse afzetmarkt, na Groot-Brittannië, Oostenrijk-Hongarije en de Verenigde Staten. Het exportoverschot van Duitsland in Nederland bedroeg in deze zelfde periode 155 miljoen mark, en de export naar Nederland steeg sneller in vergelijking met andere landen. Tenslotte vormden de Rijn en de haven van Rotterdam de belangrijkste aanvoertracé voor het Ruhrgebied, wat op dat moment het industriële centrum van Europa vormde. Uit deze factoren blijkt dat Nederland op economisch gebied van immens belang was voor de Duitsers. Ze waren niet van plan om dit als gevolg van een militair conflict op het spel te zetten. Bovendien had Duitsland grote naoorlogse plannen met Nederland. Het was de bedoeling dat Nederland, samen met zijn koloniën, als een zelfstandig koninkrijk deel zou gaan uitmaken van een nieuw te vormen Europees blok onder Duitse leiding.⁶⁷

⁶⁴ Dujardin, Dumoulin e.a. (red.), *Nieuwe geschiedenis van België*, 820.

⁶⁵ Abbenhuis, 'Als de oorlog aan de deur klopt', 36.

⁶⁶ De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog*, 253.

⁶⁷ Hein A.M. Klemann, 'Ontwikkeling door isolement. De Nederlandse economie 1914-1918', in Martin Kraaijestein en Paul Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 271-309, 271.

Zodoende vormde Nederland in augustus 1914 een baken van vrede in de chaos van oorlog die in Europa heerste. De hoop was dat Nederland de plek was waar men kon ontkomen aan het gevaar, de onzekerheid en de vernietiging die de oorlog met zich meebracht. Als gevolg van deze hoop trokken tussen augustus en september 1914 honderdduizenden burgers en militairen de Nederlandse grens over om aan de oorlog te ontkomen. Scholen, fabriekslodsen, zalen, openbare gebouwen en particulieren dienden als opvangcentra. De ontvangst was aanvankelijk hartelijk; het ontbrak de vluchtelingen aan niets. Dat had mede te maken met het feit dat de Nederlanders dankbaar waren dat zij niet in de oorlog verzeild waren geraakt.⁶⁸ De Nederlandse grens was ook voor duizenden buitenlandse militairen een mogelijkheid om aan de oorlog te ontkomen. Onder hen bevonden zich tienduizenden Belgische soldaten, die na de val van Antwerpen hadden weten te ontkomen, en een paar honderd Britten. De militairen werden in aparte kampen geïnterneerd, waar de omstandigheden minder rooskleurig waren dan die van de burgervluchtelingen. Dit werd veroorzaakt door het gegeven dat de soldaten niet beschouwd werden als echte vluchtelingen. Ze konden immers de neutraliteit in gevaar brengen. De door de regering opgezette steunorganisaties verleenden hen dan ook vaak geen hulp, waardoor veel soldaten wanhopig en dakloos werden. Het gevolg was dat veel soldaten het verkeerde pad op gingen. Ze gingen zich bezighouden met diefstal en smokkel.⁶⁹

De houding van de Nederlanders ten opzichte van de vluchtelingen veranderde naarmate de oorlog maar bleef voortduren. De Nederlanders werden minder hartelijk. Dit kwam omdat de vluchtelingen de steeds schaarser worden levensmiddelen opaten en omdat ze de schaarse middelen die nog aanwezig waren het land uitsmokkelden. Deze smokkel bracht bovendien de neutraliteit in gevaar. In de periode 1914-1918 heerste in zowel Duitsland als in België een groot tekort aan verschillende soorten goederen, van voedsel tot brandstof en vee en paarden. Hierdoor was de vraag naar deze goederen groot. Op de zwarte markt waren de Duitsers en Belgen bereide grote sommen geld op tafel te leggen voor deze goederen die in hun eigen land schaars of op de bon waren. De vluchtelingen waren overigens niet de enige groep die smokkelden; de Nederlanders smokkelden uit winstbejag met volle overgave mee.⁷⁰

De Nederlandse economie raakte direct na het uitbreken van de oorlog in een isolement. Dit werd veroorzaakt door de Geallieerde blokkade, die tot gevolg had dat de Duitse bevoorrading werd afgesneden. Vanaf halverwege de negentiende eeuw was de structuur van de Nederlandse economie zo ingericht dat slechts een enkele schakel van de productieketen in het binnenland plaatsvond. De geïmporteerde grondstoffen of halffabrikaten werden in Nederland bewerkt om vervolgens voor bewerking geëxporteerd te worden naar elders.⁷¹ De Nederlandse economie was dus afhankelijk van het buitenland, en dan met name het Ruhrgebied. Als neutrale mogendheid hield Nederland zich vast aan het recht om handel te mogen drijven met het keizerrijk. De Engelsen en Fransen stelden echter alles in het werk om te voorkomen dat de Duitsers bevoorrad werden. Den Haag diende daarom garanties te leveren dat er geen enkele lading met bestemming Nederland de Duitsers ten goede zou komen. Als deze garanties aan de Britten en de Fransen zouden worden gegeven, was dit wel tegen het zere been van Berlijn en dit kon wel eens de neutraliteit in gevaar brengen. Duitsland had immers Nederland ongemoeid gelaten vanwege zijn economische belangen. Het mes sneed dus aan twee kanten. Omdat den Haag de gewenste garanties van de geallieerden niet kon garanderen, werd er een groep van reders en bankiers gevormd in de vorm van een NV: de Nederlandsche Overzeesche Trustmaatschappij (NOT). De NOT gaf de Britten de door hen geëiste garanties en verwierf zichzelf zo feitelijk een monopolie op de

⁶⁸ Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 104.

⁶⁹ Abbenhuis, 'Als de oorlog aan de deur klopt', 38.

⁷⁰ *Ibidem*, 56.

⁷¹ Klemann, 'Ontwikkeling door isolement', 273.

overzeese handel.⁷² Doordat de NOT een particulier bedrijf was, kon het zowel toezeggingen doen aan de Duitsers als de Britten, zonder dat een van beide partijen daar aanstoot aan kon nemen. In het geheim werd zowel met de Duitsers als de Britten onderhandeld.

De afspraken die de NOT maakte met de Geallieerden zorgden ervoor dat de overzeese handel voort kon worden gezet. Dit zorgde ervoor dat in de beginjaren van de oorlog de benodigde grondstoffen voor de industrie konden worden voorzien. Het isolement dat de oorlog veroorzaakte zorgde er voor dat er een veranderende productie in de industrie ontstond. De van oudsher sterk van geïmporteerde grondstoffen afhankelijke bedrijven – de textiel-, de diamant-, delen van de levensmiddelen – en de papierindustrie – geraakten in de verdrukking; nutsbedrijven, de bouw, scheepsbouw, drukkerijen en mijnen konden hun productie juist uitbreiden.⁷³ Hierdoor steeg ook de werkgelegenheid in deze periode. De veranderende productie had een aantal oorzaken. Enerzijds was er sprake van dat de overheid de voorkeur gaf aan de voorziening van het eigen land boven de export en het instandhouden van de buitenlandse markten. Ook de gewijzigde behoeften in de eigen samenleving speelden hierbij een rol. Daarnaast greep de overheid in een aantal sectoren in. In 1917 en '18 voerden de oorlogvoerende landen hun productieslag dusdanig op, dat er voor anderen steeds minder goederen beschikbaar kwamen. Het gemis van eigen steenkolenmijnbouw, hoogovens of staalindustrie maakte duidelijk dat Nederland kwetsbaar was. Het accent in de industrie kwam vanaf dat moment op deze sectoren te liggen.

Tot 1917 kon de Nederlandse economie zich, ondanks de geïsoleerde positie, goed handhaven. In sommige sectoren, zoals de scheepsbouw, was zelfs sprake van een zekere hoogconjunctuur. Vanaf 1917 veranderde de situatie echter drastisch. De onbeperkte duikbotenoorlog werd door de Duitsers afgekondigd, waarop de geallieerden reageerden met een intensivering van de blokkade. De aanvoer van grondstoffen viel daardoor goeddeels stil. Het gevolg was een schaarste aan grondstoffen die leidde tot een terugslag in de industrie. Deze zou aanhouden tot het einde van de oorlog. De bedrijfstakken die een zekere economische onafhankelijkheid bevorderden, zoals de chemie, metaal en mijnbouw, vormden hier een uitzondering op.⁷⁴

3.3. Het Interbellum

Het dagelijkse leven in het naoorlogse België was zwaar. Het werd overschaduwd door een gebrek aan eten, kleren en kolen. De bevrijding had er niet voor gezorgd dat de schaarste en de armoede van de bezetting waren verdwenen. Er leek sprake te zijn van het tegendeel. In het geruïneerde land was de infrastructuur een ramp, er was geen materiaal om mee te werken en het land telde ruim achthonderdduizend werklozen.⁷⁵ Verontrustend was verder de immense woningnood. Sinds het begin van de oorlog was er geen woning meer gebouwd, en gedurende de oorlog waren honderdduizenden woningen vernield of verwaarloosd. Voor de na de oorlog teruggekeerde vluchtelingen was veelal geen woning voorhanden waardoor ze vaak jarenlang bij familie of andere verwanten moesten leven. De verwoestingen waren immens. Bruggen waren opgeblazen, spoorwegen opgebroken en naar Duitsland weggevoerd, havens waren stukgeschoten en wegen onherstelbaar vernield. Openbare gebouwen zoals kerken, scholen en bibliotheken waren met de grond gelijk gemaakt. Kortom; de overheid zag zich voor de weinig dankbare taak gesteld om de wederopbouw in goede banen te leiden.

⁷² Klemann, 'Ontwikkeling door isolement', 275.

⁷³ Ibidem, 282.

⁷⁴ Ibidem, 298.

⁷⁵ De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog*, 294.

De door de Belgen geëiste herstelbetalingen tijdens de vredesonderhandelingen in Versailles, werden met een lachertje afgedaan. Hun aanwezigheid op de vredesconferentie werd niet op prijs gesteld. De tijdens de oorlog opgelopen schade diende zelf te worden betaald. België was voor het naoorlogse herstel op zichzelf aangewezen. De Belgische staat financierde het herstel, maar het initiatief tot wederopbouw werd aan de particulieren overgelaten. De coördinatie van het herstel verliep door de massale vernietiging en de bestuurlijke chaos in de beginjaren zeer moeizaam. Pas onder leiding van de minister van Economische Zaken Van de Vyvere gaan de zaken vooruit. Onder zijn leiding rijzen tussen 1920 en 1924 verschillende dorpen en steden uit hun as. Rond september 1924 is een groot deel van de voormalige frontstreek in zijn oorspronkelijke staat hersteld.

België kent op economisch gebied een snel herstel van zijn industriële en economische activiteiten. De steenkolenmijnen, die vrijwel intact uit de oorlog zijn gekomen, de vrijwel onbeschadigde haven van Antwerpen en de snelle restauratie van het spoorwegennet waren hier verantwoordelijk voor. De index van de productie bereikte in 1924 zijn vooroorlogse niveau. De groei is echter tot 1926 vrij aarzelend te noemen als gevolg van de monetaire instabiliteit. De opheffing van de goudconvertibiliteit in 1924 en de invoering van de gedwongen koers, die tot een gevaarlijke geldcreatie zouden leiden, waren hier belangrijke oorzaken van. De Duitse bezetter had tijdens de oorlog Duitse marken in omloop gebracht waardoor de hoeveelheid papiergeld in omvang sterk was toegenomen. De regering bood na de oorlog de mogelijkheid om de gedeprecieerde marken om te ruilen voor franken op basis van de waarde van de frank in 1914. Deze maatregel kwam de monetaire situatie niet ten goede. De zojuist beschreven monetaire situatie plus de ontstane vervijfvoudiging van het aantal bankbiljetten in de periode 1914-1919, leidde er toe dat België te kampen kreeg met een forse inflatie.⁷⁶ Ook het tekort op de rijksbegroting was debet aan de monetaire instabiliteit. De uitgaven aan de oorlogsschade waren daar de voornaamste oorzaak van. Door middel van belastingen en heffingen probeerde de regering het tekort weg te werken. Dit bleek afdoende te werken, waardoor er vele buitenlandse leningen werden afgesloten.

Het startsein voor het economisch herstel van België werd op 25 oktober 1926 gegeven. Op die dag werd onder leiding van het kabinet Jaspar de frank gestabiliseerd op een zevende van het vooroorlogse niveau. De nieuwe valuta krijgt op de internationale markten de naam Belga. De waarde van de Belga bedraagt vijf frank. De devaluatie van de frank heeft al snel het beoogde effect. Het leidt in de periode 1927-1930 tot economische voorspoed. Er is in deze periode sprake van een gunstige concurrentiepositie van de Belgische bedrijven ten opzichte van het buitenland en de werkloosheid wordt tot een minimum herleid. België kwam zo in de late jaren twintig terecht in een periode van economische hoogconjunctuur.⁷⁷

Als in oktober 1929 de Amerikaanse aandelenbeurs instort en zo het startsein van een grote internationale crisis wordt gegeven, geeft de economische toestand in België aanvankelijk nog geen reden tot ongerustheid. De devaluatie van 1926 zorgt ervoor dat de economie zich handhaaft in een toestand van hoogconjunctuur. De situatie kantelt echter drastisch halverwege 1930. De werkloosheid neemt toe en de fabrieken moeten gedwongen hun deuren sluiten. België voelt als exportland direct de gevolgen van de inkrimping van de internationale handel. Daaruit blijkt ook zijn kwetsbaarheid. Het gevolg is een daling van de industriële productie en een stijging van de werkloosheid. In september 1931 komt deze kwetsbare positie als beste tot uiting wanneer de Britse pond devalueert. De Belgische export werd binnen een mum van tijd gehalveerd. Doordat in het buitenland in hoog tempo devaluaties plaatsvonden, stond de sterke Belgische munt een sterke economische positie in de weg. Massale werkloosheid, een toenemend aantal faillissementen en dalende bedrijfswinsten waren de logische gevolgen. In maart 1935 werd met succes een devaluatie

⁷⁶ V. Janssens, *De Belgische frank. Anderhalve eeuw geldgeschiedenis* (Antwerpen 1975) 174.

⁷⁷ Dujardin, Dumoulin e.a. (red.), *Nieuwe geschiedenis van België*, 960.

van de frank ingevoerd. Hierdoor trok de economie weer aan, nam de handel en industrie weer toe en daalde de werkloosheid.⁷⁸

De economische betrekkingen met de omringende landen hadden er in de vooroorlogse periode voor gezorgd dat Nederland op economisch gebied een welvarend land was. Na de oorlog had het neutrale Nederland zijn zaken snel weer op orde. Bij de voormalige grootmachten, tevens belangrijkste handelspartners, lag dat heel anders. De Duitse economie werd onderworpen aan door in het vredesverdrag opgelegde herstelbetalingen en verplichte leveranties aan de voormalige tegenstanders. De Belgische industrie lag in puin en Frankrijk en Groot-Brittannië waren door de oorlog financieel dusdanig uitgeput, dat de omschakeling van een oorlogseconomie naar een vredeseconomie grote problemen met zich meebracht. Werkloosheid en maatschappelijke onvrede domineerden in beide landen. De algemene malaise zoals die heerste op de naoorlogse Europese markten zorgde ervoor dat ook de Nederlandse industrie, handel en landbouw niet aan deze malaise kon ontkomen.⁷⁹

In 1923 zou de economische malaise zijn dieptepunt vinden. Als gevolg van de steunmaatregelen tijdens en na de oorlog, waren de staatsuitgaven vijf maal zo hoog als bij aanvang van de Eerste Wereldoorlog in 1914. Als gevolg daarvan werd de bevolking geconfronteerd met een belastingverhoging. Verder probeerden de overheid en ondernemers de export te stimuleren door de loonkosten laag te houden. Lagere lonen en langere werktijden waren het gevolg. Dit leidde tot grootschalige stakingsgolven. Vanaf 1925 ging het beter met de Nederlandse economie. Het herstel van de wereldeconomie was ook in Nederland merkbaar.⁸⁰

In de tweede helft van de jaren twintig ging het voorspoedig met de Nederlandse economie. Het industriële apparaat draaide op volle toeren, de werkloosheid was vrijwel verdwenen en de export nam weer toe. Maar de Beurskrach van 1929 maakte aan de voorspoed van dat moment een einde. De val van het Britse pond sterling was voor Nederland dramatisch. De Britse pond was altijd een symbool geweest van financiële zekerheid. Maar doordat de *Bank of England* op 21 september 1931 de gouden standaard los liet, raakte Nederland in een crisis. Nederland devalueerde zijn munt niet, waardoor de enorme hoeveelheden die de landbouwsector voortbracht niet konden worden afgezet voor de uitvoer. Engeland was in de decennia daarvoor de afzetmarkt geweest voor de Nederlandse landbouwsector. De Engelsen bepaalden als gevolg van de devaluatie het prijspeil, en moesten voor hun goederen nu veel minder betalen. Een andere belangrijke handelspartner, Duitsland, reageerde op de crisis door een protectionistisch handelsbeleid te gaan voeren. Nederland raakte als exportland wederom in een grote crisis verzeild.⁸¹

Steunmaatregelen van de overheid waren al snel niet meer voldoende om de groeiende crisis te beteugelen. Het op dat moment regerende kabinet-Ruys de Beerenbrouck III (1929-1933) voerde een groot aantal bezuinigingsmaatregelen en wetten door om de crisis te doorstaan. Vrijwel alle landen rondom Nederland devalueerden hun munt waardoor de handelspositie steeds slechter werd. Pas in 1936 werd door het kabinet-Colijn III alsnog besloten de gulden te devalueren. Economisch oriënteerde Nederland zich in deze periode zeer eenzijdig op Duitsland. Dat werd vooral veroorzaakt vanwege het feit dat Engeland zijn handelspolitiek primair op de Dominions had gericht.⁸²

⁷⁸ Dujardin, Dumoulin e.a. (red.), *Nieuwe geschiedenis van België*, 1070.

⁷⁹ Moeyes, *Buiten schot*, 369.

⁸⁰ Anne Doedens, Yolande Kortlever en Liek Mulder (red.), *Geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden* (Baarn 2003) 223.

⁸¹ Rolf Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig. Nederlandse neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005) 32.

⁸² Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig*, 37.

In 1935 was de werkloosheid al opgelopen tot ruim 30 procent. Om de werkloosheid een halt toe te roepen werden er werkgelegenheidsprojecten opgericht, en de import werd beperkt om binnenlandse bedrijven te steunen. De devaluatie had samen met deze steunmaatregelen wel zijn effect; Nederland pikte een graantje mee van de verbetering van de wereldeconomie. De positieve economische ontwikkeling duurde echter maar kort, de toestand bleef zorgelijk. Tot het uitbreken van de oorlog in 1940 was er dan ook geen sprake van herstel.

3.4. De Tweede Wereldoorlog

Als in de tweede helft van de jaren dertig de internationale spanningen toenemen, kiezen de Belgische politici voor een herstel van de neutraliteit. De nachtmerrie van de Duitse bezetting tijdens de Eerste Wereldoorlog dient ten alle tijde worden voorkomen. Belgische politici gaan er vanuit dat Duitsland op wraak zint na het voor hen zo vernederende vredesverdrag van Versailles. De verdediging van het eigen grondgebied en de diplomatieke handhaving van de neutraliteit vormen de bouwstenen waar de Belgische politiek aan het eind van de jaren dertig op gebouwd is. Eind 1936 wordt een legerhervorming doorgevoerd die ervoor zorgt dat de dienstplicht wordt verlengd en de bewapening wordt opgevoerd. Alle voorzorgsmaatregelen ten spijt, op 10 mei 1940 vallen de Duitse troepen België binnen middels een 'Blitzkrieg'. België is opnieuw bezet gebied.⁸³

Direct na het uitbreken van de oorlog raakte de bevolking in paniek. Veel mensen vluchtten naar het buitenland met in hun achterhoofd de herinneringen aan de bezetting van de Eerste Wereldoorlog. De overgebleven Belgen voelden zich aan hun lot overgelaten. De mensen die hen steun moesten verlenen, politici, notabelen en andere mensen aan wie ze steun dachten te hebben, waren immers gevlucht. De bevolking in het bezette België werd geconfronteerd met een massale werkloosheid. Met het uitbreken van de oorlog was de productie stopgezet, en in augustus telde de bevolking al ruim 500.000 werklozen. Dat waren er 350.000 meer dan in mei, toen de oorlog begon.⁸⁴ De Duitsers wilden de werkloosheid zo snel mogelijk zien te reduceren tot nul. De Belgische economie moest immers een onderdeel worden van de Duitse oorlogseconomie, en daarbij moest de gehele beroepsbevolking worden ingeschakeld. De werkloosheidsuitkering werd daarom bewust laag gehouden. Om de werkloosheid te doen verminderen werden de arbeiders bewogen om vrijwillig in Duitsland te gaan werken. Vanwege de gunstige arbeidsvoorwaarden was dit een aantrekkelijke oplossing. Naar schatting ruim 200.000 arbeiders trokken tussen augustus 1940 en oktober 1942 naar Duitsland.⁸⁵

Met de komst van de oorlog ontstond ook schaarste in goederen en voedsel. De marktwerking die voor de oorlog voor de distributie van voedingsmiddelen zorgde werd aan banden gelegd. In de voedselbevoorrading merkte de bevolking dat het best. Basisproducten gingen op de bon en waren niet langer vrij te koop. Het basisrantsoen was voor iedere inwoner verkrijgbaar via bonnen die bij de slager, bakker en andere winkeliers konden worden verzilverd. De Nationale Landbouw- en Voedingscorporatie (NLVC) was verantwoordelijk voor de rantsoenering en de organisatie daarvan. Naarmate de oorlog vorderde werd het voedsel steeds schaarser. Dat werd mede veroorzaakt door de intensievere geallieerde blokkade waardoor de overzeese aanvoer werd afgesneden. België was een land dat voor zijn voedsel zeer afhankelijk was van het buitenland. Ruim de helft van de productie was afkomstig uit het buitenland.⁸⁶

⁸³ Dujardin, Dumoulin e.a. (red.), *Nieuwe geschiedenis van België*, 1140.

⁸⁴ Mark van den Wijngaert, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen 2000) 70.

⁸⁵ Van den Wijngaert, *Tweede Wereldoorlog*, 71.

⁸⁶ *Ibidem*, 71.

Niet alleen de Duitsers namen initiatieven om de werkloosheid te bestrijden. Ook Belgische politici probeerden de werkloosheid tegen te gaan en de arbeiders aan het werk te houden. Het hier speciaal voor opgerichte Galopin-comité kreeg de taak dit te bewerkstelligen. Het primaire doel van het comité was om het werk in België te doen hervatten om zo aan de ergste noden van de bevolking te kunnen voldoen. Het comité had hiervoor twee argumenten. Allereerst zouden de Duitsers geen werkloosheid meer dulden, maar arbeiders gaan verplichten in Duitsland te gaan werken. Deportatie van arbeiders kon dus worden voorkomen door de productie in België te hervatten. Anderzijds was België voor zijn basisbehoeften afhankelijk van het buitenland; invoer uit Duitsland en andere door de Duitser bezette landen was noodzakelijk. Om de import te kunnen vergoeden moest de industrie zich daarom richten op de export.⁸⁷

Een herstel van het dagelijkse vooroorlogse leven bleek ondanks alle maatregelen al snel een illusie te zijn. In de steden heerste honger en armoede. Het rantsoeneringssysteem functioneerde niet naar behoren; het rantsoen was laag en niet iedereen kreeg waar men volgens de rantsoenering recht op had. Er waren alternatieven nodig om te kunnen overleven. Het belangrijkste alternatief vormde de liefdadigheid. De centrale organisatie Winterhulp zorgde ervoor dat de armste lagen van de bevolking van voedsel werden voorzien. Een ander alternatief om te overleven vormde de zwarte markt. Het begrip zwarte markt kon in oorlogstijd op verschillende manieren worden ingevuld. Zo waren er veel kleinhandelaars die hun koopwaar achterhielden om ze later in het zwart tegen hogere prijzen te verkopen. Of de smokkelaars die er hun beroep van maakten om goederen vanuit Nederland binnen te smokkelen en ze tegen woekerprijzen door te verkopen. Op kleine schaal waren er de stadsmensen die het platteland afstruinden op zoek naar voedsel. Ze vulden daarmee hun eigen rantsoen aan, of ze verkochten ze door om zo hun kosten dubbel en dwars te kunnen terugverdienen.⁸⁸

De Galopin-doctrine had niet de beoogde effecten. De werkloosheid werd weliswaar vrijwel volledig teruggedrongen, maar de lonen waren ontoereikend om in de kosten van het levensonderhoud te kunnen voorzien. Een golf van stakingen met als doel een loonsverhoging was het resultaat. De gewenste loonsverhoging zou er uiteindelijk ook komen, maar de prijsstijging was dusdanig hoog dat deze nooit gecompenseerd zou kunnen worden. De koopkracht van de frank kon niet op peil worden gehouden en inflatie kon niet worden vermeden. De koopkracht met succes op peil houden zou alleen succesvol zijn wanneer België op minimaal tachtig procent van zijn vooroorlogse capaciteit kon draaien. Doordat Duitsland België zoveel mogelijk wou laten bijdragen aan de Duitse oorlogsinspanning mislukte dit. Het resulteerde in een verplichte tewerkstelling in Duitsland. Vanaf november 1942 konden mannen tussen de 18 en 50 en vrouwen tussen de 21 en 36 verplicht worden in Duitsland te gaan werken.⁸⁹

Eind 1942, begin 1943 keren de oorlogskansen zich in het voordeel van de geallieerden. Een groot tegenoffensief van de Verenigde Staten tegen Japan en de nederlaag van de Duitsers in Rusland zorgen ervoor dat er hoop ontstaat voor de door de Duitsers bezette landen. Het zal echter nog tot juni 1944 duren voordat de westerse geallieerden een tweede front openen tegen de Duitsers. De Duitsers begonnen steeds zwaardere verliezen te lijden, wat resulteerde in hardere voorwaarden aan de bezette landen. De voedselleveringen aan Duitsland werden, evenals het aantal dwangarbeiders, verhoogd. De levensvoorwaarden voor de Belgische bevolkingen gingen er dus niet op vooruit. Toch slaagde de bevolking erin zich aan te passen aan het bezettingsleven. Men was het leven in schaarste gewend geraakt en

⁸⁷ Van den Wijngaert, *Tweede Wereldoorlog*, 76.

⁸⁸ *Ibidem*, 83.

⁸⁹ *Ibidem*, 97.

men nam passende maatregelen om te overleven. Het zich aanpassen aan de schaarste zou nog tot september 1944 duren; tussen 2 en 12 september van dat jaar zou België bevrijd worden.⁹⁰

Nederland liet zich in economisch opzicht niet verassen door de Tweede Wereldoorlog. Gedurende de jaren twintig waren er al plannen geweest om grote voorraden levensmiddelen en krijgsmateriaal op te slaan. Geldgebrek had ervoor gezorgd dat deze plannen destijds niet doorgingen. Toen in de jaren dertig de internationale spanningen toenamen en er oorlogsdreiging ontstond, werden er wel acute maatregelen genomen. Onder leiding van het ministerie van economische zaken werd er vanaf 1934 een begin gemaakt met de aanleg van oorlogsvoorraden. Er kwamen een hoop maatregelen tot stand om een zo doeltreffend mogelijke oorlogsvoorbereiding in gang te zetten. Er werden plannen gemaakt voor de levensmiddelenvoorzieningen, de in- en uitvoer, de energievoorziening, het vervoerswezen, de scheepvaart en de gas- en drinkwatervoorziening. De regering had de dagelijkse zorg over de oorlogsvoorbereiding in handen. Via een uitgebreide noodwetgeving moest het land omgeschakeld worden in een oorlogseconomie.⁹¹

De omschakeling naar een oorlogseconomie leverde een drietal problemen op. Allereerst vormde de voorraadpositie nog steeds een bron van zorgen. De nieuwe oogst die voor de deur stond kon iets van die druk wegnemen, maar desondanks bleef de situatie zorgelijk. Daarom werd de handel in levensmiddelen gebonden aan strenge voorschriften. Provinciale voedselcommissarissen trokken met hun leger van ambtenaren het platteland op om ervoor te zorgen dat de voorschriften werden nageleefd. Ook werden er in het buitenland grote voedselaankopen verricht en werd de uitvoer van basisbehoeften beperkt.⁹²

Het tweede probleem waren de maatregelen die genomen moesten worden om de productie om te schakelen naar een oorlogsproductie. Nederland was, net zoals in de Eerste Wereldoorlog, grotendeels afgesloten van de buitenwereld. Hoewel Nederland op de eerste plaats een exportland was, was het voor de invoer van grond-, brand- en hulpstoffen grotendeels afhankelijk van het buitenland. Met het oog op de voedselvoorziening was het omschakelen van de landbouwproductie de eerste zorg. Om te beginnen werd het aandeel van de agrarische sector in de binnenlandse behoeften verhoogd. Er vond een inkrimping in de pluimvee- en varkensstapel plaats en een uitbreiding van de teelt van voedselgewassen als aardappels en rogge. Minder belangrijke producten mochten niet meer worden verbouwd of ze werden aan vergunningen onderworpen. Het boerenleven stond vanaf nu onder toezicht van de overheid.⁹³

Het laatste probleem waar de regering zich voor gesteld zag, was een eerlijke verdeling van de schaarse goederen over de gezinnen. De in 1938 opgerichte noodwetgeving bleek tekort te schieten om alle huishoudens in gelijke mate te kunnen voorzien. De Prijsopdrivings- en Hamsterwet uit 1939 zorgde er wel voor dat de schaarse goederen over alle gezinnen evenredig kon worden verdeeld. De minister van Economische Zaken liet prijsopdriving verbieden en hij kreeg de volmacht om de prijzen van goederen te regelen en vast te stellen. Hierdoor konden de prijzen worden aangepast aan de situatie van de gezinnen. Ook de distributienoodwet werd aangepast. Door in Den Haag het centraal distributiekantoor te vestigen koos de regering voor een centralere aanpak. Er was geen sprake meer van een vrije markt voor de artikelen die onder de distributieregeling vielen. Vanaf het begin af aan

⁹⁰ Dujardin, Dumoulin e.a. (red.), *Nieuwe geschiedenis van België*, 1175.

⁹¹ P.W. Klein, 'De Nederlandse economie', in *Spiegel Historiae. Maandblad voor geschiedenis en archeologie* 7/8 (1982) 388-395, 388.

⁹² Klein, *De Nederlandse economie*, 389.

⁹³ *Ibidem*, 390.

was de rantsoenering bedoeld om alle beschikbare hoeveelheden van een schaars artikel te verdelen onder de bevolking. Dit gebeurde middels een bonnensysteem.⁹⁴

Nederland werd in de neutraliteitsperiode ook nog met een ander probleem geconfronteerd. Bij aanvang van de Tweede Wereldoorlog in 1939 werd door de oorlogvoerende partijen een wederzijdse economische blokkade ingesteld. De geallieerden wisten dat het militaire overwicht van de Duitsers niet te bestrijden was, en de hoop van hen lag gelegen in een economische blokkade. Neutrale landen die Duitsland zouden kunnen bevoorraden, kregen te maken met strenge controles van de geallieerden. In het begin van de oorlog werden alle goederen die naar Duitsland werden vervoerd beschouwd als contrabande; later in de oorlog zouden bepaalde goederen wel als 'vrij' worden bestempeld waardoor ze wel mochten worden uitgevoerd naar Duitsland. Nederland kwam in deze economische oorlog in gevaarlijk vaarwater terecht. Duitsland was immers de belangrijkste handelspartner van Duitsland een boycot van Duitsland door Nederland zou de neutraliteit in gevaar kunnen brengen. Nederland diende dan ook zijn eigen belang zonder daarbij iemand tegen het hoofd te willen stoten, maar het kon niet voorkomen dat het in mei 1940 werd overvallen voor handelspartner Duitsland. Op het gebied van de consumptieve voorzieningen bracht de bezetting geen radicale veranderingen. De schaarste zou geleidelijk toenemen en tot het najaar van 1944 werd de levensstandaard van de bevolking op een acceptabel niveau gehouden.⁹⁵

Op het gebied van de productie stonden de zaken er heel anders voor. De Nederlandse industrie werd ingeschakeld in de Duitse oorlogsvoering. De Duitsers stuitten daarbij niet op grote problemen. Twee belangrijke omstandigheden waren daarvoor verantwoordelijk. Allereerst was er sprake van een uiterst doeltreffende en beslissende aanpak van de Duitsers. Intimidatie en terreur hoefden ze er niet eens voor te gebruiken als gevolg van hun reputatie die hen vooruit was gesnel. Bij werkweigering vreesde de bevolking immers strenge represailles. Op de tweede plaats waren zowel de Nederlandse ambtenaren als het Nederlandse bedrijfsleven zich er van bewust dat werken voor de vijand zijn voordelen had. Winstkansen lonkten waardoor de treurige ervaringen uit de jaren dertig met zijn hoge werkloosheid konden worden vergeten. Bovendien kon op deze manier de gedwongen tewerkstelling naar Duitsland worden tegengegaan. Nederland moest trouwens wel samenwerken met Duitsland nu de algehele economische ineenstorting voor de deur stond als gevolg van de economische blokkade. Het bedrijfsleven diende daarom nieuwe afzetkanalen te vinden, en die waren voorhanden in Duitsland. Het was dus niet verassend dat het gehele bedrijfsleven binnen de kortst mogelijke tijd keurig in het gareel liep.

Nederland genoot een zekere voorkeursbehandeling van de Duitsers ten opzichte van de andere bezette landen. Daarom mocht de Nederlandse levensstandaard niet beneden de Duitse levensstandaard dalen. Door de Nederlandse economie gelijk te schakelen aan de Duitse economie kon een economische orde naar het voorbeeld van de Duitse economische orde ontstaan. De verantwoordelijke voor dit te voeren beleid, Arthur Seyss-Inquart, liet zich echter leiden door politieke overwegingen. Hij had tot doel de sociaal-economische organisaties volgens de nationaal-socialistische ideologie te leiden en structureren. Het gevolg was dat werknemersorganisaties, werkgeversverenigingen en landbouworganisaties leeg liepen of verdwenen zodra zij onder nationaal-socialistisch bewind kwamen te staan. De Nederlandse overheidsinstanties konden hierdoor toch grotendeels hun gang gaan wat betreft de voedselvoorziening en prijsbeheersing. Zodoende was de overheid in staat om de leveranties van levensmiddelen aan Duitsland tot de zomer van 1944 te beperken.⁹⁶

De tewerkstelling van arbeiders naar Duitsland kon vanaf maart 1942 niet meer binnen de perken worden gehouden. De tewerkstelling op basis van vrijwilligheid werd omgezet in

⁹⁴ Klein, *De Nederlandse economie*, 391.

⁹⁵ *Ibidem*, 390.

⁹⁶ *Ibidem*, 391.

een verplichte tewerkstelling. Honderdduizenden arbeiders werden middels razzia's opgepakt en gedeporteerd naar Duitsland. In september 1944 was Nederland op het noorden na bevrijd door de geallieerden. Het verstedelijkte westen werd afgesneden van zijn aanvoerlijnen, nadat de regering in Londen had opgeroepen tot een spoorwegstaking. Hierdoor viel de toevoer van levensmiddelen en grondstoffen nagenoeg stil. De hongerwinter was het gevolg. De officiële voedselrantsoenen daalden tot het bestaansminimum en ziekte en sterfte grepen om zich heen. Op de zwarte markt bereikten de transacties hun hoogtepunt. Tienduizenden stedelingen stroopten het omringende platteland af op zoek naar voedsel. De situatie van het noorden was kritiek te noemen. In mei 1945 werd uiteindelijk ook het noorden van Nederland bevrijd.⁹⁷

3.5. Conclusie

De sociaal-economische ontwikkelingen in de periode 1914-1945 waren er debet aan dat er een grootschalige smokkel kon plaatsvinden tussen Nederland en België. In de Eerste Wereldoorlog waren de economische omstandigheden in het bezette België abominabel slecht. De voedselvoorraden werden door de Duitsers opgevorderd en de economie was als gevolg van de geallieerde blokkade in een isolement geraakt. Naast de vorderingen plunderden de Duitsers de nog overige aanwezige voorraden. Dit zorgde ervoor dat er onder de bevolking hongersnood ontstond. Aan vrijwel alle producten was een tekort. Nadat in 1916 de Belgische Frank gelijk werd gesteld aan de Duitse Mark waren de nog aanwezige schaarse goederen ook niet meer te betalen. De bevolking kon om te overleven vrijwel niets anders meer doen dan vluchten naar Nederland of te gaan smokkelen. Het smokkelen werd halverwege 1915 nog eens extra bemoeilijkt door de aanleg van de elektrische draadversperring. Deze werd bovendien streng bewaakt door de schietgrage Duitsers. Toch waren de omstandigheden voor de Belgen dusdanig slecht dat hen dit er niet van zou kunnen weerhouden om niet te gaan smokkelen. In Nederland was de situatie anders. Als gevolg van de neutraliteit had men aanvankelijk geen ernstige tekorten. Dit veranderde naarmate de oorlog vorderde. De grote hoeveelheid vluchtelingen die het land had opgevangen zorgden voor problemen; de voedselvoorraad nam er door af en ze maakten zich schuldig aan smokkel. Verder kon Nederland zich relatief goed handhaven, ondanks het ook hier als gevolg van de geallieerde blokkade ontstane isolement. Pas vanaf 1917, toen de duikbotenoorlog werd geïntensiveerd en ook de NOT buitenspel werd gezet, werd de economische situatie enigszins kritiek. De Nederlandse grensbewoners hadden de smokkel echter niet nodig om te overleven, het was voor hen puur economisch gewin in de Eerste Wereldoorlog.

Het naoorlogse België had met een hoop problemen te kampen. Woningnood, werkloosheid en een gebrek aan materiaal hielden het land in zijn greep. Dit waren omstandigheden die de naoorlogse smokkel zouden kunnen bevorderen. Toch zou België vrij snel herstellen van de oorlog. Halverwege de jaren twintig is het productiepeil al terug op zijn vooroorlogse niveau. Tot aan de jaren dertig zou België op economisch gebied een periode van economische voorspoed kennen. De noodzaak om te smokkelen is in deze periode niet aanwezig. Dat verandert als in de jaren dertig de wereldwijde economische crisis uitbreekt. De werkloosheid neemt toe en de fabrieken moeten gedwongen hun deuren sluiten. Doordat België pas in 1935 besluit zijn Frank te devalueren, ondervindt het als exportland extra hinder van de inkrimping van de internationale handel. Na de devaluatie herstelt de economie zich langzaam. De noodzaak om te smokkelen is in de crisisjaren duidelijk aanwezig.

De Nederlandse naoorlogse economie ontkwam niet aan de algemene malaise die heerste op de Europese markten. De Nederlandse industrie, handel en landbouw werden hierdoor getroffen. Toch was de situatie niet dusdanig dat er een grootschalige werkloosheid,

⁹⁷ Klein, De Nederlandse economie, 393.

armoede en honger ontstond. Smokkelen was alleen een bijverdienste in deze periode. Halverwege de jaren twintig trok de economie weer aan en was er vrijwel geen werkloosheid meer. De crisis van de jaren dertig trof Nederland echter wel. De steunmaatregelen van de overheid waren niet afdoende om ervoor te zorgen dat de werkloosheid drastisch toenam. Nederland weigerde bovendien net als België zijn munt te devalueren, waardoor de handelspositie steeds slechter werd ten opzichte van zijn directe handelspartners. De bevolking was er de dupe van. Smokkelen was een noodzaak om ondanks de werkloosheid toch eten op tafel te krijgen. Pas na de devaluatie van de Nederlandse gulden in 1936 bloeide de economie terug op.

De Tweede Wereldoorlog leverde voor de bezette Belgen louter economische motieven op om te gaan smokkelen. Direct na het uitbreken van de oorlog wordt België geconfronteerd met een massale werkloosheid als gevolg van het stopzetten van de productie. Naast de werkloosheid was ook de schaarste aan goederen en voedsel een probleem. Basisproducten gingen op de bon en waren niet langer vrij te koop. Door de geallieerde blokkade werden bovendien na verloop van tijd de nog aanwezige goederen en producten steeds schaarser. Om te kunnen overleven moesten de Belgen dus wel overgaan op de smokkel. Alhoewel de Duitsers in samenwerking met Belgische politici de werkloosheid probeerden terug te dringen, was dit geen succes. De lonen waren ontoereikend om in het levensonderhoud te kunnen voorzien. Doordat Nederland zijn voorzorgsmaatregelen had genomen, werd het minder zwaar getroffen door de oorlog. De Nederlandse economie werd ingezet in de Duitse oorlogseconomie, waarbij de Nederlandse levensstandaard gelijk werd gesteld aan de Duitse. Nederland kende relatief weinig honger en armoede. Hierdoor kon er veel gesmokkeld worden vanuit Nederland naar België. De Nederlanders deden dit uit luxe, niet uit armoede of hongersnood.

Hoofdstuk 4: De smokkelaars

4.1. Inleiding

Wanneer mensen aan een smokkelaar denken, zien ze al snel een smoezelig uitzierende man voor zich die gewapend met een zak in het holst van de nacht via weilanden en bossen de grens probeert te passeren om zo een centje bij te verdienen. Op zich is dat geschetste beeld niet zover bezijden de waarheid. Alhoewel het enigszins is geromantiseerd, heeft de smoezelig uitzierende man met de zak in de periode 1914-1945 wel degelijk bestaan. Maar wat mensen zich niet afvragen is: wie was deze man? Wat waren zijn motieven? Hoe ging hij te werk? Opereerde hij alleen of was hij onderdeel van een groep? In dit hoofdstuk hoop ik op deze vragen antwoord te krijgen om zo een beeld te kunnen schetsen van de smokkelaar.

4.2. De werkomstandigheden waaronder de smokkel plaatsvond

4.2.1. De Eerste Wereldoorlog

In het vooroorlogse België werd de smokkel van en naar Nederland belemmert door strenge grenscontroles. Suiker vormde in deze periode hét te smokkelen product vanuit Nederland naar België, vanwege de hoge accijnzen die hiervoor in België golden. Hierdoor werden de landsgrenzen onderworpen aan strenge controles. Dag en nacht werd de grens aan beide kanten bewaakt door douaneposten. Om te kunnen smokkelen moesten er zich speciale omstandigheden voordoen. En die omstandigheden ontstonden eind 1914, begin 1915 met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Op 4 augustus 1914 trokken de Duitse troepen België binnen, waarna ze gestaag verder oprukten. Op 9 oktober viel Antwerpen en op 15 oktober had het Belgische leger zich teruggetrokken achter de IJzer in een uithoek van het land. In die periode, en ook nog enkele maanden daarna, werden in de bezette gebieden de grenzen niet langer door de Belgische douane bewaakt. Dit zorgde niet alleen voor een grote uittocht van vluchtelingen naar Nederland, maar ook voor een toename van de smokkel. De eerder genoemde suiker maar ook sacharine, een kunstmatige zoetstof die in Nederland in tegenstelling tot België niet was onderworpen aan accijnzen, werden in grote hoeveelheden gesmokkeld. Als smokkelaars dan na thuiskomst werden opgepakt gaven ze aan in goeder trouw gehandeld te hebben, omdat 'de grenzen niet door de toldienst bewaakt werden'.⁹⁸

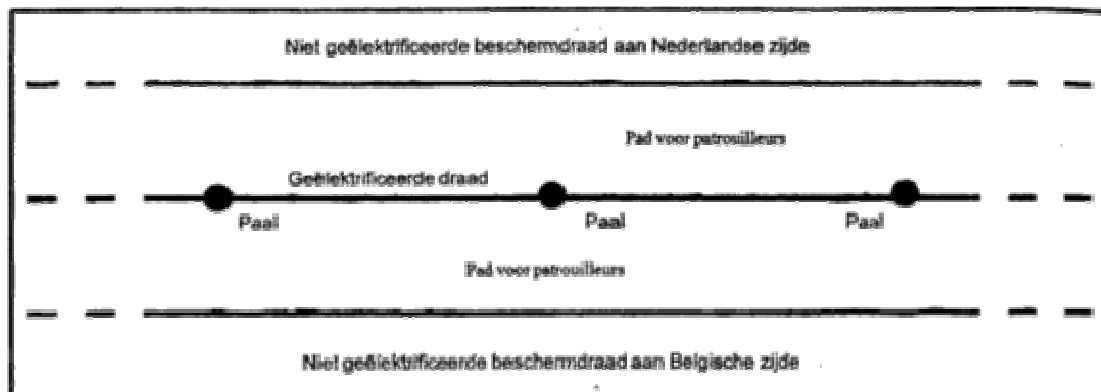
De grote hoeveelheid smokkelaars en vluchtelingen aan de grens stelden de Duitse bezetter voor grote problemen. De Duitsers hadden ook nog te maken met spionage, deserteurs en oorlogsvrijwilligers die de grens wilden passeren. Aan de Belgisch-Nederlandse grens werden daarom na enkele maanden douaneloosheid, Duitse douaneposten opgericht die ervoor moesten zorgen dat de grenzen gesloten bleven. Het probleem voor de Duitsers was dat de manschappen die verantwoordelijk waren voor de grensbewaking nodig waren aan het Belgisch-Franse front, waar het zwaartepunt van de oorlogsactiviteiten in de loop van 1915 kwam te liggen. Om dit verlies aan manschappen te compenseren werden minderwaardige strijdkrachten ingezet om de grens te bewaken. Maar ook deze soldaten, veelal oudere en kreupele oorlogsslachtoffers, konden niet verhinderen dat de smokkel en uittocht van Belgen naar Nederland onverminderd doorging. Om de grens met Nederland hermetisch te kunnen afsluiten kwamen de Duitsers in april 1915 tot de oplossing om de grens af te sluiten door middel van een elektrische draadversperring. Tussen april en augustus 1915 werd de

⁹⁸ Armand Cabus, *Smokkelhistories en historische dossiers eerste helft twintigste eeuw uit het archief 'geschillen'* (Antwerpen 2000) 26.

elektrische draad vanaf het Drielandenpunt in Vaals tot aan de Belgische kust, en zelfs tot in de Schelde, aangelegd.⁹⁹

Het waren de genietroepen van de *Landsturm*-compagnies die verantwoordelijk waren voor de bouw en bewaking van de draadversperring. Soms werden Belgen of Russische krijgsgevangenen verplicht om mee te helpen met de bouw, maar er was slechts zelden sprake van dat de lokale bevolking vrijwillig meehielp. Zij weigerden mee te helpen aan een draad die soms dwars door hun straat of volkstuin liep, en hun gehele sociale leven ontregelde. Langs de gehele grens werd aan beide zijden van de draad een pad voor patrouilles aangelegd. Om de twee kilometer was een wacht- of schakelhuisje gebouwd. Van hieruit werd de stroom en bewaking van de draad gecoördineerd. De stroom op de draad was afkomstig van enkele centrales of generatoren. De installaties werden met dieselmotoren aangedreven. Doordat er in deze tijd nog niet veel centrales voorhanden waren, werd er vaak een beroep gedaan op installaties uit fabrieken. De Duitsers hadden een speciale eenheid die verantwoordelijk was voor de technische gang van zaken. Het waren met name specialisten op het gebied van elektriciteit. De bewaking van de draad vond 24 uur per dag plaats en de werking ervan was strikt geheim. Ook de plaats van de centrales en schakelhuisjes waren (militair) geheim. Bij iedere wachtpost langs de draad was een peloton soldaten verantwoordelijk voor de bewaking. Zij mochten hun post alleen verlaten voor patrouilles en dienden te allen tijde een geladen geweer bij zich te dragen. Men had het bevel op alles te schieten wat maar bewoog langs de grens. Er mocht niet geschoten worden naar de Nederlandse zijde. Langs de Nederlandse zijde van de grens was de bewaking in handen van de Nederlandse grenswacht, die onderverdeeld kon worden in de douane of 'commiezen' en de militairen of 'soldaatcommiezen'.¹⁰⁰

SCHEMA DRAADVERSERRING (bovenzicht)

Standardschema draadversperring

Bron: Alex Vanneste, *Kroniek van een dorp in oorlog, Neerpelt 1914-1918. Het dagelijks leven, de spionage en de elektrische draadversperring aan de Belgisch-Nederlandse grens tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Antwerpen 1998) 248.

Na het uitbreken van de oorlog vormde de armoede als gevolg van de ontstane schaarste in België het belangrijkste motief om te gaan smokkelen. Het bewoog familieleden uit Nederland ertoe geld en voedingsmiddelen de grens over te smokkelen. Naast geld en

⁹⁹ Alex Vanneste, 'Het eerste 'IJzeren Gordijn'? De elektrische draadversperring aan de Belgisch-Nederlandse grens tijdens de Eerste Wereldoorlog', in *Het tijdschrift van Dexia Bank* 54:4 (2000) 39-82, 44.

¹⁰⁰ André Paridaen, *Oorlog en vrede aan het Leopold- en Liniekanaal. Wel en wee van gewone mensen in ongewone tijden* (St. Kruis 1994) 22.

voedingsmiddelen waren petroleum en vlas de belangrijkste smokkelartikelen in de Eerste Wereldoorlog. Op de elektrische draad stond gemiddeld 2000 Volt, wat ervoor zorgde dat de draad dodelijk was. Direct na de aanleg van de draad maakte de beperkte kennis van elektriciteit de meeste slachtoffers. Mensen wisten in deze tijd immers nog vrij weinig van elektriciteit. Heel weinig mensen hadden het in huis en nog minder mensen wisten van de werking hiervan. Elektriciteit kan men niet zien of ruiken, en mensen wisten ook niet dat stroom doorgegeven werd via de grond, een paal of zelfs hun eigen kledij. De geringste aanraking met een jas of broek kon fataal zijn. De meeste slachtoffers vielen daarom direct na de aanleg van de draad bij de overbrenging van brieven of goederen waarbij vaak de helpers van de smokkelaar het met de dood moesten bekopen. In de beginperiode van de draad was smokkelen dus een moeilijke aangelegenheid. Om toch te kunnen smokkelen gebruikten de smokkelaars de grote poorten aan de grensovergang. Eenmaal per dag werden deze poorten onder bewaking opengezet en dan mochten Nederlandse handelaren hun koopwaar aanbieden. Door op verpakkingspapier brieven te schrijven en geld in vissen te stoppen kon er toch nog beperkt gesmokkeld worden. In enkele gevallen werden er zelfs pogingen gedaan om wachtposten om te kopen zodat de poorten voor hen opengingen. Wachtposten reageerden niet zelden toegankelijk op deze verzoeken, zoals sowieso na de oorlog zou blijken dat de Duitse grenswachters niet alleen meehielpen met smokkelpraktijken maar ook zelf in grote getale deelnamen aan de smokkel.¹⁰¹

Ondanks alle beperkingen die de draad met zich meebracht werd er na de beginperiode van de draad weer volop gesmokkeld. De smokkelaars begonnen de werking van elektriciteit onder de knie te krijgen en kwamen er achter dat bij onguur weer, onweer en regen, de stroom van de draad werd afgehaald. Smokkelaars hadden dan de mogelijkheid om hun smokkelwaar de draad over te krijgen. Ook werden de smokkelaars na verloop van tijd innovatiever in hun methoden van smokkelen. De ladder werd vervangen door ramen en houten bakken en tonnen. Vanaf 1917 zouden kniptangen en isolerende gummilaarzen, geleverd door de Engelse soldaten hun intrede doen, waardoor de mogelijkheden verder toenamen. Smokkelaars kozen vooral bosrijke gebieden om te kunnen smokkelen. Mensensmokkel, vooral oorlogsvrijwilligers die via Nederland Engeland probeerden te bereiken, vond plaats via de talloze schorren en polderwegen in het grensgebied.

De Dodendraad, zoals de elektrische draad in de volksmond werd genoemd, zou uiteindelijk tussen de 300 en 500 dodelijke slachtoffers maken. Hij werd na het einde van de oorlog vrijwel direct afgebroken. Op sommige plaatsen was hij zelfs al voor de wapenstilstand afgebroken. De dodendraad heeft wel degelijk zijn invloed gehad op de smokkel, het stelde de smokkelaars immers voor grote moeilijkheden. De smokkel door Duitse soldaten en de overlevingsdrang onder de bevolking, waardoor nieuwe smokkelmethoden werden ontwikkeld, zorgden er echter voor dat de smokkel gedurende de Eerste Wereldoorlog een vrij grote omvang kon bereiken.¹⁰²

4.2.2. *Het Interbellum*

Nadat de oorlog was geëindigd en de Dodendraad was verwijderd, dienden de grenzen weer bemand te worden door douaneposten. De Belgische douane kampte direct na de oorlog met een tekort aan manschappen. De Eerste Wereldoorlog had veel slachtoffers geëist onder de mannelijke bevolking, waardoor er overal in het land een tekort aan arbeiders was ontstaan. De arbeiders die voorhanden waren trokken veelal naar het zuiden omdat daar alles opnieuw opgebouwd diende te worden. Bovendien was de beloning voor een douanebeambte niet

¹⁰¹ Alex Vanneste, 'De dodendraad in het land van Beveren tijdens de Eerste Wereldoorlog', in *Het land van Beveren* 4 (2002) 167-185, 179.

¹⁰² Vanneste, 'De dodendraad', 180.

zodanig dat de beschikbare arbeiders stonden te springen om een baan als douanier. Het zou tot de voltooiing van de wederopbouw in 1923 duren voordat de bewaking aan de Belgische kant van de grens weer volledig bemand was. De Nederlandse zijde van de grens had deze problemen niet. Deze bleef zijn volledige bemanning houden. De bewaking van de grens in het Interbellum vond plaats door middel van douaneposten aan de grens die in het achterland geassisteerd werden door de veldwacht en de politie. Deze twee instanties kregen ook de bevoegdheid om smokkelaars op te pakken waardoor de smokkelaar meer op zijn hoede diende te zijn. De controle aan de grens was aanvankelijk minimaal als gevolg van het tekort aan douaniers aan de Belgische zijde van de grens. Maar nadat in 1923 de grensposten in beide landen volledig bemand waren, werd de grenscontrole heel intensief. Alle wegen en sluiproutes werden voortdurend door douaneposten en patrouilles bewaakt.

Het interbellum vormde een periode die in het teken stond van de naoorlogse wederopbouw en de crisis van de jaren dertig. De periode tot halverwege de jaren twintig stond in het teken van de economische wederopbouw en in deze periode begon de werkgelegenheid weer aan te groeien en werden de fabrieken weer bemand. Tekorten waren er nauwelijks en wat betreft de smokkel is het een periode van relatief weinig betekenis. Rond 1929 is er voor het eerst een kleine aarzeling in de economieën van beide landen, maar grote gevolgen heeft deze niet. In België kantelt de economische situatie halverwege 1930. Fabrieken moeten hun deuren sluiten en de werkloosheid neemt toe. De economische situatie bereikt in de winter van 1931-1932 haar dieptepunt. Van 1932 tot 1935 bevindt België zich in een uitzichtloze depressie. In Nederland neemt de economische crisis eveneens zijn aanvang in het jaar 1930 en bereikt het in 1931 zijn dieptepunt als de Britten hun gouden standaard laten vallen. Pas met de devaluatie van de Nederlandse gulden in 1936 komt het economisch herstel in zicht. België devalueert de Frank in 1935. Gedurende de crisisperiode van de jaren dertig zien de grensarbeiders in beide landen zich genoodzaakt om de tekorten en noden aan te vullen door middel van smokkel. Hoewel er in het Interbellum lang niet zoveel gesmokkeld is als tijdens de Eerste Wereldoorlog, heeft er toch een omvangrijke smokkel plaatsgevonden tussen Nederland en België, en dan met name in de jaren dertig.

Direct na de Eerste Wereldoorlog vond er een massale smokkel van vis plaats. De Nederlandse vissers waren als gevolg van hun welvarender positie beter uitgerust dan de Belgische vissers. Dit had tot gevolg had dat zij vis van betere kwaliteit meenamen dan de Belgische. Belgische vissers kregen zodoende problemen om hun vis te verkopen, omdat de Nederlandse vis de voorkeur van de klant kreeg. Als gevolg daarvan vorderde de Nederlandse overheid een maatregel in dat de Belgische vissers eerst volledig uitverkocht dienden te zijn, alvorens de Nederlandse vis gekocht mocht worden. Deze maatregel had niet het beoogde effect omdat de mensen naar Nederland trokken om daar hun vis te gaan kopen. Om dit te voorkomen werd er een wet op de uitvoer van vis van Nederland naar België ingesteld, waarbij accijnzen op de ingevoerde vis vanuit Nederland betaald dienden te worden. Dit was de reden voor vishandelaren om vis naar België te smokkelen. Via de Schelde en de Braakman vonden in de naoorlogse periode talloze smokkelexpedities plaats om de vis België in te krijgen.

Een ander product dat na de oorlog in grote hoeveelheid illegaal werd geproduceerd en vervolgens werd gesmokkeld, was alcohol. In België werd in 1919 de Wet Vandervelden aangenomen. Deze wet, vernoemd naar de toenmalige minister van justitie, had tot doel het alcoholmisbruik te bestrijden. Het werd verboden om in openbare gelegenheden gedistilleerd te schenken en alleen slijterijen kregen toestemming gedistilleerd te verhandelen tegen een hoge prijs die veroorzaakt werd door de gestegen accijnzen op gedistilleerd. Het gevolg was een explosieve toename van illegale stokerijen in België en het ontstaan van alcoholsmokkel

vanuit Nederland naar België. Deze smokkel zou nog tot 1983 duren, toen de Wet Vandervelde werd opgeheven.¹⁰³

Vanaf 1925 was er bij de gegoede burgers een grote vraag ontstaan naar gepelde garnalen. Dit vormde bij de hogere bevolkingslaag in deze periode een delicatessen. Garnalen werden gepeld in met name Nieuw-Namen (NL) en Kieldrecht (B). Vervolgens werden ze aangeboden in Hulst (NL), Antwerpen (B) en St. Niklaas (B) aan hen die het zich konden veroorloven. Aan de grens werd echter niet alles aangegeven. Ook op garnalen moesten invoerrechten worden betaald en aangezien de prijs voor garnalen hoog lag, vormde het smokkelen van garnalen een lucratieve aangelegenheid.¹⁰⁴

In de jaren dertig ontstond er een grote smokkel van suiker van België naar Nederland. Als gevolg van schaarste was suiker in Nederland erg duur. Vooral de melissuiker was erg populair onder de smokkelaars. Wat de Nederlanders wel voorhanden hadden, was sacharine. Sacharine, die veel werd gebruikt in de productie van limonade, was in België een product waar accijnzen over betaald moesten worden. Talrijke kleinschalige limonadefabrieken in het grensgebied verdwenen in deze periode vrij plotseling. Deze fabrieken gingen doorvoeradressen vormen voor verdere distributie van de gesmokkelde sacharine. Sacharine werd voornamelijk gemaakt in Naarden (NL), waar het werd verpakt in blikken van een pond. De verspreiding tot in de grensgemeenten kwam vrij snel op gang. In speciaal daarvoor bestemde smokkelzakken kon wel 75 pond, dus 75 blikken, worden vervoerd. 's Nachts vond dan ook een grootschalige smokkel plaats door smokkelaars die met zakken over hun schouder de grens overgingen.¹⁰⁵

Het 'gouden tientje', gemaakt van echt goud, was in de jaren dertig in Nederland een doodgewoon betaalmiddel. Vanaf 1936 werd de gouden standaard opgeschort en was het gouden tientje geen wettig betaalmiddel meer. De intrinsieke waarde van het gouden tientje kwam boven de nominale waarde te liggen. Het was daarom lucratief om deze tientjes om te smelten en ze zowel in het binnenland als het buitenland te verkopen. Zo ontstond er een smokkelhandel vanuit Nederland naar België om daar het goud te verkopen. Met name in Antwerpen werd veel Nederlands 'tientjesgoud' verkocht. Een andere lucratieve handel uit de jaren dertig was de handel in margarine. In Nederland was het wettelijk vastgesteld dat in iedere hoeveelheid margarine 25 procent, later zelfs 40 procent, roomboter moest worden vermengd. Dit was om een landbouwcrisis te bestrijden. In België werd deze maatregel niet genomen. Het gevolg was dat de margarine in België hierdoor veel goedkoper werd en zodoende de smokkel vanuit België naar Nederland toenam.¹⁰⁶

Het interbellum vormde een periode waarin een grote diversiteit aan goederen en artikelen werd gesmokkeld. Als er al maar sprake was van het geringste prijsverschil tussen beide landen, werd er gesmokkeld. Naast de bovengenoemde goederen werden ook parfums, lotions, tabak, chocolade, brood, zout, kleren en sigarettenblaadjes gesmokkeld. Dit alles vond plaats terwijl er toch sprake was van intensieve douanecontroles. Met de komst van de Tweede Wereldoorlog zou de smokkel nog verder toenemen.

4.2.3 De Tweede Wereldoorlog

De Duitse bezetting duurde in België van mei 1940 tot oktober 1944. De bezetting leidde er toe dat er in het dagelijkse leven een groot tekort was aan goederen en producten. Voedsel, kleding, schoenen, kolen en gas, aan alles was een tekort. Door de geallieerde blokkade van Duitsland waren er bepaalde producten al helemaal niet meer te verkrijgen. Gedacht moet

¹⁰³ Cabus, *Smokkelhistories*, 39.

¹⁰⁴ Privé-archief Gerda Vlegels, contact Martha Praet, 25-6-2008.

¹⁰⁵ Ibidem, 25-6-2008.

¹⁰⁶ Privé-archief Gerda Vlegels, eigen familie en grensbewoners, uit gesprek 25-6-2008.

hierbij worden aan producten als koffie, rijst en cacao. Tijdens de bezetting werden bovendien de schaarse producten op de bon gezet. Tegen inlevering van een bon plus geld kon een basisrantsoen worden verkregen. Naarmate de oorlog vorderde, en ook de geallieerde blokkade intensiever werd, werd dit basisrantsoen steeds lager en kon men met moeite overleven. Honger was aan de orde van de dag en het was dan ook niet meer dan normaal dat er een grootschalige smokkel ontstond. De bezetting van Nederland duurde van mei 1940 tot en met mei 1945. Nederland had op het gebied van de voedselvoorraad nog voor de oorlog maatregelen genomen, waardoor het door de bezetting op dat gebied niet werd verrast. Gedurende de oorlog werd de Nederlandse levensstandaard gelijkgeschakeld aan de Duitse, waardoor Nederland economisch gezien relatief weinig te klagen had. Op de hongervinter in het noorden van Nederland na, heeft Nederland weinig tot geen honger geleden onder de Duitse bezetting. De grootschalige smokkel die er tijdens de Duitse bezetting was ontstaan vond dan ook vooral plaats van Nederland naar België.

Gedurende de eerste weken van de bezetting waren er maar weinig maatregelen genomen met betrekking tot het passeren van de grens. Het verkeer kon daarom zijn gang nog gaan en kleine ondernemers konden zich hierdoor nog voorzien van grondstoffen en materialen, waardoor zij aan het werk konden blijven. Op 2 juli 1940 werd er langs de Belgisch-Nederlandse grens een Duitse grensbewaking geïnstalleerd. Passeren van de grens mocht nu alleen nog indien men in het bezit was van een zogenaamde grenskaart. De uitgave hiervan vond plaats door de Nederlandse politie-instanties (Rijkspolitie) en in België via de gemeentelijke politie-instanties. De zogenaamde tussen- en landwegen werden voorzien van verplaatsbare draadversperringen. Boeren wiens land op zowel Nederlands als Belgisch grondgebied lag, mochten alleen overdag met een vergunning de draadversperringen passeren. Tussen de bewakingsposten in werd de grens door patrouilles per fiets dag en nacht gecontroleerd. Het waren niet alleen de Duitsers die de grens bewaakten. Vrij snel werden zowel het politiekorps als het douanepersoneel uitgebreid, zodat de bewaking aan de grens een ongekeerde omvang aannam.¹⁰⁷

Tijdens de Tweede Wereldoorlog schoten de Duitsers op smokkelaars als deze niet ingingen op de sommaties om te stoppen. Douaniers en commiezen schoten niet. Gedurende de oorlog zijn er slechts een paar slachtoffers gevallen als gevolg van schietpartijen. Doordat de bewaking aan de grens grootschalig was, de patrouilles frequent en de grens vrijwel niet te passeren viel, moest het smokkelen vooral 's nachts gebeuren. Dan was er ook wel controle, maar doordat deze dan vooral in handen van de Duitsers was, was dit het meest geschikte moment voor de smokkelaars. Zij kenden hun eigen omgeving immers het beste. Naarmate de oorlog vorderde en de armoede en honger toenamen werd er meer en meer gesmokkeld. Dit werd bevorderd doordat de hoeveelheid Duitse grenswachters afnam. Dat gebeurde als gevolg van een tekort aan mankrachten bij de Wehrmacht. Velen van hen moesten naar het Oostelijk front. Zij werden vervangen door veelal oudere militairen die veel minder mobiel waren en bovendien ook minder streng. Zij hadden meer begrip voor de lokale omstandigheden en waren vaak de beroerdste niet. De smokkel zou tot de bevrijding in grote hoeveelheden blijven doorgaan.

¹⁰⁷ André Paridaen, *Oorlog en vrede*, 47.

4.3. De manieren om te smokkelen

4.3.1. De Eerste Wereldoorlog

Voor aanvang van de Eerste Wereldoorlog werd er niet buitensporig veel gesmokkeld. De grensbewaking was in deze periode nog beperkt. De op dat moment actieve smokkelaars probeerden vaak via bosrijke gebieden de grens te voet te passeren. Toen de Duitsers op 4 augustus 1914 de neutraliteit van België schonden en het land bezetten, nam de Nederlandse douane geen risico en zette het gehele grensgebied af met prikkeldraad. Deze versperring diende niet alleen tegen vijandelijke troepen, maar het was ook een bijkomend obstakel, samen met de patrouillerende soldaten, voor alle Belgen die voedselwaren uit Nederland wilden halen. Nederland wou in de Eerste Wereldoorlog zijn neutraliteit handhaven, maar het besefte wel dat de smokkel deze neutraliteit in gevaar kon brengen. Daarom werden de controles verscherpt om zo alle mogelijke vormen van smokkel tegen te kunnen gaan. De genomen maatregelen waren niet voldoende. Het oorlogsgeweld en de ontstane tekorten en armoede in België zorgden ervoor dat er een grootschalige smokkel vanuit Nederland naar België ontstond. Dit was de aanleiding voor de Duitsers om over te gaan tot de aanleg van de elektrische draad.

De elektrische draadversperring kostte honderden mensen het leven. Tegenover deze honderden doden waren er ook duizenden die onder, over of door de draadversperring wisten te geraken. Het ging hierbij om spionnen, vluchtelingen, deserteurs, oorlogsvrijwilligers, gewone burgers en smokkelaars. Naar schatting slaagden alleen al ruim 30.000 Belgen erin om gedurende de Eerste Wereldoorlog de grens te passeren om zo het neutrale Nederland te bereiken. Van deze 30.000 wisten er vermoedelijk meer dan 20.000 de gevaren van de draad te trotseren, ondanks het gevaar van elektriciteit en de scherpe controles van de Duitsers.¹⁰⁸

Direct na de aanleg van de draad probeerden de grensbewoners de draad te ontwijken. De meeste grensbewoners hadden geen antwoord op de plaatsing van de draad en ze wisten aanvankelijk geen manieren te vinden om de draad te passeren. Doordat er in zowel Nederland als in België nauwelijks enige kennis was van de werking van elektriciteit, leverde dit in de beginfase veel gevaar op. De draad zag er zeer onschuldig uit, waardoor er met name in de eerste maanden na de plaatsing van de draad veel slachtoffers vielen. Maar nadat de elektriciteit na een korte aanloopperiode vertrouwd was geworden voor de smokkelaars, hielp hun moed, creativiteit en behendigheid hen over en onder de draad heen.

De meest eenvoudige manier om de grens te passeren was het omkopen van Duitse soldaten. Zij zorgden er dan voor dat een strook van de versperring gedurende een bepaalde tijd niet onder stroom stond. In andere gevallen bezorgden de Duitsers informatie aan de passeurs over wanneer er herstelwerkzaamheden aan de draad werden uitgevoerd. Dan werd de stroom immers ook uitgeschakeld. Tot slot waren er perioden waarin de Duitsers zelf problemen hadden met het genereren van elektriciteit waardoor de versperring niet permanent onder stroom stond. Ook deze informatie kon door passeurs en smokkelaars worden gekocht.¹⁰⁹

Het omkopen van Duitse grenswachten was de eenvoudigste manier om de grens te passeren, maar het was ook de duurste manier. Omkopen kostte immers veel geld en de Duitsers wouden vaak een aandeel uit de smokkelopbrengsten. Daarom zochten smokkelaars veelal andere manieren om de grens te passeren. Hierbij dienen twee verschillende periodes te worden onderscheiden. De eerste periode betreft de periode waarbij de smokkelaars nog onwetend waren over de gevolgen en gevaren van elektriciteit. Het is een periode waarin zeer eenvoudige manieren worden gehanteerd om de draad te trotseren. In de tweede periode

¹⁰⁸ Alex Vanneste, 'De dodendraad', 173.

¹⁰⁹ Ibidem, 174.

hebben de smokkelaars de nodige kennis over de draad en worden de methoden om de grens te passeren steeds innovatiever.

De meest simpele manier om te smokkelen bestond uit het graven van een kuil om zo onder de draad door te kunnen kruipen. Om het kruipen te vergemakkelijken werden er in sommige gevallen enkele stokjes op de grond gezet die de draad ondersteunden. Zo kon de onderste draad worden opgetild. Er moest hoe dan ook diep genoeg worden gegraven en voorzichtigheid was gewenst. Een nadeel van deze techniek was dat niet alle terreinen geschikt waren om onder de laagste draad te kunnen graven. Soms was de grond immers zo hard dat de smokkelaars amper konden graven. Verder was het zo dat Duitse grenswachters na verloop van tijd deze techniek ook kenden waardoor ze de onderste draden met verticale stukjes draad vastmaakten in de grond. Hierdoor kon de onderste draad niet meer worden opgetild.¹¹⁰

Een andere eenvoudige manier om over de versperring te geraken het gebruik van een al dan niet dubbele ladder. Aan de ene kant van de draad werd de ladder tegen de versperring geplaatst – meestal tegen een paal – zodat de ladder boven de hoogste draad uitkwam. Eenmaal boven gekomen aan de ladder sprong de smokkelaar over de draad aan de andere zijde naar beneden. Er zijn ook gevallen bekend waarbij aan de andere kant van de draad een ladder stond, waardoor de smokkelaar eenvoudig kon overstappen. Deze techniek had verschillende nadelen. Het was allereerst verdacht wanneer er overdag of 's nachts mannen rondliepen die ladders met zich meedroegen. Erger was dat er met het gebruik van ladders vaak ongelukken gebeurden aan de draad. De draad had vaak immers een hoogte van ruim drie meter waardoor een sprong van een ladder over de draad niet zonder risico was. Het gebeurde meer dan eens dat een smokkelaar beenbreuken aan zijn sprong overhield.

Toen de smokkelaars merkten dat het gebruik van ladders veel gevaren met zich meebracht, werd er een andere techniek toegepast. Men zorgde voor een ton die van boven en van onderen werd opengeslagen. Die ton werd dan onder de onderste draad geplaatst of tussen twee andere draden. Zo konden de smokkelaars door de ton heen naar de andere kant kruipen. Het grootste nadeel was ook hier dat het vrij opvallend was om met een ton rond te lopen. Dit wekte argwaan bij de Duitsers. Om dit te vermijden werd er soms ook gebruik gemaakt van een bak zonder bodem of een houten fietsvelg die gemakkelijk tussen de onderste draad en de grond kon worden gespannen.¹¹¹

Een wel heel onorthodoxe manier om de draad te passeren was het gebruik van de polsstok. Er zijn gevallen bekend waarbij smokkelaars als ware acrobaten de draad wisten te passeren via de polsstok. Deze gevallen zijn echter wel uiterst zeldzaam. Het kwam veel vaker door dat smokkelaars aan beide kanten van de grens goederen naar elkaar toewierpen. Dit was met name het geval met brieven, chocolade en andere levensmiddelen. De goederen die gegooid werden dienden wel verzwaard te worden om de draad over te kunnen komen. Dat gebeurde vaak met stenen.¹¹²

Toen de passeurs dankzij agenten uit Engeland en/of Nederland inzicht kregen in wat elektriciteit was en hoe men er mee om diende te gaan, ontwikkelden de smokkelaars nieuwe en meer innovatieve technieken. Zo kwam men er achter dat wanneer droge wollen dekens werden gewikkeld rond onder stroom staande draden, dit geen of nauwelijks gevaren voor elektrocutie inhield. Zodoende werden een boven- en onderdaad in wol gewikkeld waardoor de smokkelaars door de dekens heen naar de andere kant kropen. Een kleine regenbui was echter wel voldoende om alle plannen in de war te sturen: natte en vochtige wollen dekens waren immers levensgevaarlijk.

¹¹⁰Vanneste, 'De dodendraad', 175.

¹¹¹Ibidem, 175.

¹¹² André Paridaen, *Oorlog en vrede*, 21.

Een eveneens goed ontwikkelde methode om de draad te passeren was het gebruik van een metalen emmer. De passeurs vulden de emmers met water, groeven ze naast de versperring in, verbonden het water met de versperring of ze gooiden een koperdraad over de versperring, waarvan beide uiteinden in het water werden gestoken. Op deze manier ontstond er een kortsluiting waardoor de grens kon worden gepasseerd.

Soms gebruikten smokkelaars kleine tafeltjes die ze op porseleinen pootjes plaatsten. Als een smokkelaar dan op zo'n tafeltje stond was een aanraking met de draad niet fataal. Op deze techniek was ook nog een niet ongevaarlijke variant in omloop: een smokkelaar kroop onder de draad door met aan zijn handen, knieën en voeten porseleinen borden bevestigd als isolatie.¹¹³

Tegen het einde van de oorlog werden de smokkeltechnieken nog verfijnder. Sommige handige smokkelaars gebruikten een zelfgemaakt geïsoleerd houten raam dat tussen de draden kon worden bevestigd. Dit houten raam werd vaak gebruikt bij de smokkel van mensen. Vluchtelingen moesten door het raam kruipen en daarbij zorgen dat ze de geëlektrificeerde draden niet aanraakten.¹¹⁴

Vanaf 1917 zouden de Engelsen perfect isolerende gummilaarzen en matten bezorgen aan de smokkelaars. De Duitsers arresteerden echter meteen iedereen die in het bezit was van dergelijk materiaal. Nog handiger waren de, eveneens door de Engelsen geleverd, grote kniptangen waarmee de al dan niet geëlektrificeerde draad kon worden doorgesneden. Door deze techniek kon zeer snel de andere kant van de draad worden bereikt, zelfs met grote bendes. De sporen waren vrijwel altijd duidelijk zichtbaar en in de schakelhuisjes werd er meestal direct een alarmsignaal uitgevoerd, maar dan was het al te laat.¹¹⁵

De hierboven beschreven smokkelmethoden waren allen van toepassing op de elektrische draad. Er waren echter ook nog andere methoden om de grens te passeren zonder daarbij over of onder de draad door te moeten. Aan de grensovergangen waren grote poorten. Deze poorten werden een keer per dagen opengezet, onder strenge bewaking, en telkens op een ander tijdstip. Op deze tijdstippen mochten de Nederlanders hun koopwaar aanbieden aan de Belgen. Meestal werden er vis en landbouwproducten aangeboden, maar het was vooral een unieke mogelijkheid om te smokkelen. Smokkelaars stopten geld in vis of schreven smokkelinformatie op krantenpapier, waarin de vis was gewikkeld. Ook in de kledij werd van alles verstopt. Zo waren er smokkelaars die verdacht grote schoenen hadden of een gummivest droegen die vol vloeibare smokkelwaar zat. Het vest had het voordeel dat het zich aanpaste aan de vorm van de smokkelaar zijn lichaam.¹¹⁶

De Duitse soldaten vormden in de Eerste Wereldoorlog een belangrijke groep smokkelaars. De smokkel voor hen was een stuk eenvoudiger dan voor de normale smokkelaars, omdat zij de bediening en controle over de elektrische draad uitvoerden. Voor een Duitse soldaat was het wel noodzakelijk dat zijn gehele compagnie deelnam aan de smokkeltransacties. Een Duitse soldaat was tijdens zijn controle immers nooit alleen en hij moest alles rapporteren. Om een smokkeltocht succesvol te laten verlopen moest er gesmokkeld worden met de gehele compagnie. Zo kon ongemerkt de grensovergang worden geopend en de elektriciteit van de draad worden gehaald. Als een Duitse soldaat in zijn eentje een smokkelhandel op ging zetten, moest hij op zijn hoede zijn voor zijn medesoldaten. In de meeste gevallen werd de smokkel door de soldaten door de hoogste autoriteit van een controlepost georganiseerd. Hij liet zijn collega's vervolgens de smokkeltransactie uitvoeren.¹¹⁷

¹¹³ Privé-archief Gerda Vlegels, 25-6-2008.

¹¹⁴ Vanneste, 'De dodendraad', 176.

¹¹⁵ Ibidem, 177.

¹¹⁶ Privé-archief Gerda Vlegels, 25-6-2008.

¹¹⁷ Ibidem, 25-6-2008.

4.3.2. *Het Interbellum*

De periode van het Interbellum wordt aangeduid als de romantische periode in de smokkel. De elektrische draad en de Duitse soldaten waren verdwenen aan de grens, waardoor de smokkelaars de strijd weer aan moesten gaan met de lokale grenswachters. In de periode tot aan de crisisjaren dertig werd er weinig gesmokkeld. De economieën van België en Nederland stonden in het teken van het naoorlogse herstel. In Nederland was er weer volop werkgelegenheid en de voedseltekorten waren door de opgeleefde economie weggewerkt. In België kwam het naoorlogse herstel langzamer op gang vanwege de grote materiële schade die geleden was in de oorlog. Halverwege de jaren twintig is ook hier de economie weer vrijwel volledig hersteld. De smokkel in de jaren twintig tussen Nederland en België was vooral gericht op vis, garnalen, parfum en gedistilleerd. Vis werd direct na de oorlog gesmokkeld vanuit Nederland naar België. Een van de oorzaken hiervan was dat de Nederlandse vissers beter waren uitgerust waardoor ze vis van betere kwaliteit vingen dan de Belgische vissers. Kwaliteit van de vis speelde een rol, maar doordat de Belgische markt overspoeld werd met Nederlandse vis en de Belgische vissers hun vis daardoor niet meer aan de man kregen, werd door de Belgische overheid een wet ingevoerd die ervoor zorgde dat de Belgische vissers eerst uitverkocht dienden te zijn voordat de bevolking over mocht gaan tot het kopen van Nederlandse vis. De Belgische bevolking wou echter de Nederlands kwalitatief betere vis hebben, en de Nederlandse vissers kwamen aan die wens tegemoet. Via de Braakman, een water zowel gelegen op Belgisch als Nederlands grondgebied, en de Schelde werden er in boten grote hoeveelheden vis naar België toe gesmokkeld. Op deze manier konden grenscontroles worden vermeden en kon de Belgische klant worden voorzien.¹¹⁸

Vanaf 1925 doet de garnalensmokkel tussen Nederland en België zijn intrede. Garnalen vormden voor de goeude klasse een delicatessen, en vanuit zowel België als Nederland was er veel vraag naar. De garnalen werden in de Noordzee gevangen en van daaruit verscheept naar plaatsen als Nieuw-Namen (NL) en Kieldrecht (B). Daar werden de garnalen gepeld om ze vervolgens de grens over te smokkelen naar Hulst (NL), Antwerpen (B) en St. Niklaas (B). Dat smokkelen gebeurde meestal via melkkarren. In melkbussen werd een dubbele bodem geplaatst, zodat de bovenste helft van de melkbussen vol zat met melk en de onderkant gevuld was met ijs om daarin de garnalen te verstoppen. De garnalensmokkel zou tot halverwege de jaren dertig op deze manier blijven plaatsvinden.¹¹⁹

De smokkel van parfum van België naar Nederland was een lucratieve aangelegenheid vanwege de hoge accijnzen die ervoor golden in Nederland. De parfum werd in flessen, mandflessen en melkbussen gestopt om ze vervolgens met melkkarren, fietsen of auto's over de grens te smokkelen. De smokkel van parfum nam zijn aanvang in het begin van de jaren twintig maar zou zijn hoogtepunt kennen in de jaren dertig.¹²⁰

De wet Vandervelden werd in 1919 in België ingevoerd, met als doel het alcoholmisbruik te verminderen. De belangrijkste consequentie daarvan was dat gedistilleerd niet meer in openbare gelegenheden mocht worden geschonken. Hierdoor werd de vraag naar gedistilleerd in België gestimuleerd en kon de smokkel van gedistilleerd vanuit Nederland naar België ontstaan. De alcohol werd vooral in fietsen vervoerd, in speciaal daarvoor bestemde smokkelfietsen. In het achterspatbord kon drank worden vervoerd en het zadel was dusdanig ontworpen dat ook daarin drank kon worden gestopt. Ook via binnenvaartschepen werd de grens omzeild om het gedistilleerd in België te krijgen. De smokkel van drank zou in

¹¹⁸ Privé-archief Gerda Vlegels, 25-6-2008.

¹¹⁹ Ibidem, 25-6-2008.

¹²⁰ J.E. Vrouwenfelder, *Smokkelen langs de grens*, 7.

de jaren twintig zijn hoogtepunt kennen, maar het zou uiteindelijk tot het begin van de jaren tachtig duren voordat deze smokkel volledig was verdwenen.¹²¹

Naast de smokkel van de bovengenoemde goederen werden er ook nog tal van andere levensmiddelen de grens over gesmokkeld. Als er maar sprake was van de geringste prijsverschillen werd er al gesmokkeld. Het smokkelen gebeurde in deze periode vooral per fiets of te voet. Uitzonderingen waren er altijd. Zo werd op 3 april 1927 in Sluis (NL) een Franse auto aangehouden met daarin vijf vaten spiritus. De automobilist verzette zich hevig tegen zijn arrestatie waarbij brigadecommandant W. Briedee dodelijk werd getroffen door een vuurwapen.¹²² Dit is slechts een van de weinige gevallen waarbij gesmokkeld werd met een auto. De auto was immers niet voor de gewone man in het Interbellum.

In de crisisjaren dertig waren er verschillende goederen en producten waarin een grootschalige smokkel ontstond. Een van deze producten was suiker. Suiker was vanwege zijn schaarste erg duur in Nederland, waardoor het bijzonder lucratief was om dit vanuit België naar Nederland te smokkelen. Met name de melissuiker was onder de smokkelaars geliefd. Per fiets en te voet trokken zowel mannen, vrouwen en kinderen erop uit om de suiker de grens over te krijgen. Suiker werd gesmokkeld in juten zakken. Het grote nadeel van de suikersmokkel was dat dit niet met slecht weer kon worden gesmokkeld. Zelfs wanneer suiker in een zeildoek was gewikkeld, was het niet mogelijk om de suiker droog de grens over te krijgen. Smokkel van suiker was dus niet eenvoudig aangezien het vrijwel altijd in ideale weeromstandigheden moest gebeuren en dan was de douane ook altijd paraat. Ongeveer tegelijk met de suikersmokkel ontstond de smokkel van sacharine. Sacharine was in België onderworpen aan accijnsrechten. De sacharine werd verpakt in blikken van een pond om ze vervolgens in zakken per fiets of te voet de grens over te smokkelen.

Halverwege de jaren dertig ontstaat de smokkel in tabak, boter, margarine en vee. Gelijktijdig met het ontstaan van de smokkel in deze goederen, ontstond het grootschalig gebruik van de auto in de smokkelhandel. Tabak werd door Belgische fabrikanten in de jaren dertig goedkoop op de markt gebracht en in de Nederlandse grensgebieden ontstond er een grote vraag naar. Met behulp van auto's, waar de tabak in koffers werd geladen, werd de tabak Nederland in gesmokkeld. Vanuit de Nederlandse grensgebieden werd het vervolgens per auto het hele land doorgesmokkeld. Ook de handel in vloeitjes vanuit België naar Nederland floreerde in deze periode. Omdat vloeitjes zo licht waren was het makkelijk om er een heleboel tegelijk mee te nemen. Een groot handelskapitaal was voor deze smokkel niet vereist; te voet en per fiets was het zelfs eenvoudiger om de vloeitjes te smokkelen. Met name de binnenbanden vormden een geschikte plek om de vloeitjes te verstoppem.¹²³

De smokkel in boter was in handen van de bendes. Smokkelbendes gebruikten vrachtwagens en personenauto's om de boter te smokkelen. Eind jaren dertig gingen de bendes in sommige gevallen zelfs over op het gebruik van gepantserde tractoren. In de boter was een groot kapitaal te verdienen. Vanwege de hoge uitvoerkosten die golden voor boter vanuit Nederland was het zeer winstgevend wanneer een grote hoeveelheid boter de grens kon worden over gesmokkeld. Een veel gebruikte methode was om de boter in tonnen en vaten te verpakken waarbij slechts enkele vaten gevuld waren met boter terwijl de rest was gevuld met zand. De smokkel van boter gebeurde overigens niet alleen met motorvoertuigen. Ook per boot was de kans op succes groot. In speciaal daarvoor bestemde koelruimten werd de boter geconserveerd en via de Schelde Nederland binnen gesmokkeld. De fiets en te voet waren andere methoden om boter te smokkelen. Voor de smokkel van boter werd zelfs speciale kledij gemaakt. Speciale ondervesten met daarin zakken op zowel de voor- en achterkant en

¹²¹ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 71.

¹²² *Provinciale Zeeuwse Courant*, 4 april 1927.

¹²³ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 69.

lange rokken voor de vrouwen met daarin verscheidene lagen gebouwd waarin boter kon worden verstopt deden hun intrede aan het einde van de jaren dertig.

Margarine werd vanuit België naar Nederland gesmokkeld. Doordat in de Nederlandse margarine minimaal 25 procent roomboter moest worden vermengd, werd de Belgische margarine veel goedkoper. Ondanks dat de kwaliteit van de Belgische margarine bijzonder mager was, werd vanwege de prijsverschillen de margarine toch naar Nederland gesmokkeld. Dit gebeurde veelal per fiets in zakken of per auto.¹²⁴

In de jaren dertig was het vee in België duurder dan in Nederland. Dit had tot gevolg dat er op het gebied van vee in de jaren dertig een smokkel ontstond vanuit Nederland naar België. Biggen, schapen en varkens werden vervoerd in platte wagens of te voet. Om de varkens stil te houden werd hun mond in- en uitwendig ingezeept met groene zeep, met als gevolg veel gesmek maar geen geschreeuw. De koeien en schapen konden lopend worden meegenomen over de grens. Het waren de bendes die grote hoeveelheden vee in speciaal daarvoor gebouwde vrachtwagens vervoerden. Zij gebruikten vrachtwagens met daarin soms wel drie verdiepingen. Omdat deze voertuigen veel aandacht trokken, was de veesmokkel toch vooral gericht op de lokale smokkelaars die te voet de dieren de grens overbrachten. Veel arbeiders en werklozen probeerden in de crisisjaren hier wat mee te verdienen. Het bracht zo'n 100 franc op. Vaak werd dit werk ook uitbesteed door zelfstandigen aan smokkelaars.¹²⁵

4.3.3. De Tweede Wereldoorlog

In de Tweede Wereldoorlog waren de levensomstandigheden voor de Belgen zwaarder dan voor de Nederlanders. België had te maken met een stagnerende voedseldistributie, terwijl Nederland als gevolg van voldoende voorzorgsmaatregelen en een goede economische behandeling door de Duitsers kon voorzien in zijn eigen levensbehoeften. De smokkel vanuit Nederland naar België domineerde in de oorlog. Het ging daarbij vooral om producten als aardappelen, granen, peulvruchten, puddingpoeder, stijfsel, uien, kaas, suiker, paarden en koeien. Vanuit België werden vooral tabak, sigaretten en sigarettenpapier ingevoerd.¹²⁶

De auto verdween volledig uit de smokkelwereld tijdens de Tweede Wereldoorlog. De Duitsers namen vrijwel alle auto's in beslag, en doordat de mensen in oorlogstijd minder vermogend waren was een investering in een auto niet meer mogelijk. De fiets, de boot en te voet waren de methoden om de grens te passeren. De grenscontroles werden geïntensiveerd, wat ervoor zorgde dat de smokkelaars in steeds grotere groepen gingen smokkelen om zo minder kwetsbaar te zijn bij grenspatrouilles.

In tegenstelling tot het industriële België bestonden er in Zeeuws-Vlaanderen in de Tweede Wereldoorlog agrarische overschotten. Zeeuws-Vlaanderen was van oudsher een akkerbouw- en veeteeltgebied, en in tijden van oorlog kon hiervan worden geprofiteerd. De Duitsers hadden een maximale verkoopprijs voor het slachtvee vastgesteld. Wanneer de boeren deze prijs niet acceptabel genoeg vonden, brachten ze de dieren de grens over om ze daar tegen de door hen gewenste prijs te verkopen. De agrarische overschotten vonden op allerlei manieren hun weg in België. Lokale grensbewoners brachten midden in de nacht, te voet, de dieren de grens over. De vingers werden in de neusgaten van de runderen gedrukt om het loeien te voorkomen.¹²⁷

In de Tweede Wereldoorlog vond er een grootscheepse smokkel van graan plaats. België had te maken met grote tekorten aan graan als gevolg van het wegvallen van de invoer uit Amerika. Alhoewel Nederland van nature ook een importland was, had het wat betreft de

¹²⁴ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 66.

¹²⁵ André Paridaen, *Oorlog en vrede*, 30.

¹²⁶ J.E. Vrouwenfelder, *Smokkelen langs de grens*, 7.

¹²⁷ J.A.B. Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1939-1946. Deel 1: Inval en bezetting* (Apeldoorn 1993) 145.

graanvoorziening geen problemen. De Nederlandse bedrijven waren bovendien moderner dan hun Belgische collega's wat de productie ten goede kwam. Zo werden de graanoverschotten door Nederlandse smokkelaars in juten zakken de grens te voet over gedragen. Ook de smokkel met de pungel achter op de fiets was een veel gebruikte methode. Belgen die dicht bij de grens woonden, verkeerden in een bevoorrechte positie. Zij lieten een kar met graan, gevuld door Nederlandse collega-smokkelaars, aanvoeren tot heel dicht bij de grens. Wanneer de Belgen dan op het afgesproken tijdstip om het graan kwamen, droegen ze het zak voor zak naar huis om het vervolgens met kleine hoeveelheden verder het land in te brengen. Grotere afstanden werden afgelegd met de fiets, waarbij het mogelijk was om een zak van 75 kilo te vervoeren. Dragend was het mogelijk om een zak van maximaal 50 kilo te vervoeren. De Nederlandse boeren in de grensgebieden hadden het sowieso niet slecht; zij profiteerden van de tekorten in de oorlog. Het was soms mogelijk om in bepaalde grensgemeenten meer Belgen dan Nederlanders op straat te zien. Zij kwamen dan om allerlei producten die de boeren op overschot hadden te kopen. Ze kwamen veelal in colonne per fiets.¹²⁸

Naast granen waren aardappelen een geliefd smokkelproduct bij de Belgen. Voor het vervoeren van aardappelen over de grens was een zogenaamd geleidebiljet nodig. Daarop stond de vervoerde hoeveelheid aardappelen vermeld. Zonder geleidebiljet was het verboden om aardappelen te vervoeren, maar daar hadden de smokkelaars wat op gevonden. Wanneer de vervoerders vanuit Koewacht (NL) naar Stekene (B) of Moerbeke (B) gingen, kregen ze een geleidebiljet dat een paar uur geldig was. Het ritje kon met gemak in een uur worden gemaakt. Dus reden de smokkelaars met hetzelfde geleidebiljet, via een andere grensovergang, snel terug naar Koewacht om een tweede vracht te halen en terug naar België te vervoeren. Op deze manier konden smokkelaars ongehinderd grote winsten maken in een paar uur tijd.¹²⁹

Hét belangrijkste product dat naar Nederland werd gesmokkeld was tabak. In West-Vlaanderen was een florerende tabaksindustrie ontstaan. Dat werd niet alleen veroorzaakt door de eigen productie, maar ook door de invoer van Franse tabak. Doordat in Nederland tabak vanaf 1942 op de bon ging ontstond er een grote vraag naar Belgische tabak. Nederlanders probeerden tabak aanvankelijk nog zelf te kweken maar dat was al snel gedoemd te mislukken. De vraag steeg en de Belgische markt kwam aan de Nederlandse wensen tegemoet. Met name in de randstad was er een grote vraag naar tabak ontstaan. Het Zeeuwse grensgebied diende in de oorlog vooral als tussengebied voor de smokkel van tabak. De smokkel vanuit België naar Nederland gebeurde in tussenfasen. Eerst werd de tabak vanuit West-Vlaanderen naar de grensgebieden gebracht. Daar werden ze vervolgens per fiets, te voet of in enkele gevallen per auto de grens over gesmokkeld. In het geval van auto's werd de tabak in melkbussen vervoerd, te voet en per fiets in zakken.¹³⁰

Voor de Duitse bezetter was het smokkelen een koud kunstje. Vrijwel alle Duitse soldaten hadden namelijk een vrijbrief om de grens te passeren. Met auto's konden zo hele smokkelpartijen worden vervoerd, niet zelden met eindbestemming Duitsland. Ook met behulp van boten kon een grote smokkelwinst worden behaald. De Nederlandse waterdouane kon niets beginnen omdat ze de autoriteit niet hadden om de Duitsers op te pakken. Het was algemeen bekend onder de Nederlandse en Belgische douane dat de Duitsers veel smokkelden. Vooral de Wehrmacht bleek bijzonder bedreven in de smokkel te zijn. Doordat de Duitsers vrijwel alle voertuigen hadden geconfisqueerd maakten ze het zichzelf erg gemakkelijk. Voor hen geen zware inspanningen op de fiets of zeulen met een zak op de rug, maar gebruik maken van auto's.¹³¹

¹²⁸ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 85.

¹²⁹ André Paridaen, *Oorlog en vrede*, 51.

¹³⁰ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 91.

¹³¹ *Ibidem*, 94.

4.4. De organisatie van de smokkel

Smokkelhandel is te verdelen in twee categorieën. Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen de kleine lokale smokkelaar, ook wel *petty smuggling* genoemd, en de georganiseerde grootschalige smokkelbendes. Het voornaamste verschil tussen deze twee is, naast de grootte van de organisatie en de reikwijdte van de smokkel, het doel van de smokkel. Bij de kleinschalige smokkel gaat het vooral om armoedesmokkel. Het gaat hier om personen die werkloos zijn of een beroep hebben dat niet voldoende inkomen genereert om een gezin te kunnen onderhouden. Smokkel is hierdoor bittere noodzaak geworden. Hij zal dit doen in de nabijheid van zijn woonplaats, de grens. Bij de georganiseerde smokkelbende gaat het om twee of meer personen die zich verenigd hebben in een professionele organisatie. Het gaat daarbij om arbeiders die smokkelen vanuit criminele motieven. Het gaat hen om het winstbejag en ze handelen uit begeerte. Ze willen altijd maar meer verdienen en dat gaat desnoods gepaard met geweld. De reikwijdte van hun smokkeloperaties is veel groter dan die van de lokale smokkelaar. Ze reizen desnoods het hele land door om hun waar te kunnen smokkelen en eraan te kunnen verdienen.

4.4.1. De Eerste Wereldoorlog

In de Eerste Wereldoorlog stond aan het hoofd van een smokkelbende een zakenman. Hij ronselde een aantal arbeiders uit zijn eigen fabriek of bedrijf, waarbij hij een van hen benoemde als leider van de bende. Deze bendeleider kreeg als taak de organisatie op poten te zetten en hij werd door de zakenman verantwoordelijk gehouden voor het succes of falen van de smokkeloperatie. Verder had de bendeleider de taak adequate personen uit te zoeken die geschikt waren voor deelname aan de operaties. Als een arbeider werd benaderd weigerde hij vrijwel zelden; het leverde hem geld op en niet meedoen leverde kans op ontslag aangezien de baas de werkelijke leider van de smokkeloperatie was. Als een smokkelaar uit een bende was aangehouden, moest hij te allen tijde de zakenman buiten schot zien te houden. Dit was de gouden regel binnen een smokkelbende. Ook medesmokkelaars mocht hij niet verraden, maar de represailles waren heftiger wanneer de smokkelaar zijn baas had verraden dan wanneer hij zijn kameraden had verraden.¹³²

Voor de komst van de dodendraad was er aan de grens tussen Nederland en België al een gewone draad geplaatst. Deze draad stond niet onder stroom waardoor het de smokkelaars niet tegenhield om te gaan smokkelen. De smokkelaarbenden smokkelden in deze periode gemiddeld bijna vier keer per dag in karavaan. Door de numerieke meerderheid konden bij een patrouille van de douane nooit alle smokkelaars tegelijk worden aangehouden. Een deel kon vluchten en indien mogelijk het bewijsmateriaal vernietigen. Het was voor de douane een moeilijke periode om smokkelaars in de kraag te vatten. De smokkelaars kwamen voordat ze aan het werk gingen tezamen. Meestal was dit in cafés. Hier bespraken ze de situatie; waar staan de wachtposten, waar is het geschikt om de grens te passeren etc. Vaak kwamen hier ook douanebeambten. Het gebeurde regelmatig dat onder een potje biljarten afspraken werden gemaakt met de douanebeambten of dat er steekpenningen werden betaald tegen informatie. Vaak kregen douanebeambten een percentage van de opbrengst van de smokkelbendes. Een reden dat het café vaak werd gekozen als locatie om de organisatie te bespreken, was dat de cafébazen alles in het werk stelden om de smokkelaars van dienst te zijn. Smokkelbendes hadden geld en ze waren graag geziene gasten. Schuurtjes en stallingen werden dan ook vaak zonder probleem aan hen ter beschikking gesteld. Hier werd vaak smokkelwaar opgeslagen.¹³³

In het plaatsje Stekene (B) werd er door de beruchte bende van Pieters, bestaande uit

¹³² Privé-archief Gerda Vlegels, 25-6-2008.

¹³³ Uit gesprek met Gerda Vlegels, 25-6-2008.

ongeveer 30 à 40 man, samengeschoold in een paardenkribbe. Hun tactiek was om de paarden van de *Uhlanen*, die stonden te grazen in het weiland, de velden in te jagen. Terwijl de Duitsers dan hun paarden gingen zoeken, kon de smokkelbende ongezien de grens oversteken. Het plaatsje Stekene stond sowieso bekend als een smokkelaarnest. Inwoners van de buurgemeenten noemden Stekene een goudmijn. De armoede was er dankzij de smokkel veel minder groot dan in de nabijgelegen gemeenten.¹³⁴

Door de komst van de draad moesten de smokkeltactieken door de bendes worden aangepast. Waar men voorheen met omkopen of misleiding de douane kon passeren, moesten er door de komst van de draad andere tactieken worden toegepast. De organisatie van de smokkelbendes werd uitgebreid met passeurs en voorlopers. Passeurs waren lokale inwoners die de grensgebieden op hun duimpje kenden. Ze lieten zich betalen om informatie te leveren aan smokkelbendes, in ruil voor een veilige overkomst van de bendes. De passeurs wisten wanneer de wachten werden gewisseld en wanneer de stroom onderbroken werd, kortom wanneer het veilig was om bendes door de polder en het schorregebied te loodsen om zo veilig België of Nederland binnen te komen. De voorlopers waren verkenners die enkele meters vooruit liepen op de smokkelbendes. Zij waren veelal tegen betaling ingehuurd door bendes en waren meestal ook lokale grensbewoners. Zelf hadden ze geen smokkelwaar bij zich, die hadden de achter hem lopende smokkelaars bij zich. Als de kust niet veilig was kon hij door middel van seinen of codetaal zijn collega's waarschuwen. Na verloop van tijd hadden de douanebeambten het systeem van de voorloper door. Om de douane te vlug af te zijn werden voorlopers nu zelf bemand met een zak op hun rug. Werden ze dan aangehouden bleek deze zak vol met stenen of andere rotzooi te zitten.

De smokkelbendes in de Eerste Wereldoorlog hanteerden in sommige gevallen bij hun smokkelactiviteiten geweld. Dat was bijvoorbeeld het geval op 18 januari 1917 toen een bende van vijftien veesmokkelaars ter hoogte van Kapellebrug (NL) door Nederlandse grenswachters aangehouden werden. Bij de arrestatie werd een Nederlandse douanier met verschillende messteken afgevoerd.¹³⁵ Omdat douaniers de bevoegdheid hadden om op smokkelaars te schieten kon het gebeuren dat zij een smokkelaar dodelijk troffen. In dat geval werd de douanier vrijwel meteen verplaatst naar een andere regio; de wraak van de smokkelbende kon genadeloos zijn. Men kon er verder op rekenen dat een smokkelaar uit een smokkelbende zijn kameraden nooit en te nimmer in de steek zou laten. Toen op 4 maart 1917 een smokkelaar uit een bende werd aangehouden, kwamen vervolgens zijn kameraden met de leden van een andere bende, die in het nabijgelegen café zaten, hem te hulp en gaven de twee grenswachters een goed pak slaag.¹³⁶ Onderlinge solidariteit tussen smokkelaars binnen bendes en tussen bendes was een belangrijk kenmerk.

Alhoewel bendes werkten met voorlopers en passeurs na de plaatsing van de draad, het niet omkopen van enkele of meerdere douanebeambten lijkt bij iedere overgang van bendes over de grens onmogelijk. De controles langs de patrouillepaden waren zo frequent dat het moest opvallen dat er een groep van dertig of veertig personen, zoals de bende van Pieters uit Stekene, de draad overstak. Een douanebeambte omkopen kostte veel geld en het was ook nog maar de vraag of de douanebeambte hier gevoelig voor was en hen niet gelijk in de boeien sloeg. In dat opzicht is de hieronder staande tabel zeer interessant. Het betreft hier het aantal opgepakte smokkelaars in de periode na de aanlegging van de draad (augustus 1915) tot en met het einde van de oorlog juli 1918 in de Belgische grensgemeentes Overslag/Moerbeke.

¹³⁴ Uit gesprek met Gerda Vlegels, 25-6-2008.

¹³⁵ Privé-archief Gerda Vlegels, familie Werrens uit Kiendrecht (België), 25-6-2008.

¹³⁶ Ibidem, 25-6-2008.

Tabel 1: Smokkelaars in een bende 1914-1918 gemeente Overslag/Moerbeke (B)

Aantal	Grootte van de bende (in personen)
86	2
25	3
10	4
8	5
2	6
1	7

Bron: Rijksarchief Beveren (België): Rechtbank van eerste aanleg te Dendermonde (BE). Gevonniste zaken 1914-1918

Het totaal aantal smokkelaars dat werd aangehouden in de periode augustus 1915 tot en met juli 1918 in de grensstreek van Overslag/Moerbeke (B) bedroeg 598, waarvan er 346 in een bende werkten. Opvallend hierbij is wel dat de grootte van de bende gering is. Het merendeel bestaat uit twee of drie personen; zes of zeven personen lijkt door de komst van de draad te riskant te zijn geworden. Opgemerkt dient wel te worden dat de tabel niet helemaal waarheidsgetrouw hoeft te zijn. Van de bendes kan ook nog een aanzienlijk deel zijn gevlucht, waardoor slechts een gedeelte van de bende werd aangehouden en in het verslag kon worden vermeld. Het kon ook voorkomen dat er smokkelaars aan de Belgische kant van de grens werden gepakt terwijl de helpers aan de andere kant van de draad wisten te ontkomen. Hierdoor ging een deel van de bende vrijuit. Bovendien kan het zo zijn dat een voorloper of een passeur, die geen deel uitmaakten van de bende, ook tot de smokkelaars zijn gerekend waardoor een vertekend beeld is ontstaan.

De organisatie van de lokale armoedesmokkelaar was veel kleinschaliger dan de grootschalig georganiseerde bendesmokkel. Dat is niet zo vreemd aangezien de lokale smokkelaar het in zijn eentje moest doen en zijn smokkelactiviteiten zich beperkten tot de grensstreek. Alhoewel smokkel altijd als crimineel moet worden beschouwd, de wet wordt immers overtreden, handelt de kleine smokkelaar in tegenstelling tot het bendewezen niet uit geld- of begeertemotieven, maar vooral uit armoede en nood. Dit was vooral het geval in België, waar onder de Duitse bezetting een schaarste heerste en er hoge prijzen voor de producten moesten worden betaald. In Nederland is er in het begin van de oorlog nog een overschot, en dan wordt er door de Nederlandse smokkelaars gesmokkeld vanuit winstmotieven. Naarmate de oorlog vorderde veranderde het motief van de Nederlandse smokkelaar. Door de vele buitenlandse vluchtelingen en de smokkel die ze met zich meebrachten, ontstonden er ook in Nederland tekorten. Hierdoor moest ook de Nederlandse smokkelaar smokkelen vanuit economische motieven.

Omdat direct na aanvang van de oorlog de douane beperkt aanwezig was, ging de lokale bevolking (maar ook de vluchtelingen) massaal over tot het smokkelen. Omdat de smokkelaars beseften dat de grenzen slechts tijdelijk zouden openstaan en dat men van deze situatie moest profiteren, werden er gelijk grote hoeveelheden gesmokkeld. Daarbij waren ook een hoop ‘amateuristische’ smokkelaars. Een mooi voorbeeld hiervan is een smokkelaar uit St. Kruis (NL), vader van een groot gezin, een met negen biggen beladen kar in volle vaart over de grens bracht naar Hontseinde (B). Eenmaal bij zijn afnemer aangekomen bleek er geen enkele big meer op de kar te zitten. Door de slechte staat van de bodem en de zijschotten bleken alle dieren van de kar te zijn gevallen of gesprongen. Doordat het gevaar van controle en aanhouding op de loer lag moest hij snel terug. Hij kon slechts vier biggen terugvinden.¹³⁷ Zijn leergeld was dus bijzonder hoog geweest. En zo waren er wel meer verhalen over

¹³⁷ André Paridaen, *Oorlog en vrede*, 16.

onvoorzichtige, onervaren smokkelaars. Maar de smokkelaar zou zich gedurende de oorlog evolueren tot een meester in het vinden van innovatieve smokkelmethoden.

De lokale armoedesmokkelaar, ook wel de pungelaar genoemd vanwege de zak (pungel) op zijn rug, had door de komst van de elektrische draad in de Eerste Wereldoorlog te maken gekregen met een hinderlijke barrière in het smokkelen. Vlak na de aanleg hiervan speelde de onwetendheid over elektriciteit een belangrijke factor. Een dramatisch epos hierin is de elektrificatie van de gezusters Joke en Toke Verheijen. Joke was afkomstig uit de Belgische Klinge en haar zus Toke uit de Nederlandse Clinge. Omdat ze beiden aan een kant van de draad woonden was hun contact beperkt. Toen ze op een dag afspraken aan de draad om bij te praten en goederen uit te wisselen, voltrok zich een drama. Joke had klompen voor Toke en probeerde ze over de draad te gooien. Dit mislukte en ze bleven tussen de draad hangen. Joke probeerde ze vervolgens te pakken maar bleef met haar haar hangen aan de draad en werd geëlektrocuteerd. Toke probeerde haar nog te redden maar ook zij raakte verstrikt in de draad waardoor ook zij om het leven kwam.¹³⁸ Dit is slechts een van de vele gevallen waarbij smokkelaars om het leven kwamen. Gewapend met de pungel op zijn rug gebeurde het regelmatig dat de smokkelaar geëlektrocuteerd werd door de aanraking van de pungel met de draad. Om dat te voorkomen werden er in het begin veel kinderen van smokkelaars ingezet. Zij lieten hen onder de draad doorkruipen met de smokkelwaar en ze vervolgens aan de andere kant van de grens afgeven. Maar ook hierbij vielen regelmatig slachtoffers.

Nadat de draad vertrouwd was geworden voor de smokkelaar en hij bekend was geworden met elektriciteit, kon hij zijn tactiek uitbreiden en nam de smokkel toe. Niet alleen lokale arbeiders of boeren smokkelden, ook notabelen zoals de hoofdredacteur van de Telegraaf, August Verstraeten. Hij werd op 19 februari 1915 veroordeeld voor het smokkelen van acht liter petroleum toen hij werd opgepakt bij de draad.¹³⁹ Ook de wethouder van Overslag (B), A.A. v. L, werd op 18 januari 1918 betrappt toen hij 700 kg rogge de draad probeerde over te smokkelen. Toen hij werd opgepakt probeerde hij via steekpenningen van 500 tot 5000 gulden de ambtenaren om te kopen. Zonder succes.¹⁴⁰

Smokkelaars hadden ook smokkelmethoden om de draad te vermijden. Aan het begin van de oorlog werden er veel duiven ingezet om te smokkelen. Duiven konden post van België naar Nederland brengen. België was bezet en als er nieuws van het front kwam dat belangrijk kon zijn voor de geallieerden, werd het per duif naar Nederland gezonden. Vanuit Nederland ging de ontvangen informatie naar Engeland waar het gebruikt kon worden als belangrijke militaire informatie voor aan het front. Na verloop van tijd kregen de Duitsers dit in de gaten en op 5 mei 1915 moesten alle duiven in het grensgebied worden gedood.

Een andere manier om de draad te ontwijken was de smokkel aan de poorten bij de grens. Deze poorten waren centrale punten aan de grens waar de draad kortstondig ophield. Eenmaal per week gingen deze poorten open waarbij dan Nederlandse markthandelaren naar binnen mochten komen waarbij ze hun goederen te koop aanboden. Smokkelaars maakten van deze situatie dankbaar gebruik. De Belgen stopten met name geld en brieven in de aangeboden vis. Ook schreven ze op kranten teksten die bedoeld waren voor mensen in Nederland. Bij het openen van de poorten wikkelden ze dan goederen uit de kranten van de kooplieden en wikkelden de goederen terug in hun eigen krant met de geschreven teksten. Zo kon de boodschap toch de grens passeren.

De passeurs waren niet alleen werkzaam voor bendes, maar ook voor individuele smokkelaars. Zij kenden de draad en hun omgeving op hun duimpje en wisten bovendien wanneer de draad onder stroom stond en waar de wachtposten stonden opgesteld. Met deze

¹³⁸ Vanneste, 'Het eerste 'IJzeren Gordijn'?', 70.

¹³⁹ Uit gesprek met Gerda Vlegels, 25-6-2008.

¹⁴⁰ *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 19 januari 1918.

informatie konden passeurs tijdens de Eerste Wereldoorlog hun zakken goed vullen. Ze hadden verschillende notabelen uit België via een forse vergoeding op deze manier via het Land van Saefthinghe (natuurgebied gelegen op de Belgisch/Nederlandse grens) naar Nederland helpen vluchten. Individuele smokkelaars werkten overigens niet alleen samen met passeurs, ze werkten ook onderling samen. In het café, waar ze het verdiende smokkelgeld later ook vaak uitgaven, spraken smokkelaars elkaar vaak aan om informatie over de grenswachten en patrouilles door te nemen. In een grensgemeente wist immers iedereen van elkaar of hij smokkelde. Op deze manier was er een onderlinge solidariteit tussen de smokkelaars en een wederzijdse waardering.

Omdat er in België gedurende de gehele bezetting sprake was van tekorten en hoge prijzen, werden individuele smokkelaars regelmatig geronseld door winkeliers of rijke inwoners. De smokelaar ging dan in opdracht van de winkelier of rijke dorpsgenoot op pad. Zo kon hij ervoor zorgen dat de winkelier al zijn goederen kon aanbieden aan de klanten en dat de rijke man bevoorrad werd. Omdat er in Nederland in tegenstelling tot België, met name in het begin van de oorlog, veel minder tekorten waren werkten de individuele smokkelaars voor hun eigen profijt. Toen de oorlog ook in Nederland tekorten veroorzaakten, veranderde het motief van de smokkelaars.¹⁴¹

Naast de armoedesmokkelaars en de bendes waren er in de Eerste Wereldoorlog ook nog de Duitse soldaten die een niet geringe bijdrage leverden aan de smokkel. Naarmate de oorlog vorderde werden ook voor de Duitse soldaten de levensomstandigheden steeds moeilijker. Evenals de lokale bevolking had ook de Duitse bezetter te maken met honger en tekorten. Daar kwam nog bij dat veel soldaten in de loop van de oorlog naar het front werden gestuurd, dat gezien het aantal gesneuvelden die daar vielen geen prettig vooruitzicht was. Een van de gevolgen van deze omstandigheden was dat er desertie optrad onder de Duitse soldaten. Soldaten probeerden via de draad te vluchten naar Nederland om zo terug te kunnen keren naar Duitsland. Bij deze overtocht vielen regelmatig slachtoffers. Toen een Duitse soldaat over de draad wilde vluchten, bleef hij met zijn jas aan de draad hangen. Hij werd direct geëlektrocuteerd. Omdat de Duitse officieren de desertieplannen van andere soldaten wilden ontmoedigen, lieten ze de soldaat de hele dag aan de draad hangen.¹⁴² Om de zekerheid te hebben dat een soldaat veilig de grens kon passeren en daarbij niet op weerstand van zijn strijdmakers zou stuiten, was het het beste om met de gehele compagnie de draad te passeren. Zo gebeurde het regelmatig dat gehele compagnieën de grens passeerden.¹⁴³

De Duitse grenswachters konden de belabberde levensomstandigheden die ze hadden als soldaat ontvluchten door te deserteren, maar een andere manier om het leven wat aangenamer te maken was zelf profijt halen uit de omstandigheden. Dit hield in dat de soldaten de smokkelaars hielpen door zich te laten omkopen of door zelf een lucratieve handel op te zetten.

In het begin van de oorlog maakten de Duitsers zich schuldig aan kleinschalige fraude. Deze kleinschalige fraude betrof vooral de omkoping door smokkelaars. Dit vond in het diepste geheim plaats. De schildwachten aan de draad mochten immers niets in ontvangst nemen en tijdens hun wacht mochten ze geen contacten onderhouden met Nederlanders of Belgen, tenzij het in het kader van hun beroep was. Wanneer er goederen werden aangeboden door smokkelaars moest dit meteen worden gemeld aan de hoofdwacht. Zij hadden de bevoegdheid om alle brieven en pakketten in beslag te nemen. In het prille begin van de oorlog werden de Duitse grenswachters omgekocht door kleine hoeveelheden jenever, maar

¹⁴¹ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 35.

¹⁴² Stadsarchief Hulst, Mobilisatiedagboek van Wandel Marinus Milicien soldaat bij het 14^e regiment infanterie Ite bataljon 2^e compagnie, 16 januari 1914 ingelijfd als dienstplichtige van de lichte 1914 uit de gemeente Nieuwerkerk als gevolg van uitloting, 427.

¹⁴³ *Het Hulsterblad*, zaterdag 29 juli 1926. (Stadsarchief Hulst)

daar kwam naarmate de oorlog vorderde verandering in. Daar waar sommigen bereid waren geld op tafel te leggen om een doorgang te forceren, waren er ook vrouwen en meisjes die hun eerbaarheid op het spel zetten om maar de grens te kunnen passeren. Toch was ook dit soms niet genoeg. Er waren altijd nog de trouwe grenswachters die het als hun morele plicht zagen om smokkelaars aan te geven wanneer ze een poging tot omkoping deden. Toch waren de meeste soldaten zeer gevoelig voor de aangeboden Marken. Tegen betaling kon ook bepaalde informatie worden losgeweekt, zoals het tijdstip wanneer de draad niet onder stroom stond. Zo werd Jozef Van Megroot (B) ingelicht wanneer de kust veilig was door de Duitsers die bij hem ingekwartierd waren.¹⁴⁴

De Duitsers zagen al snel een winstgevende zaak in de smokkel. Ze wilden steeds meer inspraak en een groter aandeel in de smokkel verwerven. Ze wilden de smokkel nu zelf controleren en hadden het enkel nog gemunt op de zogenaamde ‘wilde smokkelaars’ die ze niet konden controleren. Er ontstond zo een grensbeleid waarbij smokkel gedoogd werd, op voorwaarde dat alle smokkelwaar langs de grenswachters kwam en dat ze hun aandeel in de opbrengst kregen.

De illegale smokkelhandel tussen de douaniers en de smokkelaars vond niet alleen plaats langs de draad, maar ook in cafés. De cafés vormden niet alleen het verzamelpunt voor smokkelaars maar ook het ontmoetingspunt voor smokkelaars die in contact met Duitse ‘handelspartners’ wilde komen. De cafés zaten na verloop van tijd vol met Duitsers en smokkelaars die zich samen tegoed deden aan drank. Het waren meestal de officieren die de smokkelhandel leidden. Het aandeel van de normale soldaten was gering; zij werden er weliswaar in sommige gevallen bij betrokken maar hun aandeel was meestal marginaal. Zo kreeg dokter van Haelst, de latere burgemeester van het Belgische Stekene, het aanbod van Herr Nobbe, die het oppercommando had aan de wachtpost bij Paal (NL), om samen een illegale handel op touw te zetten. Dokter van Haelst moest de goederen inkopen en verkopen, waarbij hij de mogelijkheid kreeg van Nobbe om alles moeiteloos in te laden en ’s nachts een veilige doorgang werd verleend.¹⁴⁵

Het was overigens niet alleen aan de Belgische kant van de grens dat er gesmokkeld werd door soldaten. Aan de Nederlandse kant van de grens waren het de Nederlandse militairen die zich er schuldig aan maakten. Zo werden op donderdag 17 mei 1917 in de vroege ochtend door de douaniers van St. Jansteen (NL) in de buurt van Kapellebrug (NL) acht smokkelaars aangehouden, waaronder vijf Nederlandse militairen.¹⁴⁶ Niet alleen de militairen, ook de Nederlandse grenswachten smokkelden. Het geld was zeer makkelijk te verdienen voor deze grenswachten. Als een Nederlandse grenswacht twee schoten liet lossen kwamen de Duitsers vanaf de andere kant van de grens hem onmiddellijk te hulp geschoten. Ondertussen kon de smokkelaar zo ongehinderd de grens passeren en had de grenswacht zijn inkomen al verdiend.¹⁴⁷

Het smokkelen was dus niet alleen een aangelegenheid voor de grensbewoners. Ook hun bezettende machten deden er aan mee. Zonder de hulp van de grenswachters had er waarschijnlijk nooit zoveel gesmokkeld kunnen worden in de Eerste Wereldoorlog. Door de draad zouden normaal gesproken immers veel meer slachtoffers moeten vallen, wanneer de hoeveelheid dodelijke slachtoffers in verhouding tot de hoeveelheid smokkel wordt gezien.

¹⁴⁴ Twintig jaar Heemkundige Kring Oud-Wachtebeke, jaarboek 1997 (Wachtebeke 1988) 126.

¹⁴⁵ J. Buyse en L. Dullaert, ‘Oorlogskroniek van Dr. Léon van Haelst: deel 9’, in *de Heemkundige Kring d’Euzie* 2 & 3 (1995) 87-88.

¹⁴⁶ *Het Hulsterblad*, zaterdag 19 mei 1917. (Stadsarchief Hulst)

¹⁴⁷ J. Buyse en L. Dullaert, ‘Oorlogskroniek van Dr. Léon van Haelst: deel 9’, in *de Heemkundige Kring d’Euzie* 4 (1994) 166.

4.4.2. Het Interbellum

In het Interbellum waren er twee soorten bendes: de gelegheidsbendes en de klassieke bendes. De gelegheidsbendes bestonden uit individuen die als gevolg van werkloosheid zich verenigden in een bende. Ze hadden geen criminele achtergrond maar waren gedwongen door werkloosheid te gaan smokkelen. Het waren bendes van lotgenoten. De organisatie van deze gelegheidsbendes verschilde niet veel van die van de bendes in de Eerste Wereldoorlog. Er werd in cafés samengeschoold om de tactiek te bespreken en er was een smokkelaar die de leiding over de operaties had. De bendes werden opgeheven zodra er weer werkgelegenheid was. Bij de gelegheidsbendes was de zakenman in de meeste gevallen uit de organisatie verdwenen, alhoewel dit niet in alle gevallen zo was. Met name in de crisisperiode kwam het soms voor dat een vermogend persoon een aantal werklozen rekruteerde om zo zelf een hoop winst te maken. De smokkelbuit werd eerlijk verdeeld onder alle deelnemers.

De klassieke smokkelbendes waren de criminele bendes die uit winstbejag grootschalig opereerden. Het betrof in de jaren dertig vooral de veesmokkelaars en bendes die zich specialiseerden in smokkel met gepantserde voertuigen. Gedacht moet hierbij worden aan omgebouwde tractoren of vrachtwagens voorzien van een gepantserd schild waardoor ze goed beschermd waren tegen vuurwapens. De bendes hadden vaak de beschikking over veel geld en een goede kennis van de infrastructuur. Veel geld was nodig om investeringen te kunnen doen in de voertuigen. De organisatie van de bende was duidelijk voor iedereen. Er was een sterke man die alles bepaalde, hij was het brein achter de operatie. Hij kreeg het merendeel van de opbrengst omdat hij uiteindelijk ook verantwoordelijk was voor het slagen van de operatie. Het samenkomen gebeurde niet in cafés of andere openbare plekken, maar op plekken waar ze dat ongestoord konden doen, zoals verlaten fabrieken of bij smokkelaars thuis. De klassieke bendes hielden zich vooral bezig met de smokkel van vee, margarine en boter, waarbij vaak geweld werd gebruikt.

De margarine werd aan het begin van de jaren dertig in grote hoeveelheden door bendes gesmokkeld. In groepen van 15 of soms 30 man sterk trokken de smokkelbendes door de bossen en droegen dan per man 60 of 70 kg margarine bij zich.¹⁴⁸ Deze droegen ze in zogenaamde 'tweezakken'. Dit was een zak waarbij het gewicht van de zak over beide kanten van het lijf werd verdeeld; een gedeelte aan de voorkant van het lijf en een gedeelte aan de achterkant van het lijf. Ook gebeurde het dat men in fietscolonne de grens via bospaadjes passeerde.

Vanaf het begin van de jaren dertig doen de gepantserde tractoren en vrachtwagens, zij het in zeer beperkte mate, hun intrede in het bendewezen, en dan met name bij de smokkel van boter en vee. Het betrof hier arbeiders en werklozen die handelden uit criminele motieven. Daar waar aanvankelijk een bende van honderd smokkelaren nodig was om 50 koeien door de bosstreken de grens over te smokkelen, daar bouwde men nu gepantserde wagens die gemaakt waren van staal en daarbij ook kogelvrij waren. De wielen waren niet zichtbaar zodat ze niet konden worden geraakt door douaniers. In Nederland noemde men deze tractoren waarin grote hoeveelheden vee konden worden verplaatst, monstertractoren.¹⁴⁹ De smokkel van boter in gepantserde voertuigen begon in het begin van de jaren dertig, maar kende zijn grote doorbraak tegen het einde van de jaren dertig. De uitvoer van boter vanuit Nederland was gebonden aan hoge uitvoerkosten. Hoe groter de hoeveelheid, hoe hoger de hoeveelheid accijnzen die erover betaald diende te worden. Dit was voor smokkelbendes het sein om het grootschalig aan te gaan pakken. Boter werd in Nederland verpakt in tonnen of vaten. De vaten werden door de smokkelaars leeggehaald, met zand gevuld en op een

¹⁴⁸ J.E. Vrouwenfelder, *Smokkelen langs de Nederlandse grens* (Rotterdam 1992) 7.

¹⁴⁹ Cabus, *Smokkelhistories*, 62.

gepantserde vrachtwagen gezet. In de vrachtwagen werden van voren een aantal vaten gezet die wel gevuld waren met boter, maar de rest van de vaten was gevuld met zand. Bij een controle aan de grens werden niet alle vaten gecontroleerd, en de kans was groter dat een douanier een vat met zand opendeed dan een vat met boter aangezien er daar maar een paar van waren. Zo konden er grote hoeveelheden boter door bendes de grens over worden gesmokkeld.¹⁵⁰

De invoering van gepantserde voertuigen betekende dat het aantal smokkelaars in een bende afnam. Gepantserde voertuigen konden maar door een bepaalde hoeveelheid smokkelaars bemand worden. De invoering van gepantserde voertuigen ging gepaard met veel gewapend geweld. Deze voertuigen waren kostbaar en het had bendes veel geld en moeite gekost om ze te bouwen, dus ze waren er uitermate zuinig op. Als de douane dan schoot op een voertuig bij het passeren van de grens, kon het zijn dat er heuse vuurgevechten ontstonden. De invoering van gepantserde voertuigen betekende dus ook de invoering van het vuurwapen in de smokkelarij, die met name in de jaren zestig tot wildwesttaferelen leidde waarbij tientallen doden vielen.

Na het uitbreken van de economische crisis in Nederland en België ontstond er na 1930 een grootschalige smokkel door lokale armoedesmokkelaars. In België was er vlak na de oorlog een tekort aan levensmiddelen, waardoor er veel gesmokkeld werd vanuit Nederland naar België. Maar deze smokkel was maar van korte duur. Toen in het begin van de jaren twintig de economie in beide landen vrijwel hersteld was en er nauwelijks nog tekorten waren, verdween de smokkel bijna volledig. Deze zou tegen het eind van de jaren twintig en begin jaren dertig echter weer behoorlijk toenemen.

Toen de economische crisis zijn intrede deed in zowel Nederland als België, steeg ook gelijk de werkloosheid en ontstonden er tekorten in beide landen. De overzeese aanvoer verminderde en veel fabrieken moesten hun deuren sluiten. Hierdoor ontstonden er veel gelegenheidsmokkelaars. Werklozen gingen er vaak samen op uit. Dit gebeurde niet in een bende maar alleen om zo een numerieke meerderheid tegen een mogelijke controle te creëren. De smokkelaars maakten meestal gebruik van zakken die ze droegen of per fiets vervoerden. Daarbij maakte het de smokkelaars niet uit of ze het overdag of 's avonds deden. De nood was hoog, het tijdstip maakte daarvoor niet uit. Voor de gelegenheids- smokkelaar waren shag, sigarettenpapier, parfum en jenever vanuit België naar en margarine vanuit Nederland, de te smokkelen producten. Hoewel dit de meest voorkomende producten waren, werden er tijdens de crisisjaren vrijwel alle mogelijke soorten levensmiddelen gesmokkeld. De smokkelaars gebruikten vanuit België flessen, mandflessen en melkbussen om parfum naar Nederland te smokkelen.

De smokkel van boter begon eind jaren dertig en zou tot in de jaren zestig bijzonder lucratief zijn. De smokkelaar kon de boter smokkelen in een speciaal daarvoor bestemde zak die hij op zijn rug door de polders en via akkers via Nederland naar België smokkelde. Op speciaal daarvoor bedoelde punten in België werd de boter verzameld, verwisseld van verpakking en doorverkocht. Voor de smokkel van boter was speciale kledij voorhanden, veelal zwart van kleur. Het gevolg was dat de smokkelaar er zwaarder uit ging zien en comfortabel lopen was er niet meer bij, maar de vracht werd er wel gemakkelijker door te dragen. Dit soort botertransacties door vrouwen werden meestal uitgevoerd door vrouwen. Het voordeel dat zij hadden was dat ze niet gefouilleerd mochten worden door douaniers. Vrouwen maakten speciale lange rokken waarin speciale onderlagen waren gemaakt waar de boter in verstoopt kon worden.

¹⁵⁰ Privé-archief Gerda Vlegels, uit gesprekken met grensbewoners, 25-6-2008.

4.4.3. De Tweede Wereldoorlog

De smokkel in de Tweede Wereldoorlog werd gekenmerkt door het bendewezen. Dit werd voornamelijk veroorzaakt door de grootschalige jacht die gemaakt werd op de smokkelaars. Zoals eerder vermeld was het niet alleen de douane die achter de smokkelaars aanzat, maar vooral de Duitse soldaten die jacht maakten op smokkelaars. Het was daarom veel veiliger om grootschalig te opereren. Zo konden de smokkelaars nog enigszins weerstand bieden. De bendes bestonden meestal uit meer dan tien personen. Cabus oppert in zijn dossier 'Geschillen' dat de smokkelaars blijkbaar wisten dat de douanebrigades met niet meer dan vier ambtenaren in een patrouille op pad werden gezonden, waardoor de kans op smokkelsucces groter was indien men met meerdere smokkelaars op pad ging.¹⁵¹ Aan het hoofd van een smokkelbende stond een 'aanvoerder' die de organisatie en leiding in handen had. Alhoewel de leider van de bende als hoofd van de organisatie functioneerde, was het niet zo dat hij dan ook het grootste gedeelte van de opbrengst kreeg. Alle leden van de bende kregen een evenredig deel van de opbrengst. Het samenkomen van een bende gebeurde vaak in weilanden, paardenstallen en schuren. Samenkomen in een café was te link geworden omdat er overal verklikkers, gendarmerie en Duitsers op de loer lagen.

Het smokkelen in bendes gebeurde in de Tweede Wereldoorlog veelal per fiets. De gepantserde voertuigen waren er nog wel, maar geld om investeringen hierin te doen was er nog nauwelijks. Daarnaast werden veel auto's door de Duitsers opgeëist. De gepantserde voertuigen verdwenen daarom tijdelijk van het toneel. Gewapend met zakken graan, tarwe, rogge of aardappelen op de fiets, probeerden de smokkelaars in colonne de grens via sluiptwegen te passeren. Omdat ook douaniers de beschikking hadden over fietsen, gebeurde het regelmatig dat er voor de bevolking wielervedstrijden tussen smokkelaars en douaniers te aanschouwen waren.¹⁵² Gouden regel was nog steeds dat wanneer een smokkelaar gepakt was, hij te allen tijde zijn mond zou houden over de namen van de andere smokkelaars. Ook was het zo dat wanneer de smokkelaars gepakt dreigden te worden, de smokkelwaar in het struikgewas of water moest worden geloosd. Alles was beter dan dat de gendarmerie of douane beslag kon leggen op de smokkelwaar. Bovendien kon men dan later op zoek gaan naar de verloren goederen of konden de ontsnapte smokkelaars van de bende de goederen ophalen.

Alhoewel de auto een voertuig was dat door smokkelaars in de Tweede Wereldoorlog niet werd gebruikt, was er een bijzondere uitzondering weggelegd voor een georganiseerde smokkelbende die gespecialiseerd was in brood. In de Tweede Wereldoorlog had het Duitse *Grenzwachtregiment* niet de bevoegdheid om militaire voertuigen te controleren. Als gevolg hiervan kon een aparte smokkelbende ontstaan. Tijdens de oorlog waren er veel Belgische chauffeurs in dienst van de Wehrmacht. Deze chauffeurs hadden door hun werk voor de Wehrmacht veel contacten in Zeeuws-Vlaanderen, en dan met name met de lokale bakkers. Deze Belgische chauffeurs besloten samen te gaan werken met deze bakkers in een grootschalige organisatie om het Zeeuwse brood te smokkelen naar contacten in België en Frankrijk. Wanneer de Belgen met hun Wehrmachtwagens in Zeeuws-Vlaanderen waren voor een klus van de Duitsers, gingen ze ook langs de bakkers. Daar laadden ze tientallen zakken met brood in hun wagens waarmee ze ongehinderd de grens konden passeren. Zo werd tot diep in Frankrijk een afzetplaats gevonden voor het Zeeuwse brood.¹⁵³

In de Tweede Wereldoorlog werd er door de bendes veel geweld gebruikt. Zo worden er in de omgeving van Axel in drie maanden tijd drie meldingen gemaakt van gewapende

¹⁵¹ Armand Cabus, *Smokkel voor, tijdens en na Wereldoorlog II. Uit het archief 'Geschillen'* (Antwerpen 2002) 76.

¹⁵² André Paridaen, *Oorlog en vrede*, 47.

¹⁵³ J.A.B. Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1939-1946*, 146.

overvallen door smokkelaars. De groepscommandant van de Axelse politie, de Blok, werd op 8 mei 1944 overvallen door vier smokkelaars in een auto waarbij hij zwaar gewond raakte, en landwachter Hameling werd op 16 juni 1944 zwaar verwond door messteken die hij opliep tijdens een controle. Op 5 juli 1944 raakte verder een Duitse wachtpost dusdanig gewond na een overval door smokkelaars, dat hij in kritieke toestand in het ziekenhuis terechtkwam.¹⁵⁴ Smokkel was geen romantisch spelletje meer waarbij de smokkelaar en de douanier elkaar te snel af probeerden te zijn op basis van sportiviteit, het was menens geworden. Deze strijd zou na de oorlog alleen maar verharderen.

Voorals in België betekende de Tweede Wereldoorlog voor veel mensen honger. Veel mensen waren bovendien werkloos geworden en de mensen die nog een beroep hadden moesten leven van een schamel inkomen. Dit zou leiden tot een grootschalige armoedesmokkel van arbeiders en werklozen. Vanuit heel Vlaanderen kwamen mensen naar het Belgisch grensgebied toe om hun rantsoen aan te kunnen vullen. In veel gevallen waren het familie, vrienden en kennissen die naar de dunbevolkte gebieden aan de grens kwamen om daar tegen redelijke prijzen de noodzakelijke levensbehoeften te bemachtigen. De boeren en andere buitenmensen waren over het algemeen toegefelijke mensen die hun overtollige goederen tegen een redelijke prijs beschikbaar stelden. Een van de lokale smokkelaars in de Tweede Wereldoorlog was de grensarbeider. Veel grensarbeiders smokkelden over en weer, meestal kleinschalig, op weg naar huis of naar het werk. Ze deden dit als bijverdienste of ten gunste van het eigen gezin of dat van vrienden en kennissen. Dan waren er ook nog de mensen die ondergedoken zaten omdat ze niet uitgezonden wilden worden voor de verplichte tewerkstelling in Duitsland. Deze onderduikers hielden zich in de grensgebieden bezig met kleinschalige smokkel, evenals sommige zelfstandigen en ambachtslui die als gevolg van de bezetting zonder materiaal waren komen te zitten. Tenslotte waren er de grensbewoners die als gevolg van hun armoede en honger gingen smokkelen.

Een groep grensarbeiders die in 1942 bijzonder succesvol was in de smokkel, waren de Belgen die aan de Duitse kustverdediging werkten. Van heinde en verre kwamen de Belgische arbeiders 's morgens vroeg met de tram aan. Aanvankelijk werd er geprobeerd een grenscontrole uit te voeren, maar dit werd na verloop van tijd van hogerhand verboden omdat dit teveel oponthoud veroorzaakte. Omdat er in België toch nog veel artikelen te verkrijgen waren die in Zeeuws-Vlaanderen al lang niet meer voorradig waren, kon daardoor een dagelijkse ruilhandel ontstaan. Dweilen, zeep, tabak en fietsbanden werden tegen brood-, vlees- en vetbonnen of tegen artikelen in natura geruild.¹⁵⁵

Vanuit Nederland werden vooral aardappelen, graan en tarwe gesmokkeld, en vanuit België was het met name tabak dat werd gesmokkeld. De lokale smokkelaars maakten in deze periode vooral gebruik van vermommingen. Een van de meest voorkomende vermommingen was die van de postbode. Een ooggetuige uit die tijd vertelde over een man uit de buurt van Gent die in het uniform van postbode geregeld naar Nederland kwam 'om wat te halen'. Bij het oversteken van de grens vroeg hij altijd bijna aan iedereen die hij zag of tegenkwam: 'Edde gij gien trompetters of kommijzen gezien?'.¹⁵⁶ Een andere opmerkelijke vermomming die veel voorkwam was die van douanebeambte of commies. Deze werden vaak gestolen en vervolgens gebruikt om collega-smokkelaars mee te bestelen. Als smokkelaars gekleed waren in hun commiezenuniform en dan 'Halt commiezen' riepen tegen smokkelaars, lieten de smokkelaars hun goederen vallen en renden hard weg. De nepcommiezen gingen er dan snel vandoor met de smokkelwaar om deze zelf winstgevend de grens over te smokkelen. Deze voorbeelden tonen veel gelijkenis met de in de Eerste Wereldoorlog in St. Willebrord zeer bekende 'Klaveren Vrouwke'. Een smokkelaar, Gerard Schrauwen, vermomde zich als vrouw

¹⁵⁴ Zeeuws Archief, Middelburg, Documentatie geschiedschrijving Zeeland 1940-1945, inventarisnummer 568.

¹⁵⁵ J.A.B. Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1939-1946*, 146.

¹⁵⁶ Paridaen, *Oorlog en vrede*, 48.

in het zwart om zo talloze keren de douane te misleiden en de grens te kunnen passeren.¹⁵⁷ Kostuums kwamen voor, maar de lokale smokkelaar had meestal zijn normale plunje aan. Gewapend met zijn pungel trachtte hij via binnenpaden en sluipteggetjes de grens te passeren. Een duidelijk plan was er niet. Van tevoren werd geprobeerd na te gaan waar en wanneer er patrouilles waren, maar het kwam ook vaak voor dat er op de bonnefooi gesmokkeld werd. Aangezien de nood hoog was had men niet veel tijd om voorbereidingen te treffen. Het was voor grote gezinnen vaak een kwestie van leven of dood, dus hele plannen die dagen werk kostten waren niet aan de orde.

In tegenstelling tot de lokale armoedesmokkelaar en de bendes moesten de Duitse soldaten minder moeite doen om de grens te passeren en te kunnen smokkelen. Het werd ze zelfs makkelijk gemaakt. Op 24 december 1940 gaf de secretaris-generaal van het ministerie van Financiën aan welke rangen er niet onderworpen moesten worden aan een grenscontrole. De Wehrmacht, de SS, de Organisation Todt, het Nationalsozialistischen Kraftfahrkorps en het Fliiegerkorps waren de voornaamste afdelingen die een vrijbrief kregen om de grens te passeren.¹⁵⁸ Het was vooral de Wehrmacht die zich intensief bezig hield met de smokkel. Zo hielden de Wehrmachtsoldaten die gestationeerd waren in Zeeuws-Vlaanderen zich in het begin van de bezetting vooral bezig met de smokkel van vlees. Doordat vrijwel alle voedsel in de oorlog werd gevorderd door de Duitsers, begon de lokale bevolking aan de zogenaamde 'noodslachtingen'. Zo trachtten ze te voorkomen dat hun dieren werden ingenomen. Om te voorkomen dat de rest van de bevolking zonder vlees kwam te zitten, besloot de regering om via een distributiesysteem het geslachte vlees eerlijk te verdelen onder de bevolking. De Wehrmacht was van deze praktijken op de hoogte en trok, zonder toestemming van de regering, het platteland op om het geslachte vlees op te eisen. Hierdoor werd het onttrokken aan de bevolking. De Duitsers smokkelden vervolgens het vlees de Belgische grens over of in sommige gevallen werd het overgebracht naar Duitsland of het Oostfront.¹⁵⁹

De Wehrmacht was ook actief op de Schelde. Via de Schelde brachten Wehrmachtsoldaten tabak en andere goederen Nederland in die ze via de zwarte markt via hoge prijzen wisten te verkopen. De Inspectie Terneuzen (NL), verantwoordelijk voor het scheepsverkeer op de Schelde, moest het allemaal lijdzaam toezien. Ze hadden immers niet de autoriteit om in te grijpen. Ook de *Operation Todt* nam deel aan de smokkel. De *OT*-arbeiders en soldaten hielpen mee aan de bouw van de verdedigingswerken bij Breskens (NL). Deze liepen door tot aan België, waardoor ze tijdens het werk moeiteloos de grens konden passeren en hun zakken konden vullen door te gaan smokkelen.¹⁶⁰

De smokkel van de Wehrmachtsoldaten nam zelfs een dusdanig grote vorm aan dat de bevelhebber van de Sicherheitspolizei en de Sicherheitsdienst zich genoodzaakt zag om op 27 januari 1941 een brief te schrijven waarin hij zich afvroeg of er geen maatregelen konden worden genomen tegen de smokkel van de Duitse soldaten. De Wehrmachtsoldaten kochten in België vaak luxe producten tegen hele hoge prijzen, die ze vervolgens in Duitsland tegen nog hogere prijzen doorverkochten. Nederland diende daarbij als tussenstation van de handel.¹⁶¹

Evenals in de Eerste Wereldoorlog werkten de Duitse grensbewakers mee met de lokale bevolking als het om smokkel ging. De grenswachten waren na verloop van tijd ingeburgerd en hadden zich verbreed met de streekbewoners. In sommige gevallen waren de Duitsers als gevolg van een tekort aan woningen ingekwartierd bij de bewoners. Ook de

¹⁵⁷ Neumann, *De armoede is het meest opgeheven*, 23.

¹⁵⁸ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 93.

¹⁵⁹ Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1939-1946*, 138.

¹⁶⁰ Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948: economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 334.

¹⁶¹ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 93.

Duitsers hadden overal gebrek aan, en keken soms op bepaalde momenten een andere kant op wanneer er zich een smokkeltransactie voordeed. De grenswachten waren ook niet ongevoelig voor omkoping. Alhoewel de grenscompagnieën regelmatig werden gewisseld, kon medeplichtigheid aan de smokkel dan ook niet uitblijven. Tegen een goede betaling werden op deze manier 's nachts op bepaalde plekken de grenspalen omhoog gedaan waardoor de smokkel welig kon tieren. Vanuit België kwam veel tabak de grens over en andersom vonden vee en boter hun weg. Tot het einde van de oorlog zou de smokkel langs de Belgisch-Nederlandse grens doorgaan. Nadat de Duitsers waren gevlucht zouden ook de Geallieerden een graantje meepikken van de smokkelhandel.

4.5. Het profiel van de smokkelaar

Voor de smokkelaar gelden drie verschillende soorten motieven om te smokkelen, te weten de economische, sociologische en criminologische motieven. De economische motieven vormden meestal de hoofdoorzaak om te gaan smokkelen. Dit was vooral tijdens oorlogen het geval, wanneer er vaak sprake was van armoede, nood, schaarste en onevenwichtige prijzen aan weerszijden van de grens. Dit leidde veelal tot grootschalige smokkel. Maar economische motieven mogen dan doorgaans de belangrijkste reden zijn om te smokkelen, in de periode 1914-1945 speelden de sociologische en criminologische motieven wel degelijk een belangrijke rol, zoals hieronder zal worden aangetoond.

4.5.1. De Eerste Wereldoorlog

Smokkel wordt door een bepaalde stroming sociologen beschouwd als immoreel en antisociaal, omdat de smokkelaars producten aan de bevolking onttrekken. Nu is de vraag of er in de Eerste Wereldoorlog sprake van immoreel en antisociaal gedrag was als gevolg van de smokkel.

De smokkelaars onttrokken in de oorlog geen producten aan de bevolking, maar brachten juist producten binnen. Door de smokkel was een spontaan en onverwacht solidair systeem ontstaan, waarbij de meer gegoede burger zijn minder gegoede medeburger onderhield. Het deel van de bevolking dat over voldoende inkomen beschikte om de hoge 'zwarte' prijzen te betalen, werd via illegale weg bevoorrad door de personen die een laag inkomen hadden. De rijke ontving wat de arbeider en de middenstander hem leverden, en dit bood de werkmans en de kleine winkelier een zekere marge die hen de gelegenheid gaf deel te nemen aan de zwarte markt.¹⁶²

De zelfstandige werd ook getroffen door de tekorten aan goederen en de hoge prijzen. Hij moest hopen op een klein wonder om de oorlog zonder al teveel problemen door te komen. Dit wonder kwam er in de persoon van de smokkelaar. Smokkelaars die niet genoeg financiële middelen hadden om de smokkelwaar in Nederland te kopen, werden ingehuurd door winkeliers. Dankzij de smokkelaars konden de winkeliers nu vrijwel alle mogelijke goederen aan hun klanten aanbieden, zonder daarbij zelf de gevaren van de smokkel te moeten trotseren. De smokkelaar was dus een graag geziene gast bij de zelfstandigen.¹⁶³

De smokkelaar in België kan dus niet als een immoreel en antisociaal persoon worden beschouwd omdat hij geen producten aan de bevolking onttrok, maar ze binnenbracht. Er waren tekorten en er moesten hoge prijzen worden betaald voor de goederen en producten, waardoor het noodzaak was om te gaan smokkelen. De smokkelaar in Nederland handelde in het begin van de oorlog wel als een antisociaal en immoreel persoon. De Nederlandse smokkelaar onttrok immers producten van de markt voor zijn eigen gewin. Hij had niet te

¹⁶² R. Miry, *Zwarte handel in levensmiddelen. Vraagstukken van onzen tijd deel 2* (Brussel 1946) 15.

¹⁶³ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 12.

kampen met hoge prijzen en tekorten. Dat veranderde toen de oorlog ook in Nederland tekorten en schaarste veroorzaakte.

Op enkele uitzonderingen na ging het bij de smokkel in de Eerste Wereldoorlog vrijwel altijd om het economisch gewin. Ook de smokkel van brieven, informatie en vluchtelingen werd rijkelijk beloond. Bovendien was de smokkel van goederen veelal de hoofdactiviteit. Overleven had de hoogste prioriteit. De smokkel van brieven, informatie en vluchtelingen was vaak een nevenactiviteit van de smokkelaars naast de smokkel van goederen en producten. Toch had ook de smokkel van goederen een zeker patriottisch karakter. De Belgische bevolking had een hekel aan de Duitse bezetter, waardoor het als een patriottische daad werd gezien om de bevelen van de Duitsers te negeren. Smokkel werd daarom in sommige gevallen dan ook gepleegd om zich zo af te zetten tegen het Duitse bewind.

Er zijn verschillende redenen te noemen waarom de bevolking partij koos voor de smokkelaars. Om te beginnen de economische redenen. Het officieel rantsoen was voor de Belgische bevolking onvoldoende om te overleven. De bevolking was hierdoor genoodzaakt om de zwarte markt op te gaan en bij de smokkelaars extra producten aan te schaffen. Het kwam vaak voor dat de illegale handel van de zwarte markt de eerste levensbehoefte was voor de bevolking, nog voor de officiële rantsoenen. Dat de bevolking blij was met de smokkelaars, verwoordt deze inwoner uit Stekene: ‘Het dient inderdaad gezegd dat vele mensen gelukkig waren dat er smokkelaars bestonden. Inderdaad, anders ware er niemandal voor handen geweest en de Duitschers hadden het al opgeëischt. Het zijn de smokkelaars die ons duur doen betalen hebben, maar zij hebben ook alles aangedurven om het met gevaar van boet en gevang in handen te krijgen’.¹⁶⁴

Naast de economische redenen speelden ook de sociale en psychologische aspecten een rol bij de bevolking. De mens heeft van nature veelal de neiging partij te kiezen voor de zogenaamde ‘underdog’, en tijdens de oorlog was dat de smokkelaar. Naast de underdog was de smokkelaar ook de rebel. Hij negeerde de wet en ging zijn eigen gang. Hij was een rondlopende schietschijf, een vogelvrij verklaard persoon, gezocht door zowel de Duitse als de Nederlandse grenswachten. De douaniers en de Duitse bezetter werden door de bevolking bekeken met misprijzen en afgunst. En de smokkelaar ging juist tegen hen in, en dat maakte hem populair.

Wat betreft het beroep van de smokkelaars levert een inzage in het archief van de arrondissementsrechtbank Middelburg een interessant beeld op. Het jaar 1916 markeert het jaar waarin België zich midden in de Duitse bezetting bevond en waarin de bevolking gewend was geraakt aan de elektrische draad. Nederland was neutraal en kreeg rond deze periode te maken met een oplopende voedselschaarste als gevolg van de geallieerde blokkade en de buitenlandse vluchtelingen.

Uit mijn onderzoek bleek dat tijdens de Eerste Wereldoorlog niet alleen de lagere klassen zich bezighielden met de smokkel. Prominenten als Augustinus Verstrate, de hoofdredacteur van de Telegraaf, en wethouder A.A. v. L. van Overslag (B) zijn onder de elektrische draad gekropen om hun smokkelwaar aan de andere kant van de grens te krijgen. Deze voorbeelden lijken aan te tonen dat er wat smokkel betreft geen differentiatie was in sociale klassen. Of waren deze drie prominenten slechts uitzonderingen?

¹⁶⁴ Cyriel Vlaminck, *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918* (Brussel 1925) 54.

Tabel 2: Opgepakte smokkelaars in het jaar 1916

Beroeps categorie	Aantal
Werkloos/zonder beroep	130
Arbeider	253
Middenstander	144
Totaal:	527

Bron: Zeeuws Archief Middelburg, Archief arrondissementsrechtbank Middelburg 1838-1939 (toegang 701.1), inventarisnummer 262-264.

In totaal moesten er 527 smokkelaars bij de arrondissementsrechtbank in Middelburg voorkomen, waarvan 411 mannen en 116 vrouwen. Van deze 527 kwamen er overigens maar zeven opdagen bij de uitspraak van de rechtbank. Het percentage mannen dat smokkelt is aanzienlijk hoger dan het aantal vrouwen: 78% tegen 22%. Wat daarbij opvalt is dat van de 116 vrouwen er maar liefst 94 werkloos of geen beroep hebben, wat een percentage van 72% is. Samen met de 28% werkloosheid onder de mannelijke beroepsbevolking laat dit zien dat werkloosheid een van de hoofdmotieven was om te gaan smokkelen.

Van de 116 vrouwelijke smokkelaars werden er 18 opgepakt die minderjarig waren. Bij de mannen was dat een aantal van 34 op een totaal van 411. Bij minderjarige kinderen werd in een proces-verbaal iedere keer de naam van de vader vermeld en werd er tijdens ieder proces een advocaat in de arm genomen. De minderjarige kinderen werden vrijwel nooit alleen opgepakt. Ze waren meestal in de aanwezigheid van oudere personen. De smokkelwaar waarmee de smokkelaars werden opgepakt bestond vooral uit rijst, petroleum, bloem, tarwe en zeep.

Aan de hand van de gegevens over 1916 valt te concluderen dat de twee eerder genoemde prominenten die smokkelden, een uitzondering vormden. De smokkelaars komen veelal uit de lagere klassen, waarbij gedacht moet worden aan beroepen als werkmans/vrouw, schippersknechten en veldarbeiders. Dit duidt erop dat smokkel een aangelegenheid was als gevolg van armoede en werkloosheid. Opgemerkt dient te worden dat de 527 opgepakte smokkelaars slechts een klein gedeelte vormen van de totale smokkel in het jaar 1916. Doordat de Duitsers meewerkten kon de smokkel een ongekennde omvang krijgen die nergens in de archieven is geregistreerd.

4.5.2. *Het Interbellum*

Gedurende de crisisperiode in het Interbellum waren werkloosheid en de niet toereikende uitkeringen het motief om te gaan smokkelen. Door de economische crisis lag de overzeese import van goederen stil en werd er nog nauwelijks geëxporteerd naar het buitenland. De bevolking werd van de eigen productie afhankelijk. De boeren waren zelfvoorzienend, maar de arbeiders raakten werkloos als gevolg van het sluiten van de fabrieken. Zij zagen geen andere mogelijkheid dan te gaan smokkelen, vooral ook omdat de werkloosheidsuitkering bijzonder laag was. Op deze manier ontstonden de gelegenheidssmokkelaars. Smokkelen was de enige manier om iets extra's te verdienen en het werd zowel door de bevolking als door de douanier geaccepteerd. Beide partijen hadden begrip voor de situatie, waardoor het wel eens kon voorkomen dat wanneer een douanier bevriend was met een smokkelaarsgezin, dat hij zijn ogen even dichtdeed terwijl een smokkelaar de grens passeerde.

Naast een bijverdienste in moeilijke tijden werd de smokkel door de grensbewoners als een psychologisch verschijnsel gezien. Het werd ervaren als een soort van hartstocht, een sport tussen commiezen en smokkelaars. Daarbij wekte het bij de bewoners ook geen verbazing op als er door commiezen werd geschoten op smokkelaars. Het was een risico dat het smokkelvak gevaarlijk maakte, maar was wel geaccepteerd. Het kon ook zo zijn dat

wanneer er zich 's nachts gevaarlijke taferelen tussen smokkelaars en douaniers hadden afgespeeld, overdag kameraadschappen tussen beide groeperingen waren. Werk en privé gescheiden houden, zo kon je de relatie tussen smokkelaar en douanier zien.

Wanneer de werkloosheid voorbij was, legden de meeste smokkelaars het smokkelaarleven weer neer. De economische noodzaak was verdwenen en hij richtte zich weer volledig op zijn werk. De smokkel was in zijn geval slechts seizoensarbeid geweest ter compensatie van zijn werkloosheid. Toch waren er genoeg grensbewoners die nog steeds te maken hadden met werkloosheid en zich daarom genoodzaakt zagen om verder te gaan met de smokkel. Ook elders uit het land kwamen er mensen in een poging hun voedselvoorraad aan te vullen middels een geslaagde grensoversteek. Deze smokkelaars werden door de lokale bevolking als indringers gezien, omdat zij de smokkel door vreemdelingen als broodroof zagen. Ook de rechtbanken keken anders tegen de smokkelaars van buitenaf aan. Zo lijkt het althans, getuige de hogere straffen die werden geëist tegen hen.

De grensbevolking zag de smokkel niet als immoreel of antisociaal gedrag. Er werden immers geen goederen onttrokken aan de lokale bevolking. De smokkelaar zelf toonde ook weinig spijt van zijn daden. Vaak kwamen ze niet eens opdagen bij veroordelingen. Ze vonden het een normale zaak. Als een smokkelaar dan wel op een zitting verscheen beklagde hij zich over de lage steunuitkering en de werkloosheid.¹⁶⁵

Vanaf het begin van de jaren dertig deed een nieuw soort motief om te smokkelen zijn intrede, criminologische motieven. Dit motief ging gepaard met de komst van gepantserde voertuigen in de smokkel en het ontstaan van grootschalige criminele bendes in de vee- en botersmokkel. Smokkelaars investeerden met elkaar in de vorm van een bende in auto's die werden klaargemaakt voor een gevaarlijke grensovergang. De smokkelaars moesten deze investeringen terugverdienen, en dat kon door een grootschalige smokkelbuit binnen te slepen. Het motief van de smokkelaars was winst, en daarbij moest alles wijken. De buit moest desnoods met behulp van vuurwapens worden binnengehaald en dat daarbij doden vielen deerde de bende niet. Het waren vaak misdadigers of mensen die het een en ander op hun kerfstok hadden staan. Ze waren immuun voor het feit dat ze broodroof van onschuldige inwoners pleegden of dat een douanier als slachtoffer van geweld een gezin achterliet. De smokkelaars in deze criminele bendes konden tot deze misdrijven komen als gevolg van jarenlange slechte gewoontes. Werkloze criminele smokkelaars konden, ondanks een behoorlijk ondersteunend gezin, gedemoraliseerd geraakt zijn omdat ze vonden dat de gemeenschap hen een levensmogelijkheid met arbeid verschuldigd is. De kleine middenstander kan zich minderwaardig gaan voelen als hij, ook op de lange duur, niet in iets meer slaagt. En indien een laag inkomen wel voor gebrek behoedt, maar betekent dat men moet wonen in armoedige wijken met veel criminaliteitsbevorderende omstandigheden, is het motief om over te gaan tot smokkel evenzeer voorhanden als wanneer een arbeider werkloos is.¹⁶⁶

Niet alleen in de crisisjaren dertig vormde werkloosheid een belangrijk motief om te gaan smokkelen, ook in het naoorlogse België en Nederland was het een van de belangrijkste motieven, getuige de rechtbankverslagen van het jaar 1920. Werkloosheid vormt namelijk de grootste beroepsgroep onder de opgepakte smokkelaars van dat jaar.

¹⁶⁵ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 53.

¹⁶⁶ Nagel, Oss, 322.

Tabel 3: Opgepakte smokkelaars in het jaar 1920

Beroepscategorie	Aantal
Werkloos/zonder beroep	41
Arbeiders	33
Middenstanders	13
Totaal	87

Bron: Zeeuws Archief Middelburg, Archief arrondissementsrechtbank Middelburg 1838-1939 (toegang 701.1), inventarisnummer 288-290.

Een totaal van 87 opgepakte smokkelaars roept enige verbazing op, gezien de economische problemen waar het naoorlogse België en Nederland mee te kampen hadden. België was een land in wederopbouw dat te kampen had met een enorm verlies aan mannen, woningnood en een voedseltekort. De naoorlogse problemen van het neutrale Nederland waren van een totaal andere aard. Nederland was als exportland afhankelijk van het buitenland, en doordat de handelspartners van Nederland na de oorlog op economisch gebied ineens stortten, geraakte Nederland in een economische crisis. De economie werd afhankelijk van de eigen import. Dat er onder deze omstandigheden ‘slechts’ 87 smokkelaars zijn opgepakt, wordt waarschijnlijk veroorzaakt door de gebrekkige naoorlogse grenscontrole die er aan de Belgische kant van de grens heerste als gevolg van het tekort aan manschappen. Hierdoor is maar een zeer beperkte hoeveelheid smokkelaars opgepakt. Onder de smokkelaars bevonden zich 21 vrouwen en 66 mannen. Van de 21 vrouwen zijn er maar liefst zeven minderjarig, wat betekent dat een derde van de vrouwelijke smokkelaars jonger dan 18 jaar was. Bij de mannen zijn dat er slechts zes, wat een percentage van negen procent betekent.

Evenals in 1916 zijn er onder de smokkelaars geen beroepen te vinden die in de hogere rangen van de samenleving thuishoren. De grootste groep smokkelaars bestaat uit de werklozen of de smokkelaars zonder beroep. Dit zijn er in totaal 41, wat betekent dat de werkloosheid in de naoorlogse periode het belangrijkste motief vormde om te gaan smokkelen. Wat wel belangrijk is om daarbij te vermelden is dat van deze 41 er ruim een vierde (dertien om precies te zijn) minderjarig waren en dus niet werkten. Het grote aantal werklozen kan niet los worden gezien van het feit dat Nederland een economie had die noodgedwongen op de eigen voorziening was gericht en dat België een economie had die zwaar was getroffen door de oorlog en nog volop in wederopbouw was.

In 1933, in de crisisjaren van zowel België als Nederland, ziet de beroepssamenstelling van de opgepakte smokkelaars er als volgt uit:

Tabel 4: Opgepakte smokkelaars in het jaar 1933

Beroepscategorie	Aantal
Werkloos/zonder beroep	8
Arbeiders	36
Middenstanders	6
Totaal	50

Bron: Zeeuws Archief Middelburg, Archief arrondissementsrechtbank Middelburg 1838-1939 (toegang 701.1), inventarisnummer 331-335.

Het aantal opgepakte smokkelaars is in vergelijking met de vorige onderzochte jaren behoorlijk gedaald. Een vijfde van de opgepakte smokkelaars (11) is vrouwelijk, de overige 39 zijn mannelijk. De beperkte hoeveelheid opgepakte smokkelaars kan niet gelegen hebben aan een geringe grenscontrole, want deze was zeer intensief. Een belangrijke oorzaak voor de daling van het aantal opgepakte smokkelaars moet worden gezocht in de crisismaatregelen die door het Kabinet-Ruijs de Beerenbrouck III werden genomen. De crisismaatregelen (onder

meer de Crisis-Zuivelwet en de Tarwe-wet) waren erop gericht om de Nederlandse boeren te steunen en de Nederlandse markt te beschermen tegen de import van goedkopere producten uit het buitenland. Dit kwam de Zeeuwse bevolking, die voor het grootste gedeelte uit landbouwers en veehandelaren bestond, niet slecht uit. Zij waren zelfvoorzienend en konden door de maatregelen van de overheid toch goed produceren voor de rest van de bevolking waardoor de honger werd beperkt. Ook het Belgische grensgebied bestond uit landbouwers die zelfvoorzienend waren. Smokkel was niet noodzakelijk.

Door de crisismaatregelen was ook de werkloosheid beperkt. In 1933 was de werkloosheid nog maar een vijfde deel van het aantal werklozen uit 1920. De naoorlogse economische crisis raakte de bevolking dus harder dan de economische crisis van de jaren dertig. Het aantal opgepakte smokkelaren dat in 1933 werkloos was, was net zo groot als het aantal grondwerkers en werkmannen. Op het platteland was genoeg werk, waardoor werkloosheid geen motief was om te gaan smokkelen. De opgepakte smokkelaars waren nog steeds mensen uit de lagere sociale klassen. De smokkelwaar die in dit jaar het meest werd aangetroffen was melissuiker en bloem.

4.5.3. De Tweede Wereldoorlog

Tijdens de Tweede Wereldoorlog vormden armoede en werkloosheid de hoofdmotieven voor de Belgen om te gaan smokkelen. Nadat de Duitse bezetting in België een feit was, gingen alle beschikbare basisproducten op de bon. Wat de bevolking restte was een basisrantsoen dat maar nauwelijks voldoende was om te overleven. De werkgelegenheid stond in het teken van de oorlogsproductie en het leverde nauwelijks wat op. Werkloos zijn was al helemaal geen optie, aangezien de uitkeringen door de Duitsers bijzonder laag werden gehouden. Het was voor de bevolking een periode van overleven, waarbij het rantsoen kon worden aangevuld met de opbrengsten van het smokkelen. Nederland had op economisch gebied minder last van de bezetting. De schaarste zou geleidelijk toenemen maar tot het einde van de oorlog kon de levensstandaard van de bevolking op een acceptabel niveau worden gehouden. Ook de werkloosheid was in Nederland veel minder hoog dan in België omdat vrijwel het gehele Nederlandse bedrijfsleven als gevolg van de oorlog gericht was op Duitse afzetkanalen. Toch was het in de grensgemeentes gedurende de bezetting een periode waarin de bevolking slechts met moeite kon rondkomen. Dat kan goed worden opgemaakt uit het levensverhaal van Ran de Maayer en het verhaal van Ilva Laurijs, wiens vader een smokkelaar was.

In zijn biografie 'Gedreven door armoede' valt te lezen hoe Ran de Maayer (geboren 1930 te Clinge (NL)) in de smokkel terecht kwam. Als tienjarig jongetje, uit een gezin van tien kinderen, moest hij in het eerste oorlogsjaar zijn steentje bijdragen in het levensonderhoud. De Nederlandse en Belgische overheid hadden alle voorradige producten laten rantsoeneren, en om het gezin te helpen ging hij van boer tot boer om boterhammen 'te schooien'.¹⁶⁷ Na een paar weken kregen hij en zijn kameraden vrijwel niets meer van de boeren en zat er niets anders op dan aardappels en tarwe van de akkers te stelen. Nadat dat naar Ran zijn idee ook niet genoeg opbracht, ontstond op school onder zijn vriendengroep het idee om met smokkelen wat eten en een paar centen te verdienen. En zo ontstonden de smokkelavonturen van Ran en zijn kornuiten. Ze trokken het gehele grensgebied door om aan levensbehoeften te komen. Zo stalen ze onder meer aardappels, fruit en weipalen (om te kunnen stoken, aangezien de kolen op rantsoen waren). Het was een strijd tussen de jonge wilde knapen en de gendarmerie, waarbij Ran verschillende keren werd opgepakt en tegen een pak slaag opliep. In een enkel geval moest hij een nacht 'in de bak' doorbrengen. Er worden tal van

¹⁶⁷ Paul de Schipper en George Sponselee (red.), *Ran de Maayer. Gedreven door armoede* (Kieldrecht 1990) 8.

achtervolgingen en listen tussen de gendarmes en de jongens beschreven waarbij het meerdere keren opvalt dat de lokale bevolking aan de kant van de jongens staat. Zo is Ran een keer op de vlucht voor een aantal gendarmes als hij een tuin in Hulst in vlucht. De vrouw blijkt niet de beroerdste en zegt: 'Blijf maar een half uurtje en ga dan pas eens kijken waar je vrienden zijn. Laat die tabak maar zolang hier'. Ran kon op deze manier terug de straat op zonder smokkelwaar en kon daardoor niet worden aangehouden. Toen de kust weer veilig was kon hij de tabak zonder problemen terug ophalen bij de vrouw.¹⁶⁸ De bevolking stond dus aan de kant van de smokkelaars, en het merendeel beschouwde smokkel niet als een misdrijf. Het mooiste voorbeeld daarvan is als Ran bij een smokkeltocht voor een nacht 'in de bak' in Merksem (B) beland. Ran is in tranen uitgebarsten omdat hij bang is voor wat zijn moeder hier van zal gaan zeggen. De vrouw in de cel naast hem troost hem bij het horen van zijn huilen met de woorden: 'Kom troost u, het is toch maar voor smokkel dat ge hier zit!'.¹⁶⁹ Toch stond niet iedereen aan de kant van de smokkelaars. Met name de welgestelde boeren waren naast de gendarmerie een vijand van de smokkelaars. Zo valt meerdere keren te lezen dat Ran en zijn vrienden verraden worden door boeren wanneer ze in de omgeving met smokkelwaar worden gezien. Dat het motief pure armoede is valt ook te lezen wanneer een smokkeltocht niet succesvol is. Dan is Ran er kapot van en laat hij zijn tranen rijkelijk vloeien. Zo ook de keer dat hij in een kippenhok ruim 20 eieren weet te bemachtigen. Net op het moment dat hij zich rijk rekent, staat de boerin achter hem. Hij zet het op een lopen met de eieren in zijn zakken. De boerin blijkt echter een geducht tegenstandster, en ze achtervolgt hem een geruime tijd. Wanneer hij haar uiteindelijk kwijt is, blijken al zijn eieren kapot te zijn. Alle moeite is voor niets en hij moet de hele weg naar huis huilen.¹⁷⁰

Ook Gustav van Paemelen was in de oorlog een smokkelaar. Hij was een boerenknecht in het grensdorp Westdorpe (NL), die veertien gulden per maand verdiende en daarmee een vrouw en vier kinderen moest onderhouden. Gustav zag geen andere oplossing dan, net zoals zoveel andere dorpsgenoten, te gaan smokkelen. Via een tip kwam hij in contact met Maurice van Hecke. Van Hecke was een ritselaar die contacten had in België. Hij zocht mannen die met hem 's nachts tabak vanuit België naar Nederland wilde smokkelen. Ze zouden dan in colonne, in hun overall, de grens passeren en bij de contactpersoon in België de tabak ophalen. Het verdiende vijf gulden per keer. Gustav zag dit wel zitten en besloot in de colonne van Maurice van Hecke deel te nemen. Zo verdiende Gustav in de oorlog een aardig centje bij. Ilva Laurijs benadrukt dat het puur om de bijverdienste ging en dat er geen ander motief achterzat. Het gezin moest gevoed worden, en daarbij mochten wetten worden overtreden.¹⁷¹

Van immoreel of antisociaal gedrag was in de oorlog geen sprake. Er was in beide landen een schaarste aan goederen en producten, en de goederen waaraan in een van beide landen een tekort was probeerde men via smokkel uit het andere land te verkrijgen. De bevolking nam de smokkelaars niets kwalijk. Zo verkreeg de bevolking tenslotte toch nog zijn benodigde levensmiddelen. Het waren dus eerder een soort van helden die hielpen te overleven. Van patriottisme was geen sprake in de oorlog. Het ging puur om overleven, niet om de Duitsers een hak te zetten. Al was het wel zo dat een geslaagde smokkeltocht na een mooi avontuur langs Duitse wachtposten extra werd gewaardeerd.

Onder de opgepakte smokkelaars in het jaar 1942 bevinden zich, evenals in de drie andere onderzochte jaren, vooral arbeiders en werklozen.

¹⁶⁸ De Schipper en Sponselee, *Ran de Maayer*, 12.

¹⁶⁹ Ibidem, 9.

¹⁷⁰ Ibidem, 20.

¹⁷¹ Uit gesprek met Ilva Laurijs, 9-7-2008.

Tabel 5: Opgepakte smokkelaars in het jaar 1942

Beroepscategorie	Aantal
Werkloos/zonder beroep	102
Arbeiders	196
Middenstanders	60
Totaal	358

Bron: Zeeuws Archief, Middelburg, Archief arrondissementsrechtbank Middelburg 1939-1945 (toegang 702), inventarisnummer 703.

Van de in totaal 358 voorgeleide smokkelaars was de verhouding man/vrouw 318/40. Wat hierbij moet worden opgemerkt is dat alle veertig vrouwen onder de categorie van 102 werklozen/zonder beroep vallen. Van deze veertig vrouwen waren er slechts twee minderjarig. Vrouwen lijken in de Tweede Wereldoorlog vooral een huishoudelijke functie te hebben gehad waarbij de man kostwinner was. Vermoedelijk is er door vrouwen nog veel meer gesmokkeld, maar doordat de douaniers de vrouwen in het begin van de oorlog niet mochten fouilleren, kwamen ze vaak ongezien weg.

De groep werklozen is in 1942 samen met de fabrieksarbeiders het grootst. De fabrieken in Zeeland en in het grensgebied werden na het uitbreken van de oorlog vrijwel allemaal gesloten. De nog aanwezige industrie kwam in dienst te staan van de oorlogsindustrie. Voor de productie van luxe en, in de ogen van de Duitsers, overbodige goederen, was geen plaats meer. De arbeiders in de fabrieken kwamen onder Duits toezicht te staan en hun inkomen was zeer minimaal. De landbouw en akkerbouw floreerden gedurende de oorlog in Zeeland. De Duitsers bevorderden de mechanisatie in deze sectoren waardoor de productie van de landbouwers omhoog schoot. Zeeuwse landbouwers moesten produceren voor het hele land en zij waren de groep die in de oorlog het welvarendst leefden.

De smokkelaars komen uit de lagere sociale klassen. Mensen uit hogere rangen en standen werden niet opgepakt, zij hadden hier hun connecties voor en lieten de armen en werklozen voor hen smokkelen. Evenals tijdens de Eerste Wereldoorlog vormt het aantal smokkelaars dat is opgepakt geen juiste afspiegeling van de totale smokkel in de periode 1939-1945. De Duitsers knepen regelmatig een oogje dicht en zoals eerder vermeld hielpen ze tegen betaling ook mee met de smokkel.

4.6. Conclusie

Tot de komst van de elektrische draad werd het grensverkeer tussen België en Nederland onderworpen aan strenge grenscontroles. Dankzij de hoge accijnzen die golden voor suiker in België, was het zeer lucratief om suiker vanuit Nederland naar België te smokkelen. Om succesvol te kunnen smokkelen moesten er zich speciale omstandigheden voordoen, en die zouden er komen met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en het aanleggen van de elektrische draad. De neutraliteit van België werd, in tegenstelling tot die van Nederland, geschonden door de Duitsers, waardoor België op 15 oktober 1914 bezet werd. Direct na het uitbreken van de oorlog was de grenscontrole vrijwel afwezig. Dit vergemakkelijkte de massale uitvlucht van Belgen naar het neutrale Nederland. Niet alleen vluchtelingen, ook deserteurs, spionnen maar vooral smokkelaars zagen hun kans in deze periode. Geen grenscontrole betekende dat er massaal gesmokkeld kon worden vanuit Nederland naar België waar door de oorlog tekorten waren ontstaan. Deze douaneloosheid zou echter niet lang duren. De Duitsers besloten de grensactiviteiten een halt toe te roepen door de aanleg van een 'elektrisch gordijn', die tussen april en augustus 1915 werd aangelegd. Door 2000 Volt op deze draad te zetten trachtten de Duitsers de bevolking af te schrikken en zo de smokkel een halt toe te roepen.

Uiteindelijk zou de dodendraad 300 tot 500 dodelijke slachtoffers maken. Deze slachtoffers vielen vooral in de beginperiode, toen de grensbewoners nog niet of nauwelijks kennis hadden van de werking van elektriciteit. Door het graven van kuilen, het hanteren van dubbele ladders, tonnen en polsstokken, probeerden de smokkelaars over of onder de draad te geraken. Ook het omkopen van Duitsers zou gedurende de hele oorlog een eenvoudige manier blijken om de draad te passeren. Naarmate de oorlog vorderde en de smokkelaars meer en meer bekend waren geraakt met de werking van de elektrische draad, ontwikkelden de methoden om de draad te kunnen trotseren zich innovatief. Met dank aan de Engelsen konden de smokkelaars met behulp van onder meer isolerende gummilaarzen en matten, en zelfs met porseleinen tafeltjes, de draad passeren. Door de komst van de draad moesten de smokkelaars niet alleen hun tactiek aanpassen, ook hun organisatie diende te worden aangepast. Met name de smokkelbendes breidden hun organisatie flink uit. Ze maakten gebruik van passeurs en voorlopers. De passeurs waren lokale grensbewoners die het grensgebied op hun duimpje kenden en ook contacten onderhielden met de Duitse grenswachten. Hierdoor konden ze belangrijke informatie, tegen betaling, leveren aan de smokkelbendes. De bendes bestonden meestal uit slechts twee of drie man, aangezien een grote groep bij de draad teveel argwaan zou wekken bij de Duitsers. De smokkelaars zelf werkten meestal in dienst van een zakenman of een zelfstandige. Ze werden geronseld en uitgekozen en dienden ten allen tijde de zakenman of de zelfstandige buiten schot te houden. De bendes in de Eerste Wereldoorlog gebruikten niet zelden geweld. Als gevolg van de tekorten en schaarste in België werd de lokale bevolking gedwongen om te gaan smokkelen. Lokale armoedesmokkelaars hadden een gebrekkigere organisatie dan de bendes en moesten het in hun eentje zien op te knappen. Gewapend met een pungel probeerden ze de draad te passeren. Veel organisatie hadden ze niet; armoede en honger was hun drijfveer. Naast de bendes en de lokale armoedesmokkelaar profileerde zich tijdens de Eerste Wereldoorlog nog een soort smokkelaar: de Duitse soldaten. Ook de Duitsers hadden tekorten en naarmate de oorlog vorderde werd hun moraal er niet beter op. Velen van hen kozen het pad van de smokkel. Doordat ze toegang hadden bij de grens, waren ze bijzonder succesvol. Vaak lieten ze zich ook omkopen door smokkelaars. Ze haalden dan de stroom van de draad af of openden de grenspoorten. Deze smokkel moet grootschalig zijn geweest, maar doordat deze niet geregistreerd is in archieven of is vermeld in kranten, is het moeilijk in te schatten hoe groot de precieze omvang van de Duitse smokkel is geweest.

Doordat het officieel rantsoen voor de Belgen onvoldoende was om te overleven, was dit samen met de ontstane werkloosheid het motief om te gaan smokkelen. Bij de Nederlanders was dit aanvankelijk anders; zij waren immers neutraal en zij hadden een winstmotief. Naarmate de oorlog vorderde en de voedselhoeveelheid in Nederland als gevolg van de grote stroom vluchtelingen afnam, veranderde dit motief. De smokkelaars waren veelal werklozen en arbeiders. Prominenten of mensen uit de hogere klassen smokkelden zelf niet. Dit lieten ze over aan de arbeiders en werklozen die voor hen werkten.

In het Interbellum is de periode tot en met 1930 wat betreft de smokkel een periode van relatief weinig betekenis. Vooral de Belgische economie had na de oorlog te kampen met de nodige problemen. Als gevolg van de oorlog was er een arbeiderstekort ontstaan, een woningnood en er was nog steeds een schaarste aan goederen. Nederland had relatief veel minder problemen, al werd de naoorlogse economie wel getroffen door de Europese crisis die de oorlog met zich meebracht. De grenscontrole was direct na de oorlog zeer beperkt, als gevolg van de geringe bezetting aan de Belgische zijde van de grens. Halverwege de jaren twintig herstelde de economieën van beide landen zich en was er weer voldoende werkgelegenheid en waren er geen tekorten meer. In de jaren dertig ging het op het economische gebied opnieuw mis. De wereldwijde economische crisis trof zowel België als

Nederland hard. Doordat beide regeringen de valuta niet wilden devalueren werd de rekening gepresenteerd in de vorm van massale werkloosheid en armoede. De smokkel nam hierdoor ook toe, wat ook leidde tot een verscherpte controle aan de grens.

In het Interbellum waren er geen hindernissen in de vorm van een elektrische draadversperring of andere grootschalige versperringen waar de smokkelaar mee te maken had. Het werd nu een strijd tussen de douanier en de smokkelaar. De smokkelaar moest zijn creativiteit gebruiken om de douanier te verschalken. Zo werden met behulp van melkkarren, met daarin melkbussen met dubbele bodems, garnalen tussen Nederland en België vervoerd. De smokkel van parfum van België naar Nederland vond plaats via melkbussen, mandflessen en andere soorten flessen, terwijl voor de smokkel van alcohol van Nederland naar België speciale smokkelfietsen werden ontworpen. Halverwege de jaren dertig kwamen de eerste auto's in gebruik in het smokkelcircuit. Met name bij de smokkel van vee en boter worden speciale gepantserde auto's ingevoerd waar de douane aanvankelijk geen antwoord op heeft. De auto's vormden in deze periode nog uitzonderingen. Gewapend met zakken op de fiets of te voet probeerden de smokkelaars hun goederen de grens over te krijgen.

De smokkelaars verenigden zich in de crisisjaren dertig in gelegheidsbendes en klassieke bendes. De gelegheidsbendes werden gevormd door werklozen die in een groep opereerden waarbij de organisatie niet veel verschilde van de bendes in de Eerste Wereldoorlog. Deze bendes bestonden zolang de smokkelaars werkloos waren. De bendes verdwenen zodra de smokkelaars weer een baan hadden. De klassieke bendes waren de criminele bendes die met behulp van gepantserde voertuigen vee en boter smokkelden. Ze handelden uit criminele motieven en hun doel was zoveel mogelijk winst te maken. Bovendien waren ze gevaarlijk voor de douane omdat ze veel gebruik maakten van vuurwapens. In de grensgebieden opereerden ook veel armoedesmokkelaars die individueel opereerden als gevolg van hun werkloosheid en tekorten. Zowel vrouwen als mannen werden ingeschakeld en meestal werd er gebruik gemaakt van speciale kledij. Vaak opereerden de individuele armoedesmokkelaars in groepen. Ze verzamelden zich in groepen omdat ze dan minder kwetsbaar waren tegen douanecontroles. Zodra de grens in zicht kwam en de douane in actie kwam, was iedere smokkelaar op zichzelf aangewezen en waren er geen groepsverplichtingen meer geldig.

Ook in het interbellum waren de meeste smokkelaars werklozen en arbeiders. De gegoede klasse besteedde zijn smokkelactiviteiten uit aan werklozen zodat hij er niets mee van doen had. Voor de lokale armoedesmokkelaars en de gelegheidsbendes was armoede en werkloosheid het motief om te gaan smokkelen. Voor de klassieke bendes speelden criminele motieven als winstbejag, ingebeelde nood en jaloezie een belangrijke rol. Opvallend is dat het aantal opgepakte smokkelaars in de jaren twintig groter is dan in de crisisjaren dertig. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat een groot gedeelte van de Zeeuwse bevolking en de Belgische grensbevolking rond 1933 werkzaam was in de landbouwsector waardoor ze minder hard werden getroffen door werkloosheid. Bovendien had België, dat zwaar was getroffen door de Duitse bezetting, in 1920 nog te kampen met de economische naweeën van de Grote Oorlog.

In de Tweede Wereldoorlog hadden België en Nederland te maken met de Duitse bezetter. Voor beide landen waren de economische omstandigheden onder het Duitse bewind totaal anders. België kreeg te maken met massale werkloosheid en tekorten, terwijl Nederland een aanvaardbare levensstandaard en een beperkte werkloosheid kende. De smokkel in deze periode kon een grote omvang bereiken, ondanks de strenge grenscontroles van de Duitsers, mede doordat de Duitsers zelf ook in grote getale meesmokkelden.

In de Tweede Wereldoorlog was het voor een smokkelaar onmogelijk om een auto in bezit te hebben. Vrijwel alle auto's waren in beslag genomen door de Duitsers en alleen de rijkere mensen, lang niet allemaal, hadden een auto tot hun beschikking. De smokkelaars

waren aangewezen op de nog aanwezige fietsen en op hun benen. In de Tweede Wereldoorlog valt het op dat er vrijwel altijd in colonnes werd gesmokkeld. Dit was het gevolg van de intensievere grensbewaking waardoor de smokkelaars als groep minder kwetsbaar waren. De smokkelgroepen hadden meestal pungels en andere soorten zakken bij zich om te smokkelen.

De bendes domineerden het smokkelwezen in de Tweede Wereldoorlog. Doordat de grenscontroles zo massaal waren georganiseerd, was het veiliger om per groep te smokkelen. De gepantserde voertuigen die hun intrede deden in de jaren dertig, waren in deze periode verdwenen. Het geld ontbrak ervoor en de kans van een geslaagde grensovergang was minimaal. De bendes hanteerden in deze periode massaal de fiets, terwijl de lokale armoedesmokkelaars te voet of de fiets hanteerden.

Evenals in de Eerste Wereldoorlog maakten de bezettende troepen massaal gebruik van de mogelijkheid om te smokkelen. Ze hadden een vrijbrief om te smokkelen aangezien de Duitsers als enige groepering vrije toegang hadden om de grens te passeren. Ook accepteerden ze niet zelden steekpenningen, of een aandeel in de opbrengt, van lokale smokkelbendes om zo ongehinderd de grens te kunnen passeren. Omdat deze gegevens ook nergens zijn geregistreerd is het moeilijk om vast te stellen wat de precieze omvang van de smokkel is geweest, maar aangenomen mag worden dat hun aandeel in de smokkel aanzienlijk was.

De motieven van de smokkelaars waren armoede en werkloosheid, en dan met name aan de Belgische zijde van de grens. De smokkelaars bestonden uit werklozen en arbeiders, waarbij de groep arbeiders domineert. In 1942 valt het aantal opgepakte smokkelaars relatief gezien erg mee. Dit duidt erop dat de werkloosheid onder de bevolking meeviel vanwege de florerende landbouwsector, en dat de honger in de grensgebieden meeviel. Pas tegen het einde van de oorlog zouden de voedseltekorten oplopen, alhoewel er van echte hongersnood geen sprake was.

Hoofdstuk 5: Controle en bestrijding van de smokkel

5.1. Inleiding

De grote rivaal van de smokkelaar is altijd de douanier geweest. De douanier diende er voor te zorgen dat alle goederen aan de grens netjes werden aangegeven en dat er geen goederen aan invoerrechten en accijnzen werden onttrokken. Er was de smokkelaar veel aan gelegen om de douanier te ontlopen. Indien een smokkelaar werd opgepakt liep hij namelijk niet alleen de kans om zijn goederen en winsten kwijt te raken, hij kon eveneens rekenen op een boete en een gevangenisstraf. Door allerlei listen en tactieken te hanteren probeerde de smokkelaar de douanier te slim af te zijn. De douanier daarentegen zat ook niet stil. Hij moest zich wapenen en goed organiseren om de smokkelaars op te pakken. Centraal in dit hoofdstuk staat de controle en bestrijding van de smokkelaars. Hoe waren de grenscontrole en de rechtspraak georganiseerd, en op welke manieren bestreed de douane de smokkelaars?

5.2. De organisatie van de grenscontrole

5.2.1. De Eerste Wereldoorlog

Toen op 4 augustus 1914 de Belgische neutraliteit werd geschonden en de Duitsers België binnenvielen, hield Nederland rekening met het ergste. Op 31 juli van dat jaar was Nederland al in snel tempo gemobiliseerd, en op 13 augustus besloot de regering tot het stationeren van Nederlandse troepen langs de Nederlands-Belgische grens. In veel grensdorpen werden houten barakken gebouwd waarin honderden soldaten werden ingekwartierd. Dat Nederland ten koste van alles neutraal wou blijven, bleek wel uit het feit dat op 16 september 1914 langs de gehele Belgisch-Nederlandse grens een prikkeldraad werd gespannen. In de eerste plaats was deze gebouwd als hindernis voor de vijandelijke troepen, maar het diende ook om de strijd tegen de smokkel aan te gaan. De smokkel kon immers de neutraliteit in gevaar brengen. België was halverwege oktober 1914 bezet gebied geworden, en de tekorten namen in dat land in snel tempo toe. De tekorten namen zelfs dusdanige vormen aan, dat de Belgische regering op 30 augustus 1914 verklaarde dat alle vee zonder onderscheid, onderzoek of quarantainekeuring vanuit Nederland België mocht worden ingevoerd. De Nederlandse regering antwoordde daarop met: ‘niets, zelfs geen patat wordt naar België uitgevoerd!’.¹⁷² De grenzen werden door Nederland na de eerste oorlogsmaanden hermetisch afgesloten. Nederlandse militairen hielden zich niet alleen bezig met het oppakken van spionnen en smokkelaars aan de grens, ze gingen ook over tot huiszoekingen. Zo namen de Nederlandse militairen bij een huiszoeking in Zuiddorpe (NL) een grote hoeveelheid soldatenbrieven in beslag.¹⁷³

De Nederlandse grenswacht bestond uit twee groepen, de douane of ‘commiezen’ en de militairen of ‘soldaatcommiezen’. Die laatste groep was actief aan de grens gebleven om de neutraliteit te beschermen. In het Zeeuwse achterland zelf waren de veldwachters en soldaatcommiezen belast met het oppakken van smokkelaars. De soldaatcommiezen hadden niet veel ervaring aan de grens. De douane was door jaren ervaring met de smokkel en grenssituatie vertrouwd. De relatie tussen de ervaren douaniers en de veelal jonge soldaten was niet bijster goed. De jonge schietgrage soldaten waren uit op actie en liepen voortdurend

¹⁷² J. Buyse en L. Dullaert, ‘Oorlogskroniek van Dr. Léon van Haelst: deel 1’, in *de Heemkundige Kring d’Euzie* 4 (1993) 12.

¹⁷³ Stadsarchief Hulst, Mobilisatiedagboek van Wandel Marinus Milicien soldaat bij het 14e regiment infanterie Ite bataljon 2e compagnie, 16 januari 1914 ingelijfd als dienstplichtige van de lichte 1914 uit de gemeente Nieuwerkerk als gevolg van uitloting, 228.

met het geweer in de hand, terwijl de douaniers een zachtere behandeling van de smokkelaars voorstonden. Dit leidde ertoe dat de samenwerking tussen beide groeperingen volledig ontbrak.¹⁷⁴

Voor de oorlog was de Belgische grensbewaking in handen van de douane. De veldwacht assisteerde de douane in het grensgebied daar waar het om smokkelactiviteiten ging. Nadat de Duitsers België hadden bezet veranderde de situatie aan de grens. De Belgische douanebeambten werden uit hun functie ontheven en de bewaking kwam volledig in Duitse handen. De politie en de veldwachters assisteerden de Duitsers bij het tegengaan van de smokkel in het achterland. Doordat de controle van de Duitsers niet afdoende was om de grote stroom vluchtelingen, spionnen, soldaten, deserteurs en smokkelaars aan de grens tegen te houden, werd in april 1915 begonnen met de aanleg van de elektrische draad. Deze zou langs de gehele Belgisch-Nederlandse grens worden getrokken en de bouw ervan werd in augustus 1915 afgerond. Voor de elektrische draad werd een niet-geëlektrificeerde draad gespannen. In Nederland bestond die draad al. De bewaking van de elektrische draad was in handen van de genietroepen van de *Landsturm*-compagnieën. Deze soldaten waren veelal ouder en waren minder geschikt bevonden om te dienen aan het front. Aan beide zijden van de draad liep een pad waarlangs patrouilles werden gehouden. Om de tweehonderd meter was een wachtpost opgesteld. Daar was een peloton militairen aanwezig. Twee of drie Duitsers liepen op niet vastgestelde tijden hun route, waarbij ze altijd gewapend waren. De Duitsers hadden na driemaal het woord 'Halt' te hebben geroepen orders gekregen om te schieten. Ook in de Belgische grensgebieden zelf waren de Duitsers op zoek naar smokkelaars en vreemdelingen. Hier was een speciaal aangestelde eenheid voor verantwoordelijk: het *Jachtkommando*. Zij gebruikten alle methoden om de smokkelaars aan te pakken, waaronder infiltratie in smokkelbendes. Het Jachtkommando was een geduchte tegenstander van de smokkelaars.¹⁷⁵

Tijdens de Duitse bezetting waren het de grensgemeentes die in- en uitvoerreglementen invoerden. Door de ontstane tekorten namen de gemeentes een protectionistische houding aan. Ze wouden dat de voedselvoorraad op peil bleef en het was verboden om goederen uit de eigen gemeente aan inwoners uit een andere gemeente te verkopen. Als er gesmokkeld werd tussen grensgemeentes was daar niet de Duitse bezetter voor verantwoordelijk, maar de plaatselijke vertegenwoordigers van de wet, de politie en de veldwachter. De strafmaat op smokkelactiviteiten verschilde ook per gemeente. Zo kon je in Temse (B) drie tot zeven dagen cel krijgen voor een smokkelactiviteit, terwijl een smokkelaar voor dezelfde activiteit in Hamme (B) een dag cel kon krijgen.¹⁷⁶

Het Duitse bureaucratische apparaat bereikte in de oorlog in België een ongekennde omvang. Wilde men zich verplaatsen met een voertuig buiten de gemeentegrenzen of in het grensgebied (drie kilometer van de Nederlandse grens), dan moest men aan een aantal strenge voorwaarden voldoen. Van middernacht tot vijf uur 's avonds was alle verkeer verboden. Dit zorgde meerdere malen voor problemen, want het Duitse uur werd ingevoerd en de meerderheid van de bevolking gebruikte het oorspronkelijke uur nog. De meerderheid van de Belgen weigerden het Duitse uur te volgen, evenals het door de Duitsers ingevoerde zomertuur. De Belgen hadden nog nooit gehoord van het zomertuur, maar toen ze hoorden dat de geallieerden hier ook gebruik van maakten werden ze al een stuk toleranter.¹⁷⁷

Voor het reizen tussen gemeentes in België was een speciale reispas nodig. Deze kon alleen worden verkregen wanneer men in het bezit was van een Personalsausweis. Daarvoor

¹⁷⁴ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 27.

¹⁷⁵ A. Vanneste, *Kroniek van een dorp in oorlog, Neerpelt 1914-1918*, 134.

¹⁷⁶ Rijksarchief Beveren (B): Rechtbank van Eerste Aanleg te Dendermonde (B). Gevonniste zaken 1914-1918, 22 november 1915.

¹⁷⁷ Verordeningblad voor het Etappengebied van het 4^e leger, 1915-1918, 31-32.

moest men eerst naar Gent om zich aan te melden, en dan was het nog maar de vraag of je er ook een kreeg. Op 200 meter van de grens mochten alleen de mensen komen die in de grenszone woonden. Een reispas naar Nederland voor de duur van een maand kostte voor de grensarbeiders een Mark. Als je geen grensarbeider was moest je 2,40 Mark betalen en voor iedere dag extra moest je 1,60 Mark er bovenop betalen. In het grensgebied moest men na tien uur 's avonds in het bezit van een reispas zijn, om het huis te kunnen verlaten. Dit gold ook verkeer in de eigen gemeente. Vanaf 7 september 1915 werd het verboden voor de grensbewoners om op zon- en feestdagen hun landerijen in de grensstrook te betreden. Alleen op de gemelde dagen en alleen voor zij die er woonden waren de landerijen toegankelijk.¹⁷⁸

5.2.2. *Het Interbellum*

Direct na de Eerste Wereldoorlog had België te kampen met een groot verlies aan arbeiders waar ook de grensbewaking door werd getroffen. In de beginjaren na de oorlog was de douane aan de Belgische zijde van de grens onderbezet. Nederland kende dergelijke problemen niet en kon rekenen op een goede bezetting, met de douane aan de grens en de marechaussee die de controle in het achterland voor zijn rekening nam. De greep van de marechaussee op het grensbeleid werd verstevigd door de in 1920 door de minister van Justitie, Mr. Th. Heemskerk, ingevoerde wet die ervoor zorgt dat de marechaussee belast wordt met de grensbewaking. Begin jaren twintig was ook de bezetting aan de Belgische grens weer optimaal. De controle aan de grens was in handen van douaniers, terwijl de gendarmerie en marechaussee de grensgebieden controleerden.¹⁷⁹

De jaren twintig vormden een periode waarin relatief weinig werd gesmokkeld. De met smokkel belaste instanties kenden een rustige periode. In de jaren dertig waren er veel 'werkzaamheden in het veld'. Dat wil zeggen dat de crisisperiode van de jaren dertig ervoor zorgde dat vele smokkelaars in deze periode de grens via bossen en landerijen probeerden te passeren, om een centje bij te verdienen of hun honger te stillen. Dit zorgde ervoor dat er extra controles in het achterland werden gehouden door de douane, gendarmerie en marechaussee. In Nederland kwamen er in de loop van de jaren dertig een hoop ambtenaren uit de landelijke provincies om de douane te versterken. Dit werd opgedragen door het ministerie van Binnenlandse Zaken, omdat de douaniers vaak een te innige relatie zouden hebben met de smokkelaars.¹⁸⁰

5.2.3. *De Tweede Wereldoorlog*

Voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog had Nederland, evenals in de Eerste Wereldoorlog, een strikte neutraliteitspolitiek gevoerd. Vanuit die optiek was het van belang de grenzen goed te bewaken om te voorkomen dat er ook maar iets zou gebeuren dat de internationale – en dan vooral de Duitse – wrevel kon opwekken. Op 28 augustus 1939 werd vanwege de gespannen internationale toestand de algehele mobilisatie uitgeroepen. Ter bewaking van de Belgisch-Nederlandse grens lagen in Zeeuws-Vlaanderen twee Reserve Grenscompagnieën: de 38^e Reserve Grenscompagnie in Oost-Zeeuws-Vlaanderen en de 14^e Reserve grenscompagnie in West-Zeeuws-Vlaanderen. De 14^e en 38^e Reserve compagnie waren onderdelen van de in het voorjaar van 1939 gevormde Buitengewone Oproep Uitwendige Veiligheid. Deze onderdelen waren belast met de grensbewaking. De wachtdiensten waren erg zwaar; gemiddeld 14 uur per dag. De dienst begon om twee uur 's

¹⁷⁸ J. Buyse en L. Dullaert, 'Oorlogskroniek van Dr. Léon van Haelst: deel 9', in *de Heemkundige Kring d'Euzie* 2 & 3 (1995) 157-160.

¹⁷⁹ http://www.nimh.nl/nl/geschiedenis/tijdbalk/1914_1945/ (16-8-2008).

¹⁸⁰ Uit gesprek met Paul Spapens, 16-8-2008.

nachts en eindigde om vier uur 's middags. De militaire geoefendheid van de reserve compagnieën was niet bijster groot. Wel hadden velen het voordeel dat ze vlak bij de plaats woonden waar ze dienst hadden. De grootte van de westelijke reserve compagnie was groter dan de oostelijke. Dit kwam vanwege het strategische belang van de Scheldemonde. Behalve de grenscompagnieën was er nog een militaire eenheid gelegerd: in Terneuzen lag de tweede compagnie van het tweede bataljon van het 38ste Regiment Infanterie.¹⁸¹

Op 26 augustus 1939 mobiliseerde het Belgische leger. België werd ingedeeld in vier verschillende verdedigingslijnen, waarbij het Belgisch-Nederlandse grensgebied tot de verdedigingslijn behoorde die tot doel had het gebied achter het kanaal van Gent naar Terneuzen en de Schelde ten zuiden van Gent te beschermen. Op 10 mei 1940 viel Duitsland middels de Blitzkrieg zowel Nederland als België binnen. Direct na de inval riepen zowel Nederland als België de hulp in van hun geallieerde bondgenoten Frankrijk en Engeland, die bij een Duitse inval hun militaire steun hadden toegezegd. De Belgisch-Nederlandse grensstreek liep als gevolg hiervan vol met Franse, Belgische en Nederlandse militairen. De Schelde had strategisch en economisch gezien een dusdanig groot belang voor de geallieerden, dat deze ten koste van alles moest worden verdedigd. De overmacht van de Duitse troepen was echter veel te groot. De Nederlandse regering tekende op 15 mei de capitulatie. Op 18 mei was het noordelijk deel van Zeeland al bezet als gevolg van het bombardement op Middelburg. Zeeuws-Vlaanderen was het laatste stukje Nederland dat nog niet bezet was. De Belgen en Fransen leverden in West-Zeeuws-Vlaanderen nog hevige gevechten, maar op 26 mei waren ook de geallieerde en Belgische troepen daar verdwenen. Op 28 mei gaf België zich uiteindelijk ook over, waarna de algehele bezetting zou volgen.

Kort na de Duitse inval bleken de grenzen volkomen open. Als gevolg van de demobilisatie van de 14^e en 38^e Reserve grenscompagnieën en de Koninklijke Marechaussee, werden de grenzen fysiek niet meer bewaakt. De douane had op dat moment geen taak in de bewaking van de grens. De *Oberfeldkommandant* in Gent, die onder auspiciën stond van de *Militärbefehlshaber Belgien und Nordfrankreich*, vond de grensbewaking tussen Nederland en België niet relevant. De toestand veroorzaakte in Nederlandse bestuurlijke kringen verontruste reacties omtrent de soevereiniteit van Zeeuws-Vlaanderen. Om die reden wilde de Nederlandse regering de grenzen zo spoedig mogelijk sluiten zodat er geen vrij verkeer meer mogelijk was. Deze maatregel werd door de Zeeuwse bevolking niet begrepen. Een vrije doorgang was voor hen om economische redenen noodzakelijk. De belangrijkste motivatie was dat de grensarbeiders onbekommerd de grenzen moesten kunnen passeren om hun beroep uit te kunnen oefenen.¹⁸²

Eind mei 1940 bepaalde het *Oberkommando des Heeres* dat de Belgisch-Nederlandse grens door het *Grenzwachtr Regiment Clüver* afgesloten zou worden. Dit militair regiment, bestaande uit voor actieve dienst minder geschikten, werd vanaf medio juni 1940 met de grensbewaking belast. Langs de Zeeuws-Vlaamse grenzen werden drie compagnieën ingezet in speciaal daarvoor ingerichte 'vakken': het Zwin (NL) tot St. Laureins (B), St. Laureins tot Sas van Gent (NL) en vanaf Sas van Gent tot aan de Schelde (B). Ook de grensdoorlaatposten werden vanaf dat moment door Duitse wachtposten bemand. Zij werkten samen met Belgische en Nederlandse douaniers, die direct na de bezetting flink werden uitgebreid. In Nederland waren voor de controle op smokkel in het achterland de douane en marechaussee verantwoordelijk. Na de bezetting was de marechaussee onder Justitie gevallen en samengesmolten met andere politieonderdelen. Zijn militaire status was de marechaussee kwijt. De marechaussee trachtten de smokkelaars en andere illegale grensoverschrijders te traceren, om ze vervolgens aan de Duitse bevelhebbers uit te leveren. In België was het sterk

¹⁸¹ George Sponselee, *De Tweede Wereldoorlog in Oost-Zeeuws-Vlaanderen* (Hulst 1994) 4-5.

¹⁸² A.B.J. Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1939-1946*, 139.

uitgebreide politieapparaat in samenwerking met de douane en gendarmerie hier voor verantwoordelijk.¹⁸³

Voor het zogenaamde klein grensverkeer werden grenskaarten, met een geldigheid van hoogstens zes maanden, of eenmalige grensbewijzen door de brigadecommandant van de Nederlandse marechaussee verstrekt. Het is daarbij echter nooit tot een met België overeenkomstige regeling gekomen. Struikelblokken hierbij waren zowel het aantal grensovergangen als de doorgangstijden. Wel werd het landbouwers toegestaan om ook niet-bewaakte grensovergangen te passeren. Op 16 juni 1941 werd in Zeeuws-Vlaanderen de legitimatie met een paspoort nabij de grens verplicht gesteld, die vooral was bedoeld om de controleerbaarheid bij het vervoer van goederen in afgebakende gebieden te verbeteren. Nadat op 15 december 1941 Zeeuws-Vlaanderen tot verboden gebied, *Sperrgebiet*, was verklaard, diende een Zeeuws-Vlaming een *Ausweis* te hebben, die kon worden aangevraagd bij de *Sicherheitsdienst* in Terneuzen.¹⁸⁴

Voor de Belgen was het een stuk eenvoudiger een geldig grensovergangsbewijs te verkrijgen. Zij moesten dit aanvragen bij hun lokale burgemeester, waarbij werd gekeken naar de motivatie om de grens te mogen passeren. Deze Belgische maatregel met betrekking tot het grensverkeer was een doorn in het oog van de Duitse bezetter. Voor de vele Vlaamse landarbeiders was er in de eerste bezettingsjaren aanvankelijk een speciale grenscontrole ontworpen. Bij het passeren van de grens werden hun namen onder een nummer in een daarvoor bestemd boek ingeschreven. Op deze manier was het voor de grensbewakers mogelijk om 's avonds op eenvoudige wijze een eindcontrole te houden en vast te stellen of iedereen was teruggekeerd.¹⁸⁵

De commandant van het *Grenzwachtregiment* was in eerste instantie verantwoordelijk voor de afhandeling van illegale grensoverschrijdingen. De marechaussee die in een van beide landen een illegale grenspassant had opgepakt, moest een uitvoerig proces-verbaal opmaken en deze vervolgens naar de betreffende *Feldkommandant* in België sturen. Omdat dit systeem veel kosten en bureaucratische rompslomp met zich meebracht, werd de marechaussee eind 1942 verzocht de illegale grensoverschrijders zonder opmaak van proces-verbaal bij de grenswachten van het *Grenzwachtregiment* af te leveren.¹⁸⁶

Bij een berechting wegens smokkel werden Belgen in de regel zwaarder gestraft dan de Nederlandse smokkelaars. Hoewel het strafbare feit hetzelfde was, kon dit vreemde feit bestaan doordat Belgen, behalve illegale grensoverschrijding en smokkel, ook nog eens het betreden van een *Sperrgebiet* ten laste worden gelegd. Als gevolg daarvan werden zij gewoonlijk aan de SD overgedragen en door een Duitse militaire rechtbank veroordeeld. Na de marineraid op St. Nazaire, waarbij 600 Britse commando's de door de Duitsers bezette zeehaven aanvielen, achtte de Duitse legerleiding een onafgebroken kustbewaking noodzakelijk. Dit had medio 1942 tot gevolg dat het *Grenzwachtregiment Clüver* ter verdediging van de Westerschelde werd ingezet. Dit leidde ertoe dat de grenscontrole tijdelijk in handen kwam van de Nederlandse en Belgische douaniers en Nederlandse marechaussee en Vlaamse politie en gendarmerie. Toen dit Seys-Inquart ter ore kwam, nam hij direct maatregelen. Seys-Inquart waarschuwde voor de grote politieke en economische gevolgen die de verminderde grenscontrole met zich meebracht. Hij liet daarom onderzoeken of er mogelijkheden waren om de bewaking en controle van de grens door gewapende Duitse douanebeambten, de *verstärkter Grenzaufsichtsdienst* (VGAD), uit te laten voeren. Op 14 september 1942 kwamen deze Duitse beambten de grens versterken. Zij hadden samen met de

¹⁸³ A.B.J. Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1939-1946*, 140.

¹⁸⁴ *Ibidem*, 143.

¹⁸⁵ *Ibidem*, 144.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 145.

Belgische en Nederlandse leden van de douane en de marechaussee, gendarmerie en politie de bewaking van het volledige grensgebied in handen.¹⁸⁷

Naast de Nederlandse en Belgische douanebeambten, kreeg de VGAD een meervoudige taak. Tot 15 kilometer achter beide grenzen waren de Duitse reservisten belast met de goederen- en deviezencontrole, persoons- en paspoortcontrole en zaken omtrent de militaire verdediging en veiligheid. Deze Duitsers bleken beduidend strenger op te treden dan hun voorgangers. En omdat ook de strafmaat steeds hoger werd, bestond ook de indruk dat er steeds meer smokkelaars werden opgepakt.¹⁸⁸

5.3. De houding van de douane tegenover de smokkelaars

5.3.1. De Eerste Wereldoorlog

In de Eerste Wereldoorlog deden de Duitse bezetters in België er alles aan om het de smokkelaar zo moeilijk mogelijk te maken. Allereerst werd er voor de grensbewoners een lijst ingevoerd met verordeningen met betrekking tot het grensverkeer. Daarin werd onder meer bepaald dat de bewoners via een beperkt aantal vastgestelde wegen de grens mocht passeren binnen bepaalde tijdstippen. Bij overtreding van de opgelegde verordeningen volgden zware straffen. Na de verordeningen volgde de invoering van allerlei verplichte documenten, waardoor het steeds moeilijker werd zich te verplaatsen in het binnenland en vrijwel onmogelijk werd om de grens te passeren. Er werd door de Duitsers bovendien een *Jachtkommando* ingesteld die verantwoordelijk was voor de opsporing van smokkelaars. Dit Jachtkommando ging zelfs zover dat ze infiltreerden in het smokkelaarmilieu. Tot slot plaatsen de Duitsers de dodendraad, die de smokkelaars dusdanig moest afschrikken dat ze het smokkelen naast zich neer zouden leggen.

Naarmate de oorlog vorderde kwam van de voorgeschreven maatregelen om de smokkel te bestrijden in de praktijk steeds minder terecht. Er ontstond een zekere vorm van verstandhouding tussen de Duitse grenswachter en de smokkelaar. Deze verstandhouding uitte zich in de vorm van omkoping van Duitse grenswachten en illegale smokkelhandel. De smokkelaar die de grenswachten weigerde te betalen en geen handel wou opzetten, werd nu het belangrijkste doelwit van de Duitsers.

Met de Nederlandse grenswachters was het heel anders gesteld. Tot frustratie van de smokkelaars waren de Nederlandse grenswachters bijzonder plichtsbewust. Nederland wilde in de oorlog hoe dan ook haar neutraliteit zien te handhaven, en de smokkel kon dit ondermijnen. Bovendien konden smokkelaars de Nederlandse voedselvoorraad in omvang doen verminderen. Daarom werd er alles aan gedaan om de smokkelaars die de draad wisten te passeren en zich op Nederlands grondgebied bevonden, op te pakken. Alhoewel Nederlandse grenswachters niet mochten schieten op smokkelaars, gingen ze niet bepaald zachtzinnig om met smokkelaars. De smokkelaar was voor de Nederlandse grenswachters vijand nummer één.

Deze vijandige houding van de Nederlandse grenswachter tegenover de smokkelaar, zorgde ervoor dat de smokkelaar op zijn beurt een zekere antipathie had tegen de Nederlandse grenswachter. Het Nederlandse neutraliteitsbeleid was in ogen van de Belgische smokkelaar dubieus, en de verpersoonlijking van dit dubieuze beleid zagen de Belgische smokkelaars terug in de Nederlandse grenswachters. Er ontstond een soort van haat jegens de Nederlandse

¹⁸⁷ A.B.J. Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1939-1946*, 146.

¹⁸⁸ *Ibidem*, 147.

grenswacht. Dit was een van de motieven van de smokkelaars om geweld toe te passen wanneer een smokkelaar werd opgepakt.¹⁸⁹

5.3.2. *Het Interbellum*

De romantische periode in de smokkel, het interbellum, werd gekenmerkt door een zekere verstandhouding tussen de douaniers en de smokkelaars. Er was wederzijds begrip en respect voor elkaar. De relatie tussen beide groepen kan het best worden getypeerd als een sportieve relatie. In het begin van de jaren twintig was er van grootscheepse smokkel geen sprake. Uiteraard werd er wel gesmokkeld, maar de douane hoefde niet zeer frequent in actie te komen om smokkelaars op te pakken. De situatie veranderde in de jaren dertig toen de smokkel toenam als gevolg van de ontstane armoede en werkloosheid. De hoeveelheid controles nam hierdoor toe.

Maar ondanks een verscherping van de controles in de jaren dertig, begrepen de douaniers waar het de smokkelaars om ging. Smokkelaars leefden in armoede en waren werkloos, en ze dienden een gezin te onderhouden. Ze deden bovendien veel moeite om de grens op allerlei manieren ongezien te passeren. Deze gegevens namen de douaniers, marechaussee en gendarmerie bij hun aanhoudingen mee. In sommige gevallen kwamen de smokkelaars daarom weg met alleen het afgeven van hun smokkelwaar. Dat was vooral het geval wanneer de grensbeambten, zelf ook veelal lokale inwoners, te maken hadden met bekenden uit de grensstreek. Dit zou later veranderen toen er meer douaniers kwamen uit de noordelijke provincies. Wanneer de douaniers doorhadden dat het om smokkelaars ging die vanuit de rest van het land kwamen, en dus geen bekenden waren van de douaniers, waren de straffen veel hoger. Dan werden de smokkelaars direct in hechtenis genomen en was armoede en werkloosheid geen motief meer voor de douaniers om hen milder te straffen.¹⁹⁰

Niet alle douaniers waren even sportief aangelegd. De sportiviteit gold meestal voor de oudere, ervaren douaniers. Zij hadden hun sporen verdiend en wisten hoe de smokkelaars in elkaar staken. De jonge douaniers wilden zich echter bewijzen en hadden niet zoveel compassie met de smokkelaars en de gebreken waar zij mee te kampen hadden. Ze kwamen veelal pas van de douaneopleiding af en werden tijdens de crisisjaren gestationeerd in de polders om de toenemende smokkel tegen te gaan. Zij namen hun beroep zeer serieus en gingen als 'jachthonden tekeer'.¹⁹¹

De sportiviteit tussen smokkelaars en douaniers in de meest letterlijke zin van het woord, was het best zichtbaar in de wielervedstrijden die gehouden werden. De douaniers en marechaussee hadden aan beide zijden van de grens de beschikking over fietsen. Auto's waren nog niet in gebruik in deze periode. Omdat de smokkelaars ook de beschikking hadden over fietsen, waren het vaak heuse etappes die tegen elkaar gereden werden. De douaniers waren vaak de overwinnaars omdat zij de beschikking hadden over vuurwapens en op de banden van de fietsers schoten. Het kwam echter niet zelden voor dat de smokkelaar die bedreven was in het fietsen als overwinnaar uit het gevecht kwam.¹⁹²

Een mooi streekvoorbeeld van de houding van de douaniers uitte zich in het tafereel dat zich in het begin van de jaren dertig jaarlijks afspeelde aan de grensovergang tussen Kieldrecht (B) en Nieuw-Namen (NL). De douaniers van beide landen stelden op de grens een tafeltje zo op, dat aan beide kanten van de grens twee poten stonden opgesteld. Op het tafeltje werd vervolgens alle smokkelwaar tentoongesteld, die door de mensen kon worden gekocht.

¹⁸⁹ J. Buyse en L. Dullaert, 'Oorlogskroniek van Dr. Léon van Haelst: deel 9', in *de Heemkundige Kring d'Euzeie* 4 (1995) 173.

¹⁹⁰ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 49.

¹⁹¹ Privé-archief Gerda Vlegels, 25-6-2008.

¹⁹² André Paridaen, *Oorlog en vrede*, 36.

Het gebeurde niet zelden dat de smokkelwaar werd teruggekocht door de smokkelaar die zijn smokkelwaar eerder was kwijtgeraakt aan de douaniers.¹⁹³

5.3.3. De Tweede Wereldoorlog

Na de bewogen meidagen van 1940, waarin de bezetting van Nederland en België een feit was geworden, kwam het dagelijkse leven weer op gang. Dat gold niet voor de omstandigheden aan de grens; deze veranderden radicaal door de komst van de Duitse bezetter. De douaneposten namen toe in omvang en de controles werden verscherpt, het grensverkeer was gebonden aan strenge regels en de Duitse douaniers werden ingekwartierd in de grensgemeentes. De smokkelaars lieten zich door deze beperkingen niet tegenhouden. Mede vanwege de tekorten in België kon de smokkel een grote omvang bereiken tijdens de oorlog.

De Duitse grenswachten, maar ook de Nederlandse en Belgische douaniers, hadden de opdracht op iedereen te schieten die niet bleef staan na driemaal 'Halt' te hebben geroepen. Gedurende de oorlog heeft dit tot enkele dodelijke slachtoffers geleid in de streek, waaronder bij Yzendijke (NL).¹⁹⁴ Het merendeel van de Duitsers was plichtgetrouw en voerde zijn taak uit aan de grens. De Duitsers hadden immers de opdracht hun gezag te laten gelden. Alhoewel de Duitsers hun orders moesten opvolgen, was hen niets menselijks vreemd. Veel Duitsers waren ingekwartierd in de grensgemeentes waardoor ze na verloop van tijd een band opbouwden met de grensbewoners. Ze wisten wat er leefde onder de bevolking en zagen hoe de omstandigheden waren. Hetzelfde gold voor de gendarmes en marechaussee die verantwoordelijk waren voor het oppakken van de smokkelaars in de achterlanden van het grensgebied. Dat bevestigt ook de jeugdige Ran de Maayer. 'Nu moet ik er wel bij zeggen, dat in die oorlogsjaren de gendarmes ook wel eens wat door de vingers zagen. Zij wisten ook wel dat het bij grote gezinnen als het onze allesbehalve een rijk bestaan was.'¹⁹⁵

Evenals in de Eerste Wereldoorlog hielden de Duitse soldaten zich bezig met de smokkel. Vrijwel alle Duitse rangen hadden de bevoegdheid om de grens ongehinderd te passeren, wat ertoe leidde dat smokkel door soldaten grootschalig kon plaatsvinden. Daarnaast hadden de Duitsers naarmate de oorlog vorderde last van tekorten en waren ze gevoelig voor omkoping. Bij smokkeltransacties van de Duitsers werd er niet zelden gebruik gemaakt van de expertise en medewerking van lokale smokkelaars. Zo kon het voorkomen dat corrupte Duitsers ingekwartierd zaten bij smokkelaars. Een samenwerking tussen beide partijen was op deze manier snel geboren. De houding van de Duitsers tegen smokkelaars was in dit geval gebaseerd op het feit of men er zelf beter van kon worden. Indien de Belgisch/Nederlandse smokkelaars niet met ze wilden meewerken, traden ze genadeloos op en straften hen extra zwaar.

5.4. De methoden van bestrijding van de douane tegen de smokkelaars

5.4.1. De Eerste Wereldoorlog

Nadat de bezetting van België in november 1914 een feit was, ontstond een grootschalige smokkel van Nederland naar België. De Duitsers kregen al snel lucht van deze activiteiten in de grenszones. Een versterkte Duitse bewaking langs de Belgisch-Nederlandse grens kon de smokkel echter niet tegenhouden. De oorlogsactiviteiten werden bovendien verlegd naar de Belgisch-Franse grens, waardoor het aantal manschappen aan de Belgisch-

¹⁹³ Privé-archief Gerda Vlegels, Informatie afkomstig van Oswald Werkers uit Nieuw-Namen (NL), 25-6-2008.

¹⁹⁴ Uit gesprek met voormalig douanier Henk van Straten, 16-09-2008.

¹⁹⁵ Ran de Maayer, *Gedreven door armoede*, 9.

Nederlandse grens moest worden teruggebracht. Om de grens tussen Nederland en België toch hermetisch af te kunnen sluiten, werd besloten om over te gaan tot de aanleg van de elektrische draad. In augustus 1915 was de verwezenlijking hiervan een feit.

Ook de dodendraad, zoals de elektrische draad in de volksmond werd genoemd, kon de smokkel niet doen verminderen. Vlak na de aanleg ervan was de draad succesvol vanwege de geringe kennis van elektriciteit die de grensbewoners hadden. Na verloop van tijd ontwikkelden de smokkelaars echter methoden om de elektriciteit te kunnen trotseren. De Duitsers probeerden de smokkeltechnieken op de voet te volgen en zich daar aan aan te passen, maar de smokkelaars bleken uiteindelijk toch innovatiever te zijn dan de Duitsers dachten. Door middel van extra patrouilles met herdershonden en fietsen trachtte de bezetter de smokkel aan banden te leggen. Ook werden er overall langs de draad waarschuwingborden aangelegd die de smokkelaars waarschuwden voor de dodelijke werking van de draad, met als doel de smokkelaars af te schrikken.¹⁹⁶

Omdat ook deze methoden niet succesvol bleken, gingen de Duitsers over op andere vormen van bestrijding. De belangrijkste vorm van bestrijding van de smokkel was de geheime Duitse politie. De Duitse geheime politie was in eerste instantie gericht op het oppakken van spionnen en passeurs met informatie voor de vijand. Doordat de passeursopdrachten, spionage en smokkel (van brieven en etenswaren) vaak door dezelfde personen gebeurde, pakte de geheime politie alle verdachte personen in de buurt van de grens op. Een andere manier om smokkelaars op te pakken was het gebruiken van informatie van lokale grensbewoners. Deze 'landverraders' gaven tegen betaling informatie over smokkelaars aan de Duitsers.¹⁹⁷

Het onderdeel van de geheime Duitse politie dat verantwoordelijk was voor de smokkel, was het Jachtkommando. Het Jachtkommando infiltreerde in de smokkelwereld. Zo verklaarde een ooggetuige: 'In 't begin van de oorlog kwamen hier Duitse officieren, verkleed in burger. Die deden mensen over naar Holland en ze kwamen hier aan sommigen vragen om te helpen. Dat was natuurlijk om ze in de val te doen lopen. Die Duitsers waren niet dom hoor!'.¹⁹⁸ Infiltratie was slechts één van de door de Duitsers gebruikte tactieken om de passeurs te vangen. De Duitsers deden er in eerste instantie alles aan om de passeurs te arresteren, omdat zij degene waren die de smokkelroutes kenden en ook nauwe contacten onderhielden met smokkelbendes. Een ander voorbeeld van infiltratie deed zich voor in Stekene (B). Op 7 februari kwam een zekere Louis Moreau uit Brussel samen met nog enkele Franssprekende mannen bij koopman Aloïs de Block uit Stekene aan. De drie Walen wilden zich aansluiten bij het Belgische leger, en ze wisten dat de Block met zijn contacten daar voor kon zorgen. De Block bracht de drie mannen in contact met Eugeen Merckx uit Heikant (NL). Merckx zou samen met een bende vlassmokkelaars de drie mannen tegen een vergoeding de grens overbrengen. Toen de bende klaar was om te vertrekken, trokken Moreau en zijn handlangers hun revolver en schoten op de bendeleden. Weldra was de gehele bende omsingeld door Duitsers. Moreau bleek een deserteur van het Belgische leger te zijn en zijn twee Franssprekende vrienden waren Franssprekende Duitsers.¹⁹⁹

De Nederlandse grenswacht legde om de smokkel tegen te gaan eveneens een draad aan. Deze niet-elektrische draad werd aangelegd op plaatsen waar de Duitse versperring redelijk ver van de grens stond. Doordat de neutraliteit op het spel stond, beschouwde de Nederlandse grenswacht smokkel als een zeer ernstig delinquent. Door middel van

¹⁹⁶ Alex Vanneste, 'Het eerste 'Yzeren Gordijn'?', 51.

¹⁹⁷ Uit mailcorrespondentie met prof. dr. A. Vanneste, 26-8-2008.

¹⁹⁸ Heemkundige Kring Oud-Wachtebeke, Jaarboek 1988, 61.

¹⁹⁹ J. Buyse en L. Dullaert, 'Oorlogskroniek van Dr. Léon van Haelst: deel 9', in *de Heemkundige Kring d'Euzie* 2 & 3 (1995) 81-82.

grootschalige controles en huiszoekingen probeerde de Nederlandse overheid de smokkel tegen te gaan. Aan de grensovergangen zelf werden niet alleen mannelijke douaniers ingeschakeld, maar ook vrouwelijke. Zij moesten de vrouwen die de grens overgingen fouilleren, omdat mannen hier niet de bevoegdheid voor hadden.

5.4.2. *Het Interbellum*

In het interbellum zorgde de sportieve relatie tussen de smokkelaars en de douaniers ervoor dat beide partijen de nodige creativiteit aan de dag moesten leggen om elkaar te verslaan. De smokkelaars, innovatief als ze waren, hanteerden in achtereenvolgende vaak rookbommen, kraaienpoten, en riemen met nagels. De douaniers raaptten deze op en gebruikten ze vervolgens zelf om de smokkelaars tegen te gaan. Ze waren een stuk minder creatief dan hun tegenstanders, want behalve Friese ruiters en andere vormen van versperringen, vuurwapens en fietsen, hadden ze weinig manieren om de smokkelaars tegen te gaan. Dit was ook de reden dat de smokkelaars in het interbellum vaak als overwinnaars uit de strijd kwamen. De belangrijkste troef voor de douane om de smokkel in te dammen was grootscheepse controles houden.²⁰⁰

In de jaren dertig moest de douane ingrijpen om niet compleet te worden overlopen door de smokkelaars. De gepantserde voertuigen deden hun intrede in de smokkelwereld en de douane moest hierop anticiperen. Vuurwapens waren niet voldoende om de smokkelaars tegen te houden, vandaar dat er werd begonnen met het aanleggen van versperringen in de vorm van kettingen en boomstammen dwars over de weg. Deze methoden van smokkelbestrijding werden met wisselend succes uitgevoerd. De gepantserde auto's waren dusdanig bewapend, dat ze een apparaat aan de voorkant van hun auto hadden gemonteerd die Friese ruiters en wegversperringen van de weg konden ruimen. Doordat er relatief weinig gepantserde voertuigen in omloop waren, vormden deze voertuigen niet de grootste vijand van de douane. De lokale werklozen en fabrieksarbeiders waren de beruchtste tegenstanders voor de douaniers. De enorme drijfveer die deze groep smokkelaars aan de dag legden om aan hun miserie te willen ontkomen, zorgde ervoor dat ze zich niet door de aangelegde hindernissen lieten tegenhouden.²⁰¹

Toch heeft ook de douanier zich niet altijd laten verassen door de behendigheid van de smokkelaar in deze periode. Ook de douanier trok wel eens aan het langste eind om een smokkelaar op een bijzondere manier in de kraag te vatten. Een klassiek smokkelverhaal is het verhaal van 'De kachel op de Paal'. In de jaren dertig was het iedere maandag markt in Hulst (NL). Vanuit St. Niklaas (B) reden er daarom op deze dag extra bussen naar Hulst, meestal gevuld met dames die er een gezellig dagje van wilden maken. Zij hadden het vooral gemunt op de goedkopere Hollandse producten, en dan met name boter. Aanvankelijk namen de vrouwen een pond boter mee van de markt, maar dat werd al gauw een kilo boter. Verder viel het op dat de dames iedere week dikker en dikker werden. De commiezen kregen dat in de gaten en meenden dat de ontstane zwaarlijvigheid niet alleen veroorzaakt kon zijn door de gebakjes die op de markt werden genuttigd. Een van de douaniers kwam op het idee om een hele bus dames uit St. Niklaas te laten uitstappen om ze vervolgens urenlang te laten wachten in een veel te klein wachtlokaaltje voor controle. Tijdens het wachten werd de temperatuur in het lokaaltje flink opgestookt door middel van een kolenkachel. Dit zorgde er plots voor dat de puffende en dampende dames plotseling een stuk slanker werden en dat er zich op de vloer een grote plas gesmolten boter vormde. De kleren en mantel waren doordrenkt van de weeïge geur van gesmolten boter. Deze truc werd naar verluidt meermaals toegepast.²⁰²

²⁰⁰ Privé-archief Gerda Vlegels, 25-6-2008.

²⁰¹ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 73.

²⁰² Privé-archief Gerda Vlegels, 25-6-2008.

5.4.3. De Tweede Wereldoorlog

Met de komst van de Duitse bezetter veranderde het karakter van de smokkel. De smokkelaar werd voorzichtiger, omdat de straffen op smokkel zwaar waren en doordat er door het uitgebreide controleapparaat van de Duitsers een grotere kans was om gepakt te worden. Het kleine grensverkeer was alleen geoorloofd voor grensarbeiders en zakenlieden, en het grote grensverkeer was alleen toegestaan via bepaalde centrale wegen. Voor het vervoer van personen en goederen per auto of motorfiets waren vergunningen nodig. Door ook nog eens de grenscontroles te verdubbelen dachten de Duitsers voldoende maatregelen te hebben genomen om de smokkel tegen te gaan.²⁰³

De Duitsers hielden niet alleen veelvuldige en strenge controles aan de grens, maar ze controleerden ook in autobussen, stoomtrams en op straat. Met name overdag was de smokkelaar niet veilig. Dit probeerden de smokkelaars op te vangen door 's nachts te gaan smokkelen, waarbij ze het voordeel hadden dat ze bekend waren met de omgeving. Maar ook dit was niet altijd een veilige aangelegenheid, omdat er ook onder de lokale bevolking mensen waren die heulden met de vijand. Zo kon het gebeuren dat smokkelaars werden verlinkt door mensen uit de eigen omgeving.²⁰⁴

Alle controles en beperkingen om de smokkel te verminderen ten spijt, kon er toch nog een omvangrijke smokkel plaatsvinden. De smokkel vroeg om strengere maatregelen. De eerste en belangrijkste ging op 14 mei 1941 in Nederland van kracht, toen een wet die op 31 december 1915 was ingegaan om de smokkel tijdens de Eerste Wereldoorlog aan banden te leggen, weer van stal werd gehaald. De werking van deze wet was als volgt: in een strook met een omtrek van ongeveer 5,5 kilometer, de zogenaamde eerste linie, mocht niets worden vervoerd zonder een geleidebiljet.²⁰⁵ Dit maakte de controle voor de douane een stuk eenvoudiger. Als een smokkelaar werd opgepakt in de eerste linie, werd hij samen met zijn gezin voor kortere of langere tijd uit het grensgebied verwijderd. Wanneer ze toch binnen de vastgestelde tijd terugkwamen, gingen ze de gevangenis in. Vanaf 3 juni 1941 kregen de Nederlandse douaneposten bovendien toestemming van de Duitsers om zich te bewapenen. Het ministerie van Financiën financierde de wapens, onder auspiciën van de Duitsers. De bewapening van de douaneposten was noodzakelijk omdat de aanwezige wapenhoeveelheid niet toereikend was om de, eveneens gewapende, smokkelaars te doen stoppen.²⁰⁶

5.5. De rechtspraak en straffen tegen de smokkelaars

5.5.1. De Eerste Wereldoorlog

In het door de Duitsers bezette België hadden de Duitse soldaten de bewaking over de grens, wat hen de bevoegdheid gaf om de opgepakte smokkelaars te berechten. Wanneer in het begin van de bezetting een smokkelaar door de Duitsers bij de grens werd opgepakt, moest hij 5 BEF betalen. Als de smokkelaar weigerde deze boete te betalen, werd hij in hechtenis genomen. Omdat de Duitsers geen speciaal ingerichte gevangenis hadden voor de smokkelaars, liep dit uit de hand. De smokkelaars werden in gemeentehuizen en scholen gestopt waarbij ze van de nood een deugd maakten. Hele gemeentehuizen en scholen zaten vol met smokkelaars, vrouwen en mannen gemengd, wat ertoe leidde dat er in plaats van een gevangenisfeer een dans- of concertzaal ontstond. De smokkelaars werden bovendien bevoorrad door lokale inwoners die de ruiten intikten en voedsel en drank toestopten. Op 3

²⁰³ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 84.

²⁰⁴ Privé-archief Gerda Vlegels, 25-6-2008.

²⁰⁵ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 95.

²⁰⁶ *Ibidem*, 96.

maart 1915 werden de gevangenisstraffen afgestraft en moest er door de opgepakte smokkelaars direct na de aanhouding een boete worden betaald. Wanneer deze niet betaald kon worden werd zijn inboedel per direct ingevorderd.²⁰⁷

De Duitse Gouverneur-generaal van België, Moritz von Bissing, besloot als gevolg van de wantoestanden die zich met betrekking tot de opgepakte smokkelaars voordeden, in te grijpen. Op 27 januari 1915 vaardigde hij een verordening uit - geldig voor de gehele grensstreek - waarbij iemand die in het bezit was van brieven, verboden kranten of goederen, een gevangenisstraf riskeerde van een jaar. Mensen in de leeftijd van 18 tot 30 jaar werden onmiddellijk aangehouden als zij zich in de nabijheid van de grens bevonden en niet onomstotelijk konden aantonen dat zij in die omgeving woonden. Wanneer ze dat niet konden werden ze beschouwd als krijgsgevangen. Belgen die in Nederland waren geweest zonder paspoort en na hun eventuele terugkeer werden opgepakt, werden bestraft met een jaar gevangenisstraf. Vanaf februari 1915 voerden de Duitsers de grenscontroles op; mannen tussen 17 en 35 jaar die aan de grens met verboden goederen werden opgepakt, werden veroordeeld tot een gevangenisstraf in Duitsland. Aan de grenzen mochten de schildwachten schieten op verdachte personen die de grens proberen te passeren op plaatsen die niet bekend stonden als officiële grensovergangen.²⁰⁸

De Duitsers gingen ook na de aanleg van de draad nog verder in hun maatregelen. Op 8 augustus 1915 werd er een wet ingevoerd die ervoor zorgde dat smokkelaars die opgepakt werden aan de grens, veroordeeld konden worden tot levenslange dwangarbeid. Via dezelfde wet werd de uitvoer van vee, rytuigen, paarden, levensmiddelen en brandstof bestraft met drie jaar gevangenisstraf of een boete van 5000 Duitse Mark.²⁰⁹

De berechting van de smokkelaars die smokkelden tussen de grensgemeenten was in handen van de plaatselijke vertegenwoordigers van de wet, de gendarmerie en de veldwachters. De gemeentes hanteerden ieder een afzonderlijk beleid ten opzichte van de opgepakte smokkelaars, wat tot verschillen in de strafmaat kon leiden. Zo kon een opgepakte smokkelaar uit Temse (B) een hechtenis van drie tot zeven dagen verwachten met een geldboete van 25 BEF, terwijl een smokkelaar uit Hamme (B) voor dezelfde hoeveelheid smokkel een dag gevangenisstraf kreeg met een boete van 15 BEF.²¹⁰ De grensgemeentes stelden alles in het werk om de smokkel tegen te gaan. Ze volgden hiermee het voorbeeld van de Duitse bezetter. Om de berechting door de gemeentes goed te kunnen uitvoeren was het noodzakelijk dat de gemeentegrenzen duidelijk waren vastgesteld. Dit kon nog al eens tot misverstanden leiden, waarbij bij twijfelgevallen een smokkelaar er soms minder bekaaid vanaf kwam als hij door de gemeente werd opgepakt waar de straffen hoger waren.²¹¹

De Nederlanders waren minder streng dan de Duitsers als het om het bestraffen van de smokkelaars ging. In Nederland werd bij een strafzaak onderscheid gemaakt tussen de hoeveelheid en de soort smokkelwaar. Als de smokkelwaar een grote hoeveelheid vee of petroleum betrof, goederen die ook in Nederland schaars waren geworden, kon de smokkelaar rekenen op zwaardere straffen. Voor de smokkel van een liter petroleum stond drie dagen cel, en voor de smokkel van bijvoorbeeld een paard kon een celstraf van twee weken tot een maand worden uitgesproken. Overigens maakten de douaniers en soldaten geen onderscheid tussen voorlopers en de smokkelaars zelf. Ook al had de voorloper geen smokkelwaar bij zich, hij kreeg dezelfde straf als de smokkelbende.²¹²

²⁰⁷ J. Buyse en L. Dullaert, 'Oorlogskroniek van Dr. Léon van Haelst: deel 6', in *de Heemkundige Kring d'Euzie I* (1994) 106-121.

²⁰⁸ Uit mailgesprek met Prof. dr. Alex Vanneste, 16-9-2008.

²⁰⁹ Buyse en Dullaert, 'Oorlogskroniek: deel 9', 90.

²¹⁰ Rijksarchief Beveren, Rechtbank van Eerste Aanleg in Dendermonde, Gevonniste zaken, 22 november 1915.

²¹¹ Rijksarchief Beveren, Rechtbank van Eerste Aanleg in Dendermonde, Gevonniste zaken, 12 februari 1916.

²¹² ZA, Archief arrondissementsrechtbank Middelburg 1838-1939 (toegang 701.1), inv.nr. 262-264.

Een gebrekkige samenwerking tussen de douaniers en soldaten, als vertegenwoordigers van respectievelijk het wettelijke en militaire gezag, zorgde ervoor dat er regelmatig smokkelaars op vrije voeten werden gesteld. Aan de Nederlandse grens waren zowel de soldaten als de douaniers verantwoordelijk voor het oppakken van de smokkelaars. De soldaten waren echter verantwoording schuldig aan het militaire gezag, en niet aan de overheid. Het militaire gezag nam andere maatregelen tegen de smokkelaars dan de overheid. Ze opereerden onafhankelijk van elkaar wat tot misverstanden kon leiden. Het militaire gezag pleitte onder meer voor verbanning van smokkelaars en het sluiten van winkels waarvan de winkelier medeplichtig was aan smokkel, terwijl de overheid vond dat de smokkelaars moesten worden berecht via de wettelijke bepalingen. Zo kon een smokkelaar die was opgepakt door soldaten en vervolgens door het militaire gezag werd vervolgd, door de overheid worden vrijgesproken omdat de smokkelaar niet via militaire bepalingen kon worden veroordeeld. Hierdoor konden gedurende de Eerste Wereldoorlog een hoop smokkelaars met de schrik vrijkomen.²¹³

5.5.2. *Het Interbellum*

In België werden de door de commiezen en gendarmerie opgepakte smokkelaars geconfronteerd met een boete. Ze moesten daarbij ook hun gesmokkelde goederen afgeven. De hoogte van de boete werd bepaald door de Vestigingsgeneraal die gezeteld was in Antwerpen. Als een boete niet werd, of kon worden betaald, werd de smokkelaar gevangen genomen en hing hem een proces boven het hoofd. De boete werd dan bovendien verdriedubbeld ten opzichte van de boete die was opgelegd direct na de aanhouding. De rechter nam in dit geval de zaak over van de vestigingsgeneraal en sprak de straf uit.²¹⁴

In België was het rechtsysteem met betrekking tot de smokkelaars gedurende het gehele interbellum vrijwel hetzelfde. In Nederland was er echter een duidelijk verschil in strafmaat tussen de crisisjaren dertig en de rest van het interbellum. In de jaren twintig waren de douaniers en de veldwachters verantwoordelijk voor de aanhouding van de smokkelaars. De smokkelaars moesten direct hun smokkelwaar afgeven, alvorens ze werden overgeleverd aan de brigadecommandant der Rijkswacht. De brigadecommandant bepaalde de hoogte van de boete. Voor zuivelproducten gold per kilogram een boete van tien gulden. Wanneer de smokkelaar de boete niet betaalde, werd zijn geldboete verhoogd met minimaal tien dagen hechtenis. Deze straf werd de smokkelaar opgelegd door de rechtbank. Tien dagen celstraf was de minimumstraf voor smokkel in de beginperiode van het interbellum.²¹⁵

In de crisisjaren dertig besloot de Nederlandse regering om het grensgebied zwaar te bewaken. Iedereen die geen geleidebiljet of andere geldigheidsdocumenten bij zich had wanneer hij goederen vervoerde, werd veroordeeld tot een maand gevangenisstraf. Na het uitzitten van zijn straf mocht de smokkelaar zich vervolgens niet meer vertonen in het gebied. Wanneer hij dat wel deed werd zijn straf verhoogd tot twee maanden celstraf. In de jaren dertig werden bovendien de boetes voor smokkel aanzienlijk verhoogd. De minimumgeldboete voor smokkel was 25 gulden.²¹⁶

5.5.3. *De Tweede Wereldoorlog*

De Duitsers wouden de smokkel in Nederland en België aan banden leggen, en dat kon volgens hen alleen door middel van zware straffen. In Nederland waren de economische

²¹³ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 38.

²¹⁴ Uit gesprek met Armand Cabus en Cyriel Inghels, 9-7-2008 Antwerpen (B).

²¹⁵ ZA, Archief arrondissementsrechtbank Middelburg 1838-1939 (toegang 701.1), 288.

²¹⁶ ZA, Archief arrondissementsrechtbank Middelburg 1838-1939 (toegang 701.1), 331.

rechters verantwoordelijk voor de berechting van de smokkelaars. Het beleid dat zij voerden was niet bepaald zachtzinnig te noemen. Na augustus 1941 werden de straffen voor smokkelaars drastisch verhoogd; maximaal acht jaar celstraf en een boete van honderdduizend gulden kon worden opgelegd aan smokkelaars. De minimumstraf voor smokkel werd toen op drie maanden gesteld.²¹⁷

De Nederlandse rechtspraak moest in gevallen van ernstige delicten verantwoording afleggen aan de Duitse *Kriminalkommissar* Horak. Alle kleinschalige smokkelgevallen werden berecht door Nederlandse rechtbanken, maar de leden van de grootschalige, gewapende smokkelbendes werden overgedragen aan Horak. In het ergste geval kon dit leiden tot de doodstraf. In Zeeland zijn daar geen gevallen van bekend. De andere groep smokkelaars die aan Horak werden overgeleverd konden rekenen op een verblijf in een concentratiekamp. Eerst was dit het kamp Amersfoort, later Vught. Het verblijf in de kampen varieerde per smokkelaar.²¹⁸

In België had de *Militärverwaltung*, verantwoordelijk voor de ordehandhaving in België, een speciale *Feldgendarmarie* (FG) opgericht die er onder meer voor moest zorgen dat de smokkelaars werden opgepakt en werden berecht. Toen in 1941 steeds meer leden van de FG werden ingeschakeld voor de oorlog aan het Oostfront, werden ze vervangen door collaborateurs.²¹⁹ De smokkelaars werden op deze manier aangegeven en berecht door hun eigen landgenoten, wat meerdere malen tot wraakacties leidde. De strafmaat voor Belgische smokkelaars verschilde niet veel van de Nederlandse. In het begin van de oorlog was de minimumcelstraf voor smokkel drie weken, gekoppeld aan een boete van 1000 BEF. Naarmate de oorlog vorderde werden de straffen verhoogd. Een smokkelaar moest toen, evenals in Nederland, rekenen op een celstraf van minimaal drie maanden, die in de ergste gevallen kon oplopen tot tien jaar.

5.6. Conclusie

De bewaking aan de Nederlandse zijde van de grens was in handen van de commiezen en de soldaatcommiezen. Deze laatste groep was na de algehele mobilisatie aan de grens ingekwartierd. Zij hadden niet alleen de taak smokkelaars en spionnen op te pakken, maar mochten in geval van verdachte omstandigheden ook overgaan tot huiszoekingen. In het Nederlandse achterland waren de veldwachters samen met de soldaatcommiezen verantwoordelijk voor het oppakken van de smokkelaars. De houding van de Nederlandse grensbewakers tegen smokkelaars kan als zeer vijandig worden omschreven. Smokkelaars werden gezien als een gevaar voor de neutraliteit, waardoor de smokkelaars ten allen tijde moesten worden opgepakt. De straffen waren dan ook niet mals aan Nederlandse zijde. Aan de Belgische zijde van de grens namen de Duitsers na de Duitse inval de bewaking van de grens over. De Belgische douane werd uit zijn functie ontheven. Belgische politie en veldwachters assisteerden in het binnenland de Duitsers. Om de druk op de smokkelaars op te voeren, richtten de Duitsers een speciale eenheid op die verantwoordelijk was voor het oppakken van de smokkelaars: het Jachtkommando. Via onder meer infiltratie trachtte het Jachtkommando de smokkel terug te doen dringen. Er was de Duitsers veel aan gelegen de smokkelhandel tegen te gaan. Via talloze verordeningen werd getracht het grensverkeer aan banden te leggen. Als deze verordeningen niet werden nageleefd volgden er zware straffen. In de praktijk was de toestand echter heel anders. Naarmate de oorlog vorderde en de tekorten opliepen, ontstond er een zekere verstandhouding tussen de Duitsers en de Belgische smokkelaars waarbij ze elkaar, tegen een vergoeding, hielpen.

²¹⁷ Spapens en van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, 97.

²¹⁸ Ibidem, 97.

²¹⁹ Dujardin, Dumoulin e.a. (red.), *Nieuwe geschiedenis van België*, 1191.

De Nederlandse douane probeerde via de aanleg van een niet-elektrische draad een extra hindernis op te zetten voor de smokkelaars. Daarnaast werden grootschalige controles en huiszoekingen uitgevoerd die ervoor moesten zorgen dat de Nederlandse neutraliteit niet in gevaar werd gebracht. Ook werden er aan de centrale grensovergangen vrouwelijke douaniers ingeschakeld zodat ook de vrouwen het land niet met smokkelwaar in konden komen. Aan de Belgische zijde van de grens nam de bestrijding van de smokkel allereerst zijn aanvang door de aanleg van de elektrische draad. Extra patrouilles per fiets, het gebruik van herdershonden en de aanleg van waarschuwborden moesten er vlak na de aanleg van de draad voor zorgen dat de smokkel bestreden kon worden. Toen dit afdoende bleek te werken gingen de Duitsers over tot het oprichten van het Jachtkommando en de uiterst succesvolle Duitse geheime politie. Deze infiltreerde succesvol in de grensgemeentes waardoor er talloze smokkeloperaties konden worden verijdeld.

De Duitse berechting was in de Eerste Wereldoorlog in België streng van aard. Aanvankelijk werden er nog lage boetes geëist met minimale gevangenisstraffen, maar toen de oorlog zijn loop nam, werd het de Duitsers menens. Gevangenisstraffen van drie jaar, extreem hoge boetes, een verbod om zich ooit meer te vertonen in het grensgebied en dwangarbeid in Duitsland; de Duitsers wilden korte metten maken met de smokkel. Aan de Nederlandse zijde van de grens waren de straffen minder streng dan in het door de Duitsers bezette België. Wanneer de goederen die Nederland werden binnengesmokkeld schaars waren konden de smokkelaars wel rekenen op zwaardere straffen. In Nederland was er een onderscheid tussen het militaire gezag en de overheid. De overheid was verantwoordelijk voor de berechting, maar omdat ook het militaire gezag zich hiervoor verantwoordelijk voelde, leidde dit tot een slechte samenwerking. Talloze smokkelaars konden als gevolg van deze slechte samenwerking vrijuit gaan.

België had na de oorlog een groot tekort aan manschappen om de grens te bewaken. Als gevolg van de oorlog waren er relatief veel mannen gesneuveld, en de wederopbouw zorgde ervoor dat de arbeiders elders in het land nodig waren. De Nederlandse douane kende deze problemen niet. Gedurende het Interbellum werd de grens bewaakt door de douane en de marechaussee. In de loop van de jaren twintig was ook de Belgische douane weer volledig bemand. De gendarmerie en de marechaussee waren verantwoordelijk voor de bewaking in het achterland. In de crisisjaren dertig werden de douaneposten in beide landen extra bemand. De verstandhouding tussen de douaniers en de smokkelaars was sportief te noemen. De douaniers kenden de smokkelaars meestal persoonlijk uit de omgeving en ze begrepen wat de sociaal-economische omstandigheden waren waarin ze leefden. De douaniers knepen vaak een oogje dicht of gaven de smokkelaars tips over controles. Dat wil overigens niet zeggen dat alle douaniers even sportief waren, alhoewel het merendeel daar wel toe behoorde.

Om de smokkelaars te vangen moesten de douaniers in het Interbellum in beide landen hun creativiteit aan de dag leggen. Ze hadden immers weinig materiaal wat de smokkelaars kon verontrusten. Friese ruiters, verschillende soorten versperringen, fietsen en vuurwapens konden smokkelaars die werkloos waren of in armoede leefden niet tegenhouden. Meestal gebruikten de douaniers de door de smokkelaars achtergelaten uitrustingen, zoals de kraaienpoten. Op de gepantserde auto's die hun opkomst deden tegen het einde van de jaren dertig, hadden de douaniers al helemaal geen antwoord. Deze waren dusdanig uitgerust dat ook vuurwapens er niet tegen bestand waren. Het interbellum was voor de douaniers een periode die in de strijd tegen smokkel veelal gekenmerkt werd door tegenslag. Al werd er in sommige gevallen wel een dusdanige creativiteit aan de dag gelegd dat ook de smokkelaars hun meerdere moesten erkennen in de douane.

In het Interbellum werden er niet direct celstraffen geëist tegen smokkelaars. In zowel Nederland als België werden na een aanhouding boetes opgelegd en werden de goederen in beslag genomen. In de jaren dertig zouden de boetes voor de smokkelaars toenemen en

werden er wel gevangenisstraffen toegepast. Bovendien kon een smokkelaar de toegang tot een grensgebied ontzegt worden.

In de Tweede Wereldoorlog was de grensbewaking door de Duitsers in combinatie met de Belgische en Nederlandse douaniers sterk uitgebreid. In het Nederlandse achterland was verder de marechaussee actief en in het Belgische achterland was dat de politie in samenwerking met de gendarmerie. De houding van de Duitse, Nederlandse en Belgische douaniers was dubbelzinnig te noemen. Enerzijds moesten zij hun gezag doen gelden en na drie 'Halt-tekens' was de opdracht te schieten op iedereen die het bevel negeerde. Dit leidde tot enkele dodelijke slachtoffers in de grensstreek. Anderzijds was de douaniers ook niets menselijks vreemd. Veel Duitse, maar ook Nederlandse en Belgische, douaniers waren ingekwartierd in de grensgemeentes waardoor ze een band hadden opgebouwd met de grensbevolking. Dit sentiment speelde mee wanneer smokkelaars werden aangehouden waardoor ze soms een vrije doorgang kregen. Bovendien smokkelden de Duitse soldaten, evenals in de Eerste Wereldoorlog, grootschalig mee en werkten ze nauw samen met Belgische en Nederlandse smokkelaars. Hierdoor ontstond een vriendschappelijke verstandhouding.

De Duitse bezetter nam omvangrijke maatregelen tegen de smokkel. Om goederen te vervoeren waren vergunningen nodig, en om te kunnen reizen in het grensgebied waren reispassen nodig. Verder werden veelvuldige controles uitgevoerd om smokkelaars op te kunnen pakken, zowel overdag als 's nachts. De smokkelaar was op straat niet meer veilig, helemaal niet meer toen vanaf 14 december 1941 volgens de wet geen enkele grensbewoner zich in een straal van 5,5 kilometer van de grens mocht bevinden zonder geleidebiljet.

De Tweede Wereldoorlog en de komst van de Duitse bezetter bracht een strenge rechtspraak met zich mee. In Nederland gold een minimum celstraf van drie maanden, en de maximumstraf kon oplopen tot acht jaar cel en een boete van honderdduizend gulden.. De kleinschalige smokkelaars werden door de Nederlandse economische rechters berecht, maar de grootschalige smokkelaars werden aan de Kriminalkommissar overdragen. Deze kon een smokkelaar in het ergste geval veroordelen tot de doodstraf of kamp Vught. In België werden de smokkelaars berecht door het Militärverwaltung. Deze instantie werkte ook met minimumstraffen van drie maanden cel, die in extreme gevallen konden oplopen tot tien jaar.

Hoofdstuk 6: Conclusie

In hoeverre heb ik nu mijn onderzoeksvragen kunnen beantwoorden? De centrale onderzoeksvraag luidde: in welke mate veranderde het profiel van de smokkelaar gedurende de periode 1914-1945 en zijn er daarbij verschillen tussen de Nederlandse en de Vlaamse smokkelaar? Onder profiel verstaan we hier het beroep, achtergrond, familiecontacten en omstandigheden. Op basis van het archiefmateriaal van de arrondissementsrechtbank in Middelburg kan een profiel van de smokkelaar geschetst worden.

In de Eerste Wereldoorlog behoorde het merendeel van de smokkelaars tot de arbeiders- en middenklasse. De smokkelaars waren overigens vrijwel allemaal Belgen, een feit dat werd ingegeven door de omstandigheden. In 1916 waren 397 van de 527 aan de Nederlandse grens opgepakte smokkelaars arbeiders of mensen uit de middenklasse. De overige 130 waren werkloos. Van de 527 smokkelaars behoorde 78% tot de mannelijke bevolking tegenover 22% vrouwen. Het merendeel van de vrouwen, 94 van de in totaal 116 opgepakte vrouwen, had geen beroep en was werkloos. Dit duidt erop dat de vrouwen als gevolg van hun werkloosheid gingen smokkelen en dat er onder de mannelijke bevolking een relatief laag werkloosheidspercentage heerste. Maar de beroepen in de arbeiders- en middenklasse leverde niet een dusdanige vetpot op dat het genoeg was om rond te komen. Beroepen als werkman/vrouw, schippersknechten en veldarbeiders hadden geen zodanig inkomen dat ze de grote gezinnen konden onderhouden. Armoede en gebrek was dus het motief, voor de Belgische smokkelaars, om te gaan smokkelen.

Er was in de Eerste Wereldoorlog een groot verschil tussen de Belgische en Nederlandse smokkelaar. België was bezet gebied en werd van de buitenwereld afgeschermd door een elektrische draadversperring, terwijl Nederland een vredesbaken te midden van oorlogvoerend Europa was. Dit zorgde ervoor dat er in beide landen verschillend tegen smokkelaars werd aangekeken. In België werd smokkel niet als antisociaal en immoreel gedrag beschouwd. De Belgische smokkelaars onttrokken in de oorlog geen producten aan de bevolking, maar brachten ze juist binnen. Doordat de Duitsers grote voorraden goederen hadden opgeëist, de prijzen van de producten hoog hielden en de bevolking aan strenge regels te houden, waren er grote tekorten en schaarste aan producten ontstaan. De smokkelaar ging in dienst van de gegoede burger de grens over om hem te kunnen bevoorraden. De smokkelaar werd hiervoor betaald en de gegoede burger werd bevoorrad met de door hem gewenste producten. Hierdoor ontstond een spontaan en solidair systeem. Ook de zelfstandige werd onderhouden door de smokkelaar. De tekorten aan goederen en de hoge prijzen die er in België moesten worden betaald voor de producten, zorgde ervoor dat de winkelier in contact kwam met de smokkelaar. Deze hielp hem uit de problemen door de goederen in Nederland te kopen waardoor zowel de winkelier als de smokkelaar uit de zorgen waren. De Nederlandse smokkelaar was een heel ander persoon. Hij onttrok, zeker in de eerste oorlogsjaren toen Nederland nauwelijks tekorten kende, producten aan de markt voor zijn eigen gewin. Hij moest er immers nog beter van worden dan dat hij al was. Dat veranderde toen ook in Nederland tekorten en schaarste ontstonden.

De smokkel in de Eerste Wereldoorlog had, op enkele uitzonderingen na, louter economische motieven. Toch speelden ook patriottische motieven mee. De Duitse bezetter werd als de vijand gezien en daarom werd het negeren van Duitse bevelen als een patriottische daad gezien. Door te smokkelen kon de bevolking zich afzetten tegen het Duitse bewind.

In het Interbellum vallen er twee verschillende perioden te onderscheiden. In de eerste periode, de naoorlogse periode tot en met de crisisjaren dertig, is de grootste groep van de opgepakte smokkelaars werkloos. In 1920 waren er van de 87 in Nederland opgepakte smokkelaars in totaal 41 werkloos. Opvallend daarbij is dat ongeveer een vierde hiervan

minderjarig was. Overigens was ook bijna een vierde (21) van de in totaal 87 smokkelaars vrouwelijk. Dit duidt erop dat de vrouw ook zeer actief was in het smokkelwereldje en het in deze periode een niet zuiver mannelijke aangelegenheid was. De overige 46 smokkelaars vallen in de categorie arbeider en middenstanders. Ook in deze periode zien we dus geen beroepen die in de hogere beroepsklassen vallen. Dat werkloosheid als belangrijkste motief moet worden gezien om te gaan smokkelen kan niet los worden gezien van de economische omstandigheden in deze tijd. Dit gold zowel voor de Belgische als de Nederlandse smokkelaar. Nederland werd immers meegesleurd in de naoorlogse Europese economische crisis en was daardoor op economisch gebied noodgedwongen op de eigen voorziening gericht. België was een land dat te kampen had met de naweeën van de oorlog en daardoor nog volop in wederopbouw was.

De tweede periode in het Interbellum is de periode van de crisisjaren dertig. Nederland en België voelen als exportland direct de gevolgen van de inkrimping van de internationale handel. De buitenlandse handelspartners devalueren één voor één hun munt, terwijl de Nederlandse en Belgische regeringen niet ingrijpen. Het gevolg is dat de Nederlandse en Belgische handelspositie enorm wordt verzwakt vanwege hun hoge prijzen. De boeren konden overleven door hun zelfvoorzienendheid, maar de arbeiders raakten werkloos als gevolg van het sluiten van de fabrieken. Doordat de Belgische en Nederlandse grensbevolking voor een groot deel uit landbouwers en veehandelaren bestond werd dit gedeelte van beide landen relatief licht geraakt door de crisis. In 1933 werden er aan de Nederlandse grens in totaal 50 smokkelaars opgepakt. Ongeveer een vijfde deel (11) van de opgepakte smokkelaars was vrouwelijk. Van deze 50 smokkelaars waren er acht werkloos of zonder beroep en bestond de meerderheid (36) uit arbeiders. Werkloosheid was in deze periode, in tegenstelling tot de rest van het land, niet het motief om te gaan smokkelen voor de Belgische en Nederlandse grensbevolking. De smokkelaars zagen in de crisisperiode de smokkel, naast een bijverdienste, ook vooral als een sport. Sinds het verdwijnen van de elektrische draad en de Duitse bezetter, was de smokkel vooral een sport geworden, die gespeeld werd tussen de smokkelaar en de douanier. Beiden probeerden via listen en trucs elkaar te verschalken. Beide partijen hadden ook respect voor elkaar. Tegen het einde van de jaren dertig verdween het sportieve element naar de achtergrond. Zowel bij de Belgische als de Nederlandse smokkelaars verdween het sportieve element naar de achtergrond en maakte plaats voor criminologische motieven. De vee- en botersmokkel was bijzonder lucratief. Dit vergde investeringen voor de smokkelaar; de gepantserde, bewapende auto's deden hun intrede in de smokkelwereld. Het ging de smokkelaars er nu zuiver en alleen om hun materiële behoeften te bevredigen.

In de Tweede Wereldoorlog vormden armoede en werkloosheid het hoofdmotief om te gaan smokkelen, getuige de archieven van de arrondissementsrechtbank. In 1942 werden er door de Duitsers aan de Nederlandse kant van de grens in totaal 358 smokkelaars opgepakt. Van de 358 waren er in totaal 102 werkloos en behoorden er 196 smokkelaars tot de arbeidersklasse. Het smokkelberoep lijkt in deze periode een vooral mannelijke aangelegenheid te zijn, getuige de verhouding man/vrouw: 318:40. Vrouwen werden vrijwel niet ingezet bij smokkeloperaties. Dat de werkloosheid en de arbeidersklasse zo goed vertegenwoordigd is in de oorlog heeft alles te maken met de Duitse economische politiek. In het grensgebied werden direct na het uitbreken van de oorlog vrijwel alle fabrieken gesloten. De nog aanwezige industrie kwam in dienst te staan van de Duitse oorlogsindustrie. Voor de productie van luxe, en in de ogen van de Duitsers, overbodige goederen was geen plaats meer. Het gevolg was een grote werkloosheid onder de bevolking. De arbeiders die werkten voor de Duitsers hadden bovendien een zeer karig inkomen. Dit noopte hen ook tot de smokkel over te gaan om zo alsnog te kunnen overleven.

Toch had de Nederlandse bevolking het een stuk minder zwaar tijdens de Tweede Wereldoorlog dan de Belgische bevolking. Nederland had zijn economische voorzorgsmaatregelen genomen en de Nederlandse landbouw en akkerbouw namen in de nationale voedselproductie een dominante rol in. Via mechanisatie werden deze sectoren zelfs gestimuleerd, en er was in Zeeland voldoende werkgelegenheid. Vandaar dat geconcludeerd kan worden dat de opgepakte smokkelaars vooral van Belgische afkomst waren. De Nederlandse smokkelaar had immers vrijwel altijd genoeg eten voorhanden als gevolg van de florerende landbouw en akkerbouw hier in de provincie. In België was een basisrantsoen voorhanden dat maar nauwelijks voldoende was om te overleven. De beschikbare gelegenheid leverde nauwelijks wat op, en de landbouw en akkerbouw werden in België niet dusdanig gestimuleerd dat deze veel werkgelegenheid opleverden voor de bevolking. Smokkel ontstond hierdoor als een pure economische noodzaak. Voor de Nederlanders was de noodzaak, en dus ook de economische motieven, een stuk minder groot.

De tweede centrale onderzoeksvraag in de thesis is: hoe heeft de smokkelaar zich beroepsmatig ontwikkelt? De nadruk ligt hierbij op de organisatie van de smokkelactiviteiten. Zoals aangetoond wordt er onderscheid gemaakt tussen twee verschillende soorten smokkelaars: de kleine lokale armoedesmokkel, ook wel aangeduid met *petty smuggling*, en de grootschalige georganiseerde smokkel. De lokale armoedesmokkelaar opereert meestal zelfstandig en zijn drijfveer is zuiver economisch van aard. Hij is werkloos of heeft niet genoeg geld om rond te komen waardoor hij gedwongen wordt te smokkelen. Hij heeft geen organisatie of tactiek; hij handelt impulsief. De grootschalige smokkelbendes kennen juist wel een omvangrijke organisatie en hiërarchie. Er gaan maanden van voorbereiding in om een smokkeloperatie succesvol te laten verlopen. Bovendien gaat er meestal ook veel geld mee gemoeid.

In de Eerste Wereldoorlog groeiden de georganiseerde smokkelbendes in omvang. Door de komst van de elektrische draad en de Duitse, schietgrage, bewakers langs de grens was het nodig de organisatie uit te breiden. De smokkelbendes in de Eerste Wereldoorlog bestonden meestal uit twee of drie man. Te grote bendes zouden argwaan wekken. Aan het hoofd van een bende stond een zakenman die twee of drie arbeiders of werklozen ronselde om voor hem de goederen te smokkelen. De bendes hadden naast hun bendeleden ook meestal nog passeurs en voorlopers in dienst. Passeurs waren lokale grensbewoners die het grensgebied op hun duimpje kenden en ook nog informatie kochten van Duitse grenswachten. Voorlopers waren eveneens lokale grensbewoners die in dienst van een bende keken of de kust veilig was.

Alhoewel het wellicht veiliger en succesvoller was om in bendes te opereren, waren er in de Eerste Wereldoorlog een grote hoeveelheid lokale armoedesmokkelaars die vanuit België de draad probeerden te trotseren om zo Nederland binnen te komen. Gewapend met een pungel probeerden ze de draad te passeren om zo hun rantsoen aan te kunnen vullen. In de eerste periode van het Interbellum, tot aan de crisisjaren dertig, waren de lokale armoedesmokkelaars ook nog zeer dominant aanwezig in het grensgebied. Doordat de grenscontrole in deze periode een stuk gebrekkiger was is dit niet terug te zien in het aantal opgepakte smokkelaars. De bendes waren in de eerste naoorlogse jaren een stuk minder actief dan in de Eerste Wereldoorlog. In de crisisjaren dertig zouden ze hun comeback maken.

In de crisisjaren dertig waren grootschalige gelegenheidsbendes en klassieke bendes actief. De gelegenheidsbendes waren bendes die bestonden uit smokkelaars die geronseld werden door zakenmannen. Zodra een aantal arbeiders als gevolg van de crisis werkloos was geraakt, werd hij benaderd door een zakenman die zo een aantal werklozen samenvoegde tot een bende. Tegen een vergoeding smokkelden ze vervolgens de smokkelwaar. Deze bendes waren tijdelijk van aard; zodra er weer werkgelegenheid was verdwenen ze. De klassieke

bendes waren de criminele bendes die met behulp van gepantserde voertuigen boter en vee de grens over smokkelden. Ze hadden de beschikking over wapens en gebruikten tijdens hun smokkeltransacties geweld. Hun motieven waren criminologisch van aard.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zouden de klassieke bendes weer verdwijnen en volledig plaats maken voor gelegenheidsbendes. De auto was uit het straatbeeld verdwenen, want deze waren vrijwel allemaal geconfisqueerd door de Duitse bezetter. Omdat de controles door de komst van de Duitsers zowel aan de grens als in het grensgebied grootschalig waren, was het veiliger om met een groep individuele smokkelaars de grens 's nachts over te steken. Te voet of per fiets gingen zo hele colonnes bestaande uit smokkelaars de grens over.

Literatuurlijst

Maartje M. Abbenhuis-Ash, *The art of staying neutral: the Netherlands in the First World War* (Amsterdam 2006)

B. Altena en D. van Lente, *Vrijheid & Rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2003)

Ronald van der Bie, 'Een doorlopende grote roes'. *De economische ontwikkeling van Nederland 1913-1921* (Amsterdam 1995).

Hans Binneveld, *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001)

Anton Blok, *De Bokkerijders, roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas (1730-1774)* (Amsterdam 1993)

W.A. Bongers, *Criminality and economic conditions* (Boston 1916)

Armand Cabus, *De Botersmokkel: uit het archief 'Geschillen'* (Brussel 2003)

Armand Cabus, *Smokkelhistories en historische dossiers: uit het archief 'Geschillen'* (Brussel 2000)

Armand Cabus, *Smokkel voor, tijdens en na Wereldoorlog II: uit het archief 'Geschillen'* (Brussel 2000)

Armand Cabus, *Vergeeten wetten en merkwaardige anekdotes: uit het archief 'Geschillen'* (Brussel 1999)

A.J.A.C. van Delft, *Zwarte handel. Uit de bezettingstijd 1940-1945* (Amsterdam 1945)

J.J.M. van Dijk, L.G. Toornvliet en H.I. Sagel-Grande, *Actuele criminologie* (Lelystad 1995)

Anne Doedens, Yolande Kortlever en Liek Mulder (red.), *Geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden* (Baarn 2003)

Michel Dumoulin, Emmanuel Gerard en Mark Van den Wijngaert (red.), *Nieuwe geschiedenis van België deel 2: 1905-1950* (Tielt 2006)

J.W.J. van Eijndhoven, 'Smokkelen als middel van bestaan in de Kempen 1830-1914' in *Noord-Brabants Historisch Jaarboek 7* (1990) (Tilburg 1991)

J. Fiselier, 'Een aantal klassieke sociologische theorieën over crimineel gedrag', in: *Een inleiding in de criminologie. Tegen de regels* (5^e druk; z.p. 1980) 29-71.

Franke, *Twee eeuwen gevangen: misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990)

- J. Gillingham, 'How Belgium survived: the food supply problem of an occupied country', in B. Martin and A.S. Milward, *Agriculture and food supply in the Second World War* (Ostfildern 1985) 69-88
- J.A.B. Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1939-1946. Deel 1: Inval en bezetting* (Apeldoorn 1993)
- Richard T. Griffiths, 'The exploitation of the Dutch economy 1940-1945', in J.P.B. Jonker (eds.), *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1990) 115-124.
- Guy van Haelst, *Edward Cuelenaere, burgemeester van Philippine, een vergeten man* (Mechelen 2007)
- Gijs van der Ham, *Zeeland 1940-1945* (Zwolle 1990)
- Henau en Van den Wijngaert, *België op de bon. Rantsoenering en voedselvoorziening onder de Duitse bezetting 1940-1944* (Leuven-Amersfoort 1986)
- Travis Hirschi, *Causes of delinquency* (Berkeley 1969)
- O. Hufton, *The poor in eighteenth century France* (Oxford 1974)
- D.M. de Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant* (Tilburg 1999)
- L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1969-1991) 7.
- G. Th. Kempe, *Inleiding tot de criminologie* (Haarlem 1967)
- G. Th. Kempe en J. Vermaat, *Criminaliteit in Drenthe* (Utrecht 1939)
- Ad van den Kieboom, *Een pungel vol proza: smokkelverhalen van beide kanten van de grens* (Tilburg 2001)
- Hein A.M. Klemann, 'De economische exploitatie van Nederland door de Duitse bezetter', in Henk Flap en Wil Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 117-138, 132.
- Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002)
- Martin Kraaijestein en Paul Schulten (red.), *Wankel Evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007)
- Oscar Lewis, *A Puerto Rican family in the culture of poverty – San Juan & New York* (Londen 1967)
- Ben Lindekens, *Ze reden bij nacht: de mysterieuze gruwelhistorie van de bokkerijders* (Amsterdam 1974)

E. Lissenberg, S. van Ruller en S. van Swaaningen (eds.), *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001)

S.L. Louwes, 'De voedselvoorziening', in J.J. van Bolhuis (eds.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd, II* (Arnhem s.a.) 606-646.

R. Miry, *Zwarte handel in levensmiddelen* (Brussel 1946)

Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2005)

W.H. Nagel, *De criminaliteit van Oss* (Den Haag 1949)

Tjeerd Neumann, 'De armoede is het meest opgeheven'. *Smokkel tijdens de Eerste Wereldoorlog in het West-Brabantse dorp Sint-Willebrord 1914-1918* (Rotterdam 1996)

A. Nijdam, *Goirle: een sociografische studie over de criminaliteit en de moraliteit van een grensgemeente rond de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 1950)

André Paridaen, *Oorlog en vrede aan het Leopold- en Liniekanaal. Het wel en wee van gewone mensen in ongewone tijden* (Sint-Kruis 1994)

Piet Pollemans, *Terugblik, wederwaardigheden & kritische overpeinzingen* (Kloosterzande 2000)

Sophie de Schaepdrijver, *De Grote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997)

Willem Schinkel, *Aspects of violence* (Rotterdam 2005)

Paul de Schipper en George Sponselee (red.), *Ran de Maayer. Gedreven door armoede* (Kieldrecht 1990)

A. Schreurs, *Het kerkdorp St. Willebrord (Het Heike): een sociaal-geografische en criminologische studie* (Breda 1947)

Rolf Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig. Nederlandse neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005)

Paul Spapens en Anton van Oirschot, *Smokkelen in Brabant. Een grensgeschiedenis 1830-1970* (Hapert 1988)

George Sponselee, *De Tweede Wereldoorlog in Oost-Zeeuws-Vlaanderen* (Hulst 1994)

G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985)

G.M.T. Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945: misleiding, mythe en werkelijkheid* (Utrecht 1995)

Twintig jaar Heemkundige Kring Oud-Wachtebeke, jaarboek 1997 (Wachtebeke 1988)

Alex Vanneste, 'De dodendraad in het land van Beveren tijdens de Eerste Wereldoorlog', in *Het Land van Beveren* 4 (2002) 167-185.

Alex Vanneste, 'Het eerste 'IJzeren Gordijn'? De elektrische draadversperring aan de Belgisch-Nederlandse grens tijdens de Eerste Wereldoorlog', in *Het tijdschrift van Dexia Bank* 54:4 (2000) 39-82

A. Vanneste, *Kroniek van een dorp in oorlog: Neerpelt 1914-1918: het dagelijks leven, de spionage en de elektrische draadversperring aan de Belgisch-Nederlandse grens tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Deurne 1998)

Cyriel Vlaminck, *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918* (Brussel 1925)

J.E. Vrouwenfelder, *Smokkelen langs de Nederlandse grens* (Rotterdam 1992)

Jac. van Weringh, *De afstand tot de horizon: verwachting en werkelijkheid in de Nederlandse criminologie* (Amsterdam 1986)

Jac. Van Weringh, *Onrust is van alle tijden. Opstellen over criminaliteit in Nederland* (Meppel 1978)

J.L. van Zanden en R.T. Griffiths, *Een klein land in de twintigste eeuw. Economische geschiedenis van Nederland in de 20^e eeuw* (Utrecht 1989)

Larry Zuckerman, *De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog* (Antwerpen 2004)

Bibliografie

1. Archiefbronnen

Zeeuws Archief Middelburg

Zeeuws Archief, Middelburg, Archief arrondissementsrechtbank Middelburg 1838-1939 (toegang 701.1), inventarisnummer 262-264.

Zeeuws Archief, Middelburg, Archief arrondissementsrechtbank Middelburg 1838-1939 (toegang 701.1), inventarisnummer 288-290.

Zeeuws Archief, Middelburg, Archief arrondissementsrechtbank Middelburg 1838-1939 (toegang 701.1), inventarisnummer 331-335.

Zeeuws Archief, Middelburg, Archief arrondissementsrechtbank Middelburg 1939-1945, (toegang 702), inventarisnummer 703.

Zeeuws Archief, Middelburg, Documentatie geschiedschrijving Zeeland 1940-1945, inventarisnummer 568.

Rijksarchief Beveren (BE)

Rijksarchief Beveren (België): Rechtbank van eerste aanleg te Dendermonde (BE). Gevonniste zaken 1914-1918.

Stadsarchief Hulst

Stadsarchief Hulst, Mobilisatiedagboek van Wandel Marinus Milicien soldaat bij het 14^e regiment infanterie Ite bataljon 2^e compagnie, 16 januari 1914 ingelijfd als dienstplichtige van de lichte 1914 uit de gemeente Nieuwerkerk als gevolg van uitloting.

2. Periodieken: kranten en tijdschriften

BN de Stem, geconsulteerde jaargangen: 1998 en 2007.

Het Hulsterblad, geconsulteerde jaargangen: 1917 en 1926.

Heemkundige Kring d'Euzie, geconsulteerde jaargangen: 1993, 1994 en 1995.

Heemkundige Kring het land van Beveren, geconsulteerde jaargangen: 2002 en 2005.

Provinciale Zeeuwse Courant, geconsulteerde jaargangen: 1918 en 1927.

3. Mondelinge bronnen

Interview met Armand Cabus en Cyriel Inghels op 09-07-2008.

Interview met Ilva Laurijs op 09-07-2008.

Interview met Paul Spapens op 16-08-2008.

Interview met Henk van Straten op 16-09-2008

Interviews met Prof. dr. Alex Vanneste op 26-08-2008 en 16-09-2008.

Interviews met Gerda Vlegels op 25-6-2008.

